
MERELISE VÕIMU STRATEEGIA JA GEPOLIITIKA AJALOOS

Ilias Iliopoulos

Tõlkinud Ott Laanemets

Mereväestrateegia ja geopoliitika suurmeister kontradmiral Alfred Thayer Mahan¹ on hästi öelnud: “Ülekaal merel kaubanduse ja sõjalaevastiku abil tähendab domineerivat mõju maailmas [---] ja on peamisi riigi mõjuvõimu ning õitsengu materiaalseid elemente” (tsit. Livezey 1981: 281–282). Umbes kolm sajandit enne Mahanit ütles Tema Majesteedi teener Sir Walter Raleigh,² et “see, kel on ülekaal merel, omab ülekaalu kaubanduses, ning see, kes on maailmakaubanduse isand, on ka maailma rikkuse isand” (tsit. Padfield 1999: 1–2). Niisiis võib ka öelda, et põhiliselt mittemerelise ja maismaast piiratud Nõukogude impeeriumi lõplik kokkuvarisemine pika 20. sajandi lõpul oli lihtsalt merelise võimu strateegiliste eeliste viimane tõestus.

Nagu enamik realistidest strateege, uskus ka Mahan, et rahvusvaheline poliitika on võistlus selle nimel, kes saab mida, millal ja kuidas. Võistlus võis käia territooriumi, ressursside, poliitilise mõju, majanduslike eeliste või normatiivsete huvide (väärtuste)

Tõlgitud ingliskeelsest käsikirjast “Strategy and geopolitics of sea power throughout history”.

¹Alfred Thayer Mahan (1840–1914) — Ameerika Ühendriikide mereväe kontradmiral ja mõjukas meresõjateoreetik, kes pani aluse moodsale meresõjaajaloole ning meresõjateooriale. *Siin ja edaspidi tõlkija märkused.*

²Sir Walter Raleigh (1552–1618) — Inglise aristokraat, kirjanik, sõdur ja maadeavastaja. Vt temast Kinder, Hilgemann 1991, I: 277.

pärast. Võistlejad olid traditsiooniliste rahvusriikide juhid. Sõja- ja merevägi olid nende peamisi poliitika elluviimise vahendeid.

Üldiselt tähendab mereline võim³ merejõude ja rannakaitset, merendussektorit ning sellega seotud tööstusharusid, ning kus kohane, ka maaväe ja õhujõudude toetamist. Siiski on mereline võim midagi enam: see on geograafia, -poliitika, -strateegia, -ökonoomika ja -kultuur; see on riigi merel tuginev võimekus otsustada või mõjutada sündmusi, nende kulgu ja arengut nii merel kui ka maismaal. Või nagu Sir Julian Corbett⁴ kunagi ei väsinud ütlemast, ei ole merelise võimu tõeline olemus mitte niivõrd merel toimuv, vaid pigem see, kuidas ta mõjutab sündmusi maismaal (1988 (1911): 67).

Tõepoolest, viimastel aastatel on aset leidnud märgatav muutus merestrateegia ja geopoliitika rõhuasetuses: kui siamaani kõneldi jõust merel (merejõud), siis on üha enam kõneaineks saanud jõu kuvamine merelt maale. Nimelt on mereline võim “enam kui hallid kerenumbritega laevad” (Till 2006 (2004): 2)! Mereline võim hõlmab ka teiste väeliikide panust, et mõjutada sündmusi merel, aga ka merejõudude panust, et mõjutada sündmusi maal ja õhus. Lisaks hõlmab mereline võim peale merekasutuse mittesõjaliste aspektide (merekaubandus, laevaehitus ja -remont jms) samuti laia skaalat valdkondi, mis on seotud riigi strateegilise kultuuri, majanduse, poliitilise kultuuri ja poliitilise süsteemiga.

Eelnev on hea lähtekoht, et vastata näiteks küsimusele, kas Nõukogude Liit oli mereline võim või mitte. Kitsalt võttes oli Nõukogude Liit seda kindlasti: külma sõja ajal admiral Sergei Gorškovi⁵ nutikal juhtimisel oli Nõukogude Liidul esmaklassiline merevägi, mis oli võimeline piirama Ameerika Ühendriikide mereväe operatsioone; Nõukogude Liidul oli suur kaubalaevastik ja üks planeedi suurimaid kalalaevastikke; merega seotud hästi arenenud teadusharud, nagu okeanograafia, ning muljet avaldav laevaehitustööstus. Siiski ei olnud Nõukogude Liit mere-

³Sea power, sks See Macht on sõltuvalt kontekstist tõlgitud kas mereliseks võimuks või mereriigiks.

⁴Sir Julian Corbett (1854–1922) — Briti meresõjaajaloolane ja meresõjateoreetik.

⁵Sergei Gorškov (1910–1988) — Nõukogude admiral ja meresõjateoreetik, mereväe ülem 1956–1985.

line võim, otse vastupidi, ta oli tüüpiline kontinentaalvõim, *Kontinentalmacht*'i tõeline kehastus. Ja mitte ainult Punalaevastiku suhte tõttu teistesse väeliikidesse, vaid kontinentaalse mõtteviisi tõttu, *Kontinentaldenken*'i tõttu, mis iseloomustas nii tema poliitilist süsteemi kui ka poliitilist ja strateegilist kultuuri.

Richard Harding on öelnud, et ajalooliselt on mereline võim sõltunud mitmest omavahel seotud tegurist nii mereväe sees kui ka väljaspool: “Mereväe tegelik tugevus sõltus tugevasti rahast, keskse juhtimise võimekusest, tegelike mereliste ressursside kvaliteedist ja kvantiteedist, laevadest, meremeestest ja ohvitseride korpusest, merelisest infrastruktuurist ja poliitilisest ning mereväelise otsustamise headusest” (Harding 1999: 121).

Peter Padfield tegeleb seda tüüpi ühiskondade põhiomadustega, mis on sündinud merelise majanduse mõjul (1999: 3). Ta väidab, et mereline majandus loob eeldused, et riik võiks olla mõjuvõimas ning et merevägi võiks hästi edeneda. Mereline ühiskond

1) toetab arusaamist merekaubanduse tähtsusest ühiskonnas ja riigielus ning loob seeläbi tingimused merekaubanduse õitsenguks;

2) edendab sotsiaalselt ja poliitiliselt kaupmeeste kihti, aidates kaasa väärtuste süsteemi arengule ja sellisele riigivalitsemisele, mis toetab kaubandust;

3) võimaldab mereväe arengut osalt tänu sellele, et on tõhusam mereväele vajalike ressursside leidmisel, ja osalt seetõttu, et kaupmeeste kiht näeb mereväes kaubanduse kaitsjat, nii otseselt kui kaudselt.

Nicholas Rodger võtab eelneva hiilgavalt ja lakooniliselt kokku nii:

“1) Absoluutne monarhia oli peamiselt selline valitsemissüsteem, mis mobiliseeris pigem inimjõudu kui raha. Kuigi olles tõhusam keskaegsetest riikidest, oli absoluutne monarhia halvasti kohandatav sellise koorma kandmiseks, mida nõudis merevägi.

2) Vaja oli valitsemissüsteemi, kus kaasatud oleksid sellised huvigrupid, kelle teadmised ja raha olid asendamatud merelisele võimule — mitte ainult kõrgklass ja talupojad, kelle absolutism tööle rakendas, vaid ka reederid ja meresõitjad, linnastunud kaupmehed ja finantsistid, tööstusinvestorid ja mänedžerid

ning oskustöölised, kõik need kihid, mida absolutism vähim soosis” (1997: 433).

Siit ka lord Havershami kuulus tsitaat: “Teie laevastik ja kaubandus on nii tihedalt seotud ja omavahelises sõltuvuses, et neid ei saa lahutada; teie kaubandus on teie meremeeste ema ja amm, teie meremehed on teie laevastiku elu ja teie laevastik on teie kaubanduse turvalisus ja kaitse, ning mõlemad kokku on Britannia rikkus, tugevus, turvalisus ja hiilgus” (Richmond 1934: 38). Veelgi enam, Britannia mereline võim “ei seisne mitte ainult mereväes ega lahingulaevastikus, vaid tema valitsuse, poliitilise süsteemi, sõjaväe, kolooniate ja merelise majanduse tõhusas lõimimises vastavalt riigi eesmärkidele” (Harding 1999: 286).

Viimase puhul väärib märkimist, et maismaavõimu sõjaline režiim suudab end jõuga alal hoida, aga merevägi nõuab avalikku toetust. Autokraatia sobib armeele, merevägi nõuab aga konsensus (Rodger 1997: 433–434). Sel põhjusel kukkusid nii Prantsusmaa kui ka Hispaania läbi mereväelisel ja strateegilisel proovilepanekul vastavalt 16. ja 17. sajandil, kuigi mõlemad olid pikemat aega olnud mõjuvõimsad mereriigid; sama juhtus ka Ottomani impeeriumiga. Samamoodi kukkusid nii keiser Wilhelmi *Deutsches Reich* kui ka Hitleri *Drittes Reich* läbi mereväelisel ja strateegilisel proovilepanekul 20. sajandil. Ka Tsaari- ja Nõukogude Venemaaga juhtus 20. sajandil niimoodi.

Ajaloolased eristavad n-ö orgaanilisi merelisi võime, mis arenesid loomulikult (Vana-Kreeka või keskaegse Itaalia linnriigid, Britannia, Madalmaad, Rootsi, Norra), kunstlikult tekkinuist, mis sündisid imperaatori, tsaari, khaani, sultani kapdan paša (Ottomani impeeriumi admiralitiitel) käsul.

Tegelikult on autoritaarsetel või isegi despootlikel riikidel ja režiimidel olnud tõhusaid merevägesid: Hispaania Armada Real, Louis XIV või Napoleoni aegne Prantsuse merevägi, Ottomani sultanite ja kapdan pašade galeerilaevastikud, barbari piraadid, Nõukogude merevägi, Kolmanda Riigi Kriegsmarine. Siiski, nagu Alfred Mahan ütleb, “hirmuvalitsejad [---] on läbi aegade pidanud laialdast merekaubandust ja neil on olnud hiilgav merevägi, mis on olnud palju sihikindlamad kui vabade inimeste aeglasem sündmuste kulg seda võimaldaks. Selliste näidete häda on aga

süsteemide jätkusuutlikkuses pärast despoodi surma” (tsit. Till 2006 (2004): 80).

Tõepoolest, Venemaa keiserlik merevägi sündis imperaatori ukaasi alusel, mis väljendas konkreetset dünastilist tahet ja millel puudus püsivus, kui asjaolud muutusid. Näiteks ehitas Peeter I mereväe just nimelt merekaubanduse ja lääneliku mõtteviisi äratamiseks, ning viis isegi oma pealinna Peterburisse, et seda kõike võimaldada. Tema mereväes oli palju välismaalasi, ta õppis isiklikult laevaehitust Amsterdams ja Deptfordis. Ta tegi kõik mis võimalik, et muuta kontinentaalne Euraasia riik — Venemaa — mereriigiks ja merekaubanduslikuks riigiks. Sellest hoolimata oli see paljudele tema alamatele ja järglastele liiga suur muutus. Vaatamata perioodilisele õitsengule (näiteks 18. sajandi lõpul Katarriina II võimu all ja võrratu admiral Ušakovi⁶ juhtimisel) oli merevägi valitseva eliidi arvates oma põhiolemuselt mittevenelik ning autoritaarsele süsteemile ohtlike mõtete allikas — mida see tegelikult ka oli.

Ajaloo ironia on see, et kui Stalin 1930. aastate teisel poolel enamiku oma admirale hukkas, järgis ta osalt traditsioonilist Venetava võimaliku poliitilise, sotsiaalse ja intellektuaalse vastuhaku kõrvaldamiseks. Pole ime, et Stalini ajal, kui poliitiline ebakorrektsus võis olla saatuslik ning komandöri asetäitjatel poliitalal oli suur mõjuvõim, talitas enamus mereväe isikkoosseisust rangelt vaid ettekirjutuste järgi. Taktikaline ja operatiivne algatus olid väga piiratud ja sooritus kesine. Üldiselt võime nõustuda Stuart Slade’iga (vt Cable 1998: 22–23), et Stalini-aegne Nõukogude Liit on hea näide katastroofilistest tagajärgedest, “kui üritada maismaale orienteeritud strateegilisi ja operatiivseid kontseptsioone rakendada mereväes”.

Kokkuvõttes ei olnud ega ole merelise võimu arenemisel pikemas perspektiivis määravaks vaid liberalism ja demokraatlikud põhimõtted iseenesest, vaid pigem administratiivne tõhusus raha leidmisel ning selle arukas kasutamine. Ikkagi on need omadused üldiselt seotud Aristotelese-Jeffersoni stiilis piiratud valitsuse ja liberaalse ning inimkeskse ühiskonnaga, põhinedes Kreeka-Rooma ning juudikristlikel läänemaistel väärtustel.

⁶Fjodor Ušakov (1744–1817) — silmapaistvamaid Vene admirale 18. sajandil.

Teisest küljest on tõsi, et merevägi ei olnud Euroopa ainuleiutus või -omandus. Lõppude lõpuks olid paljud uuendused navigatsioonis Euroopa keskaja lõpul saavutatud tänu suhtlemisele islamimaailmaga, isegi sõna “admiral” on pärit araabia keelest ja tähendab ‘mere vürsti’. Teisel pool maakera ehitas Korea esimesed soomustatud sõjalaevad ja Hiinas uhkeldas Songi dünastia (1000–1500 pKr) “maailma võimsaima ja tehnoloogiliselt keerukaima mereväega” (Paul C. Forage; tsit. Till 2006 (2004): 19).

Siiski oli euroopaliku lähenemise puhul merelisele võimule omane a) selle sõjaliste ja kaubanduslike aspektide tihe seotus, b) merelise võimu seos kindlate väärtustega ning järelikult c) kindel valitsemisstiil.

Väide kõlab nii: “Meresõit ja kaubandus toodavad kaupmehi. Kaupmehed koguvad rikkust ja seejärel poliitilist võimu, et esimest kaitsta ja arendada. Tihti on nad valitsuses enamuses ja suruvad omi mõtteid teistele peale. Need mõtted edendavad kõigepealt kaubandust: informatsioonivabadus ja seega ka mõttevabadus, avatud ja vastutusvõimeline valitsus, õiglane maksumine, sotsiaalne süsteem — kõik ka tänapäeval tuttavad liberaalsed väärtused” (Till 2006 (2004): 21).

17. sajandi Euroopa diplomaadid imetlesid hollandlaste vabadust ja raporteerisid sellest “imelikust vabadusest, kus kõik mehed paatides, kõrtsides ja kõikides teistes avalikes kohtades rääkisid avalikult, mida nad mõtlesid nii oma riigi kui ka naabrite avalikest asjust” (tsit. Padfield 1999: 69). See sõnakasutus tuletab meelde, kuidas Vana-Kreeka poliitikud ja kirjanikud kirjeldasid Ateenat, eriti Periklese kuulsaid sõnu (Thukydidese järgi), mis ülistasid hinge vabadust peamise merelise võimu Ateena (*thalassokraatia*) kujutamisel. Perikles ise seletas Ateena merelise võimu üleolekut tolle aja riigivalitsemise kontekstis poliitilise süsteemi ja kultuuri abil: Ateena kodanikud olid harjunud oma riigi eest lõpuni võitlema, aga mitte seepärast, et nad olid selleks kohustatud või terve elu jooksul selleks valmistunud (nagu näiteks ka kontinentaalse riigi Sparta kodanikud), vaid pigem võitlesid nad Ateena eest oma veendumuste tõttu, sest olid vabad mehed, kes olid sündinud ja üles kasvanud vabas polises, vabas ja demokraatlikus riigis.

Samamoodi kirjeldas 18. sajandil kuulus prantsuse filosoof Montesquieu Inglismaad, kutsudes seda “maailma kõige vabamaks riigiks”. See vabadus tulenes mereväest ja merelisest ülesehitusest ning asjaoludest, mis sellist ülesehitust võimaldasid. Nicholas Rodger kirjeldab seda nii (1997: 432–433):

1) autokraatiad suudavad piisavalt hästi hallata sõjaväge, sest põhiküsimuseks on elavjõu ja selle varustuse mobiliseerimine;

2) merevägi vajab aga konsensust, sest ta nõuab reederite, meremeeste, kaupmeeste, finantsistide ja investorite maksimaalset kaasatust.

Siit ka merelise võimu, liberalismi, vabaturumajanduse ja õit-sengu seosed:

1) samavõrd kui mereriigid saavad kasu merest kui transpordikeskkonnast ja kaubandusest, õitseb ka nende kaubandus;

2) nii palju kui nad suudavad merejõudude siirmise ja maismaale jõu kuvamise strateegilisi eeliseid kontinentaalsete vastaste vastu ära kasutada, saavutavad nende strateegiad edu;

3) seepärast mereriigid üldiselt õitsevad rahuajal ja domineerivad sõjas ning saavad vältimatult mõjuvõimsateks riikideks.

See on ainus mõistlik seletus piiratud territooriumi, elanikkonna ja ressursidega väikeriikide edule, nagu Vana-Kreeka polised (linnriigid), hiliskeskajased ja varauusaegsed Itaalia linnriigid, Madalmaad, Rootsi, Inglismaa ja paljud teised. Sir Julian Corbetti arvates selgitab ainult mereline võim, miks “üks väike riik (nagu Britannia) oma nõrga sõjaväega suutis endale haarata enamuse soovitud valdusi maakeral ja teha seda suurte maismaariikide arvel” (1988: 49).

Nota bene: mõned riigid on merelise võimuga seotud riskide tõttu oelnud lahti selle eelistest ja võimalustest:

1) Üks Hiina keiser tegi seda täiesti teadlikult. Pärast peaaegu 500 aastat kestnud muljetavaldavaid merelisi ettevõtmisi keelati igasugune merelaevade ehitamine ja välismaale reisimine, sest Hiina valitseja ei teadnud, millega see kõik lõppeda võiks.

2) Natuke hiljem Jaapanis, Tokugawa šogunaadi (1603–1867) ajal jättis *šogun* (välimarssal) *tenno* (imperaator) ilma paljudest võimalustest, keerates merele selja ja rajades sotsiaalse ning majandusliku süsteemi üksnes maismaamajandusele ning tõsisele

feodaalsele korraldusele, mida iseloomustasid viis klassi: *kuge*, *daimyo*, *samurai*, *heimin* ja *eta/hinin* (Kinder, Hilgemann 1991, II: 369). Nõnda jäi Jaapan üha rohkem maailma arengust maha, kuni Ameerika Ühendriikide mereväe kommodoor Perry selle isekeh-testatud isolatsiooni 1853.–1854. aastal purustas (samam: 393).⁷

Mereline võim ei ole kunagi olnud ega ole ainult vähese hulga mõjuvõimsate suurriikide privileeg. Samuti ei ole võime merel otsustavalt tegutseda tingimata seotud riigi suurusega, nagu seda näitab 19. sajandi Tšiili mereväe kogemus ning strateegiline funktsioon, tegeldes kõigepealt ohuga Hispaaniast 1860. aastal ning seejärel nn salpeetrisõjas Peruuga (1879–1884). Tänu hiilgavale võidule Antofagasta merelahingus 1879. aasta oktoobris saavutas Tšiili regionaalse ülemvõimu merel (Kinder, Hilgemann 1991, II: 371). Ameerika iseseisvussõja meresõja ajalugu, 1812. aasta Briti-Ameerika sõda (eriti USS Monitori ja CSS Virginia⁸ vastasseis) ja Ameerika kodusõda näitavad ka võrdlemisi väikese mereväe operatiivset võimekust (Iliopoulos 2008: 97; vt ka Anderson 1989).

Balti riikide puhul on kahtlemata märkimisväärne, et pärast iseseisvuse saavutamist hakkasid vast loodud riigid oma merejõude looma, et raskelt kättevõidetud iseseisvust säilitada. “1919. aastal tegi väike Eesti merevägi koostööd Briti eskaadriga, mis oli tol ajal kontradmiral Walter Cowani⁹ juhtimise all, osaledes operatsioonides enamlaste vastu. Eesti merevägi pidas oma esimese lahingu 1919. aasta juunis, kui tema laevad hävitasid venelaste suurtükipositsiooni Dünamündes ja liikusid mööda Väina jõge

⁷Matthew C. Perry (1794–1858) — Ameerika Ühendriikide mereväe kommodoor, kelle tugevus 1850. aastatel pani aluse Jaapani isolatsiooni lõpetamisele.

⁸Põhjaosariikide USS Virginia ja konföderatsiooni CSS Virginia olid esimesed monitori tüüpi (USS Monitor tüübile nime andiski) sõjalaevad, mis olid mõeldud rannalähedaseks sõjapidamiseks, olles tugevalt soomustatud ning üsna suure peakaliibriga, kuid väikese kiiruse ja merekõlblikkusega.

⁹Sir Walter Cowan (1871–1956) — Kuningliku Mereväe kontradmiral, kes juhtis 1919. aasta algusest Briti kergeristlejate eskaadrit Läänemeresel.

ülesvoolu, et lätlaste vastupealetungi Riiale toetada.¹⁰ Briti ja Eesti merevägi tegid mitmel korral koostööd, maandades Eesti maaväge enamlaste selja taha” (Stoker 2003: 27).

Riigi esindamine on tavaliselt üks mereväe eksistentsi põhjendusi. Mõnel juhul on vaid mereväe olemasolu kaitsnud, tugevdanud või uuendanud riigi ja rahvuse ajaloolist ning kultuurilist identiteeti. Ameerika Ühendriikide mereväe esilekerkimine nn barbarisõdade¹¹ ajal aitas kaasa USA kui riigi kujunemisele ning tema rahvastiku enesehinnangu tõusule.

Samuti on mereväekangelased andnud palju oma riigi eneseteadvusele: nii Themistokles ja Kimon Ateenale, Sir Francis Drake või admiral Sir Horatio Nelson Suurbritanniale, admiral David Farragut või kommodoor Oliver Perry Ameerika Ühendriikidele, Constantine Canaris Kreeka iseseisvussõjas, viitseadmiral Paul Countouriotis, kes juhtis Kuninglikku Kreeka Mereväge otsustavates Helle ja Lemnose merelahingutes Balkani sõdades (1912–1913), kommodoor Arturo Prat Tšiilile või *el Caballero de los Mares* Miguel Grau Peruule (London 2005).

Kuigi Alfred Thayer Mahan tavatses oma analüüsid “tõsta merelised huvid esiplaanile” ja korrigeerida “laialt levinud merelise võimu mõju tähtsuse alahindamist” (1965 (1890): v, viii), on John Mearsheimer ja Paul Kennedy ometi nõudnud maismaavõimu ning -sõjaväe tähtsuse kaitsmist mereväe ja merelise võimu ees (Mearsheimer 2001; Kennedy 1987). Mõlemad väited on kahtlemata hästi argumenteeritud, kuid paistab siiski, et uue ajal on mereriigid suutnud lahendada kõik kontinentaalsete vastaste põhjustatud strateegilised probleemid.

Suurbritannia sobib eriti hästi merelise võimu geopoliitika ja strateegia kehastuseks. Sir Winston Churchill kirjutab: “Neljasaja aasta kestel on Inglismaa välispoliitika alati vastu seisnud kõige

¹⁰Siin kirjeldab tsitaadi autor sõjategevust Landeswehri sõjas. Eesti merevägi sai lahinguristsed Vabadussõjas siiski juba 1918. aasta detsembris, kui alustati dessant- ja laevastiku tuletoetuse operatsioonidega idarinde tagalasse põhjarannikul. Vt Reet Naber, *Eesti merejõudude juhatajad 1918–1940: Lühiloolood*. Tartu: KVÜÖA—Elmatar, 2004.

¹¹Sõjad Põhja-Aafrikast lähtunud araabia mereröövlitega, kes ohustasid Ameerika ja Euroopa vahelist merekaubandust 19. sajandi alul.

tugevamale, agressiivsemale ja domineerivamale riigile mandril ja eelkõige püüdnud vältida Madalmaade langemise sellise riigi võimu alla. [---] Pane tähele, et oma poliitikas ei võta Inglismaa üldse arvesse seda, mis rahvas see on, kes parajasti Euroopas ülemvalitsust taotleb. Pole oluline, kas see on Hispaania või Prantsuse keisririik või Saksa keisririik või Hitleri režiim. Sel pole midagi tegemist valitsejate või rahvustega, määrav on üksnes see, kes on kõige tugevam või potentsiaalselt kõige vägevam türann” (1985 (1948): 186–187; H. Rajandi tõlge).

Tõesti, Briti merelise ja maismaavõimu suhete ajalugu on nii eriline, et väärib lähemat vaatlust. Peale Prantsusmaa ärakasutamist Hollandi vastu 1670. aastatel jätkas Suurbritannia Prantsusmaa kasutamist, et kiirendada Hispaania merelise võimu allakäiku, saades erilist kasu Utrechti rahust 1713. aastal. 18. sajandil liitus Britannia edukalt Austriaga tema pärilussõjas (1740–1748) ja Preisimaaga Seitsmeaastases sõjas (1756–1763) (Kinder, Hilgemann 1991, I: 269, 283).

Pärast rohkem kui 20-aastast vastupanu esilekerkinud võimsale Euroopat ühendavale kontinentaalsele riigile — vabariiklikule ja Napoleoni Prantsusmaale — kulutas Suurbritannia 19. sajandil palju energiat, vaimu ja raha (ning ühel juhul, Krimmis, ka verd) uue peamise geopoliitilise maismaariigi ja potentsiaalse merevõimu Venemaa peale. Pärast Bismarcki edukat *Reichsgründung*'it 1871. aastal (Kinder, Hilgemann 1991, I: 353) ning sellest tulenevat uue arvestatava jõu esiletõusu Euroopa geopoliitilises keskkonnas ning Saksa maismaavõimu intensiivistunud taotluste tõttu keiser Wilhelm II juhtimisel mereliseks võimuks saamisel, kui ehitati laevastikku ja vallutati kolooniaid (samal ajal: 387–388), pidi senine merelise võimu hegemoon oma eesmärgid üle vaatama ja lähenema endisele geopoliitilisele rivaalile Venemaale (ja ka Prantsusmaale), et vastu astuda uuele kontinentaalse hegemoonia taotlejale Saksamaale.

Kuigi Suurbritannia oli enda arvates liberalismi, parlamentarismi ja kodanikuühiskonna kantsiks, lähenes ta Venemaale, keda Inglise arvamused ja poliitika ning vaimuühiskonna olid kogu 19. sajandi jooksul süüdistanud autokraatias, despotismis jne. Niisamuti astus konservatiivne Suurbritannia 1941. aastal liitu Nõukogude Liiduga.

Kindlasti võib vastu väita, et Suurbritannia selline käitumine oli pigem erand kui reegel, samas on selline vastuväide kohatu. Ameerika ja Suurbritannia vahel — viimane on kontinenti mõõduks mereline võim, mitte mõni väike rannäärne saar — on palju olulisi erinevusi. Siiski on mõlema praktiline geopoliitika, strateegia ja riiklus kahtlemata ühtmoodi mõjusad: Anglo-Ameerika geopoliitilises ja strateegilises kogemuses on valdav jõutasakaalu poliitika võimaliku kontinentaalse hegemooni vastu Euraasias (Mackinder 1915 (1902), 1962 (1942).; vt ka Brzezinski 1995, 1999; Kissinger 1994, 1996).

Olles algul kontinentaalne riik, millel õnnestus teiseneda mereriigiks, on Ameerika Ühendriigid 20. sajandi jooksul kolm korda taastanud või toetanud jõutasakaalu säilimist Euraasias ning ära hoidnud kontinentaalse ülemvõimu tekke Euraasia südamal (*heartland*), nagu Sir Halford J. Mackinder seda nimetas, samal ajal kui Briti mereline võim selleks võimeline ei olnud: 1917., 1941. ja 1947. aastal. Isegi NATO idasuunalist laienemist pärast külma sõja lõppu ja Ameerika sõjalise võimu ülesehitust kommunistijärgsel Balkanil tajutakse ning kirjeldatakse kui postsovetliku Venemaa ennetavat tasakaalustamist, kuigi seda ametlikult iialgi ei tunnustata (vt Brzezinski, Kissinger, Mearsheimer jt).

Tundub, et nii ookeani kui ka ääremaa (*rimland* — Sir Halford Mackinderi ja Nicholas Spykmani järgi Maailma Sõõr) mereline võim, mereline üleolek ja strateegiline kontroll jäävad alati läänemaiste anglosaksi mereriikide edu pandiks, kusjuures võimsus õhus ja tuumarelvad lisavad vaid “liha kontidele”.

Kõik see võib siiski kõlada ka kohatuna, sest konkreetsete geograafiliste tunnuste strateegiline tähtsus on ajaloo jooksul muutunud lõputu sotsiaalse, poliitilise, kultuurilise ja eriti tehnoloogilise arengu tõttu.

Kui tuua vastupidiseid näiteid, on kitsused, mis ühendavad Egeuse ja Musta merd, Bosporus ja Dardanellid, säilitanud oma strateegilise tähtsuse — ja mitte just väikese, trotsides aega, tehnika arengut ning muutuvat poliitilist ja ideoloogilist kultuuri. Need kitsused olid kriitilise tähtsusega Kreekale Pärsia vastu võideldes, olulised Ateena toiduga varustamisel Krimmist, pakkusid varjulist paika *basilikon ploimon*'ile, Ida-Rooma (Bütsantsi) keiserlikule laevastikule ning keskset kohta,

kust Bütsantsi kreeklased võisid paindlikult koonduda Egeuse või Mustale merele (*Euxeinus Pontus*). Nii keskaegsed kreeklased kui ka hiljem Ottomani türklased kasutasid sellist geograafilist eeldust kokkuhoiduks, nii et neil oli vaid üks laevastik kahe asemel. Lisaks olid need kitsused olulised hiliskesk- ja varauusajal Veneetsia ja Genova kaubandusele Aasiaga.

Uusajal, eriti pärast Suurbritannia esilekerkimist merelise võimuna, on need väinad kujunenud võtmeks, et hoida Venemaa Vahemerest eemal, takistada Vene kontinentaalse võimu muutmist mereliseks võimuks ja samal ajal tagada Briti merelise ülemvõimu säilimist, mis osaliselt tähendas viimase globaalset hegemooniat. Seetõttu toetas Suurbritannia kangekaelselt Ottomani impeeriumi territoriaalset terviklikkust (NB!: impeeriumis elavate kristlaste hinnaga) ja Türgi institutsionaalseid reforme ning poliitilist “euroopastamist” (või “läänestamist”) kogu 19. sajandil. See toetus arvati olevat parim võimalus, et vältida impeeriumi lagunemist ja kreeklaste, serblaste, rumeenlaste, armeenlaste jt rahvuslikke eraldumispuudlusi (Hösch 1988: 114–115).

Kui “Bosporuse haiget meest” ähvardas 1850. aastatel tema eluaja suurim Vene oht, reageeris Briti mereline võim üsna energiliselt (Hösch 1988: 123–129), saates hoolimata oma traditsioonilistest kahtlustest suuremahuliste jalaväe ekspeditsioonioperatsioonide korraldamise suhtes koos Prantsusmaaga Krimmi oma maaväe ning sisenes Läänemerele. Venemaa võimsa Sevastopoli merekindluse langemine 8.–9. septembril 1855 ja Pariisi rahuleping (1856) näitasid anglosakside pühendumust keisri merelise võimu püüetele vastu seismiseks ning mõjutasid samas 400-aastase nn Kolumbuse ajajärgu lõppemist, mida iseloomustas merelise võimu valitsemine maaismaavõimu üle, mis on selliste strateegide nagu Sir Halford Mackinderi, Nicholas Spykemani, Henry Kissingeri või Zbigniew Brzezinski õudusunenägu.

Hiljuti, külma sõja ajal oli samade merekitsuste tähtsus hoolimata tehnika kujuteldamatust arengust ja strateegiamuutustest — sh militaartehnoloogia, tuumarelvad jms —, kõike muud kui kadunud. Need kitsused osutusid järjekordselt läänemaiste anglosaksi mereriikide strateegiatele otsustavaks teguriks, et piirata (Nõukogude) Vene Musta mere laevastiku tegevust.

Siinkohal võiks väita, et õhuvõimsus on oluliselt vähendanud Bosporuse ja Dardanellide valvamise strateegilist tähtsust. Siiski, pärast lähemat uurimist ei osutu see väide tõeseks: peaks meelde tuletama ääremaa mereriikide ja Euraasia kontinentaalse riigi — Nõukogude Liidu — vahelist jõu ning mõjuvõimu teravat vaenulikku vastasseisu väinade ja Egeuse mere kohal külma sõja algusest peale. Pealegi pole strateegilisest vaatevinklist õhuvõimsus ning mereline võim jagatavad (Grove 1990: 138).

Tegelikult seisneb ajaloo ja geopoliitika võimalik õppetund paljude asjaolude tähtsuses nii läänemaistele anglosaksi ääremaa riikidele, kes tegelesid Euraasia kontinentaalsete riikidega 20. sajandil (ja tegelevad 21. sajandilgi) kui ka Ateenale, kes tegeles Sparta maaismaavõimuga 2. sajandil eKr.

Hoolimata sõjaväe, transpordi ja teiste tehnoloogiate arengust viimasel kahekümne viiel sajandil ei suutnud muistne “preisi” maismaariik Sparta senikaua vastu hakata merelise Ateena sõjalisele süsteemile, kui Peloponnesose sõja lõppjärgus hakkas lõpuks ise mereliselt mõtlema ja käituma. Ka polnud *Kontinentalmacht* Saksamaa võimeline vastanduma vaenulikule merelisele võimule, mis valvas Doveri väina tema *Kontinentalblock'*i (“Festung Europa”) tiival.

See, et Sparta lõpuks Peloponnesose sõja võitis, ei ole tugev argument kontinentaalvõimu kasuks, sest Sparta lahendas oma strateegilise probleemi alles pärast seda, kui Ateena oli oma Sitsiilia ekspeditsiooniga (415–413 eKr) suuresti üle pingutanud ning Sparta hakkas mõtlema, kavandama ja tegutsema kui mereline võim, ehitades võimsa laevastiku admiral Lysanderi juhtimisel ja kasutades selliseid “klassikalisi” merestrateegiaid nagu Attika blokaad, ettenihutatud kaitse vaenlase territooriumil jne.

Samamoodi ei tohi maismaavõimu süüdistada Saksamaa traagilises lüüasaamises Idarindel. Andreas Hillgruber on öelnud, et *Unternehmen Barbarossa* oli tegelikult strateegiliselt segadusse aetud Saksamaa meeletlik katse tegelda (Hitlerile ootamatu) asjaoluga, et Inglismaa jätkas kuulsa “suuremeelse pakkumise” tagasilükkamist 1940. aasta suvel, isegi kui Prantsusmaa oli juba kokku varisenud (vt Hillgruber 1993). Tegelikult võeti saatuslik *Flucht nach vorn* idasuunal ette, et põgeneda eesootava strateegilise ümberpiiramise eest (*strategische Einkreisung*), kuigi nii mõnedki

vastutavad sõjaväelased ja tsiviilvalitsuse ametnikud olid teadlikud, et ettevõtmine läheb palju kaugemale, kui *Wehrmacht*'i ja *Reichsindustrie* logistiline haardeulatus seda võimaldaks. Seega võib Saksamaa strateegilist ummikseisu 1941. aastal võtta kui järgmist anglosaksi mereriikide pikemaajalist strateegilist eelist.

Või kui kasutada välimarssal vikont Montgomery sõnu: “Sellest ajast peale, kui inimene hakkas merd kasutama, seisneb ajaloos suurim õppetund asjaolus, et vaenlane, kes piirdub vaid maismaastrateegiaga, lõpuks kaotab” (tsit. Gretton 1965: 43).

Kõik see ei tähenda aga veel, et merelised võimud domineeriks alati. Mereriigiks olemisega kaasneb nii nõrkust kui ka võimalusi. Paljud väitsid külma sõja ajal, et Põhja-Atlandi Lepingu Organisatsioonil (NATO) on selliseid ohtlikke nõrku kohti. Nagu nimigi ütleb, on tegu ääremaa mereriikide liiduga, mida ookean samavõrra lahutab kui ühendab. Tema strateegiline ühtsus ja majanduslik püsijäämine sõltusid meretranspordist, mis aeg-ajalt tundus olevat liigagi kaitsetu Nõukogude mereväe ja maal paiknevate õhujõudude ees.

On öeldud, et “ajalooliselt on merejõude seostatud riigivõimu, võistlevate julgeolekukontseptsioonide ja rahvuslike huvide kindlustamisega” (Pugh 1944: 237). Realistist strateegina oli Alfred Mahan skeptiline enamiku riikide võime suhtes rahumeelset koostööd teha, kuid järeldas siiski, et mitmerahvuseline mereline konsortsium (“kaubanduslike huvide ja õiglaste ideaalide ühendus”; Mahan 1902: 177), koosnedes Ameerika Ühendriikidest ja Suurbritanniast, on vajalik, et kaitsta üha paisuvat rahvusvahelist kaubandussüsteemi. Kumbki riik üksi polnud tema arvates selleks võimeline, küll aga koos. Lisaks, kuna mereriigid on kaubandussüsteemi häiretest kõige haavatavamad, on nad ka sellistes konsortsiumides esirinnas, et tagada turvalisust seal kus vaja.

Ameerika Ühendriigid praegu, kas “vastumeelse hegemonina” või mitte, on kõige tõenäolisem sellise koalitsiooni looja, et tegelda äpardunud või äparduvate riikide või riikideväliste kurjamitega. Ameerika Ühendriikides endas tundub mereline võim aeg-ajalt juba erastatud olevat, sellest on saanud avalik omand, kus riik on — interneti väljendit kasutades — rahvusvahelise kaubanduse “süsteemiadministraator”. Riigi ülesandeks on kaitsta süsteemi merelise kuritegevuse, korratuste ja sõdade ning

teiste avalikke merenduslikke huvisid kahjustavate ohtude eest. On märkimisväärne, et selliste ideede juured ulatuvad Theodore Rooseveltini, kes kohtus Mahaniga, kui ta oli Newportis asuva Mereväekolledži külalislektor ammu enne, kui ta Ameerika Ühendriikide presidendiks valiti (Iliopoulos 2008: 148).

NATO juhtpanustaja kontseptsioon on sama idee teine variant. Juhtpanustaja on riik, kelle liitlased on heaks kiitnud mingi regionaalse julgeolekutemaatika juhtimiseks ja kes püüab saavutada poliitilist üksmeelt ohu määratlemisel ning sellele reageerimise meetodite määramisel. Juhtriigi leidmise ja tõhusa mereoperatsiooni läbiviimise eelduseks on ühtse poliitilise eesmärgi olemasolu; strateegilise tasandi erimeelsustel on suundumus kanduda allapoole, väljendudes näiteks erinevates lahingutegevuse reeglites, mis raskendavad ja segavad koalitsiooni operatsioone ning eri riikide üksuste taktikalist kasutamist. Selliseid probleeme on ajaloos palju ette tulnud ja on teada, et nn koostegutsemisvõime probleemid on olemuselt poliitilised.

Donald Stoker on üsna hästi öelnud, et “kollektiivsed julgeolekukorraldused ei tekita ilmingimata rahu. Ükski julgeolekukorraldus pole edukas, kui puudub osalejate soov seda toetada. Peab olema tahe osaleda julgeoleku tagamises, kavatsusest üksi jääb väheks” (2003: 12). Enamgi veel: on vaja kõrgelt kvalifitseeritud juhtimist, enesekindlust, usaldust, kogemusi ja hästiseatud, ratsionaalset ning pragmaatilist poliitilist sihti.

Võib üsna kindlalt väita, et rahvusvaheliste suhete süsteemi iseloomustab endiselt Hans J. Morgenthau kasutatud sõna *Machttrieb* (võimuinstitkt). Tulevik toob erinevaid vastuolusid: nii huvide kokkupõrgete alusel tõusvate kontinentaaliikidega kui ka identiteedi ning väärtuste pörkumise konflikte, eriti kui jälgida tänapäevast islamifašismi.

Seega on hoomatavas tulevikus eriti tähtis säilitada hästi toimivat suurte, keskmiste ja väikeste mereliste võimude, mere- ja ääremaariikide koalitsiooni, et kaitsta maailmakorda ning läänemaailma, Aristotelese-Jeffersoni pärandi põhiväärtusi, isearanis seetõttu, et Euroopa Liit ei ole suur strateegiline jõud ega saa selleks kunagi.

Kirjandus

- Anderson, Bern 1989 (1962). *By Sea and by River: The Naval History of the Civil War*. New York: De Capo
- Brzezinski, Zbigniew 1995. "A Plan for Europe: How to expand NATO". — *Foreign Affairs*, Vol. 74, No. 1, pp. 26–42
- Brzezinski, Zbigniew 1999. *Die einzige Weltmacht; Amerikas Strategie der Vorherrschaft*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag
- Cable, James 1998. *The Political Influence of Naval Force in History*. London: Macmillan
- Churchill, Winston S. 1985 (1948). *The Second World War*. Vol. I: *The Gathering Storm*. London: Guild
- Corbett, Sir Julian Stafford 1988 (1911). *Some Principles of Maritime Strategy*. (Classics of Sea Power.) Annapolis, MD: Naval Institute Press
- Gretton, Sir Peter 1965. *Maritime Strategy: A Study of British Defence Problems*. New York: Praeger
- Grove, Eric 1990. *The Future of Sea Power*. Annapolis, MD: Naval Institute Press
- Harding, Richard 1999. *Sea Power and Naval Warfare, 1650–1830*. London: University College Press
- Hillgruber, Andreas 1993. *Hitlers Strategie: Politik und Kriegführung 1940–1941*. 3. Ausg. Bernard & Graefe Verlag
- Hösch, Edgar 1988. *Geschichte der Balkanländer: Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*. München: Verlag C. H. Beck
- Iliopoulos, Ilias 2008. *Introduction to Naval History: Sea Power, Naval Strategy, Maritime Geography, Command of the Sea*. Athína
- Kennedy, Paul 1987. *The Rise and Fall of Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York: Random House
- Kinder, Hermann, Werner Hilgemann 1991. *dtv-Atlas zur Weltgeschichte*. 25. Ausgabe. Bd. I–II. Deutscher Taschenbuch Verlag/dtv
- Kissinger, Henry A. 1994. *Die sechs Säulen der Weltordnung*. Berlin: Siedler
- Kissinger, Henry A. 1996. *Die Vernunft der Nationen*. Berlin: Btb Tb.
- Livezey, William E. 1981. *Mahan on Sea Power*. Norman, OK: University of Oklahoma Press
- London, Joshua E. 2005. *Victory in Tripoli: How America's War with the Barbary Pirates Established the U.S. Navy and Shaped the Nation*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Mackinder, Halford J. 1915 (1902). *Britain and the British Seas*. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press
- Mackinder, Halford J. 1962 (1942). *Democratic Ideals and Reality. With additional papers*. New York: Norton
- Mahan, Alfred Thayer 1902. *Retrospect and Prospect*. London: Sampson, Low, Martson
- Mahan, Alfred Thayer 1965 (1890). *The Influence of Sea Power upon History 1660–1783*. London: Methuen
- Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: Norton
- Padfield, Peter 1999. *Maritime Supremacy and the Opening of the Western Mind: Naval Campaigns that Shaped the Modern World, 1588–1782*. Woodstock—New York: Overlook Press
- Pugh, Michael C. (ed.). 1944. *Maritime Security and Peacekeeping: A Framework for United Nations Operations*. Manchester—New York: Manchester University Press
- Richmond, Sir Herbert W. 1934. *Sea Power in the Modern World*. London: Bell
- Rodger, Nicholas Andrew Martin 1997. *The Safeguard of the Sea: A Naval History of Britain*. Vol. I: 660–1649. London: Harper Collins
- Stoker, Donald J. Jr. 2003. *Britain, France and Naval Arms Trade in the Baltic 1919–1939: Grand Strategy and Failure*. (Cass Series: Naval Policy and History, 1366–9478; 18.) London—Portland: Frank Cass
- Till, Geoffrey 2006 (2004). *Sea Power: A Guide for the Twenty-First Century*. London—Portland: Frank Cass

ILIAS ILIOPOULOS (sünd. 1967) on Kreeka sõjateadlane, omandanud filosoofiadoktori kraadi Ida- ja Kagu-Euroopa ajaloo, uusaja ajaloo ja poliitikateaduste alal Ludwig-Maximiliani ülikoolis Münchenis (2008). Töötanud merejõudude strateegia ja mereväe ajaloo lektorina Kreeka Mereväeakadeemias, Kreeka Sõjamereväe Kolledžis ning Isikkoosseisu ja Juhtimiskolledžis; strateegia, geopoliitika, diplomaatia ja Euro-Atlandi institutsioonide professorina Kreeka Riiklikus Kaitsekolledžis Ateenas. Praegu Tartus Balti Kaitsekolledži poliitiliste ja strateegiliste uuringute osakonna juhataja.

REIN EREB. Enam ei jõua (sarjast “Toetused ja nõjatused”, 2010)

MIDA EUROOPA USUB?

Ja kuidas islam sellele vaatab

Martin Kala

Gallupi 2009. aasta aruanne¹ kinnitab usklike arvu vähenemist Euroopas. Mujal maailmas on aga olukord vastupidine. On alust arvata, et ka üha paljukultuurilisem ilmalik Euroopa avastab tulevaste kümnendite jooksul usu uuesti tänu sisserändele ja jumalakartlike kõrgele sündimusele. Ühtlasi hakkab euroopalik mitmekesisus murendama ühiskondlikku ühtekuuluvust, mis süvendab põhiväärtuste konflikti. Konservatiivsete, sealhulgas usklike eurooplaste ning ilmalike liberaalide leeri vastuolude põhjused peituvad kultuuris. Euroopa vabameelsus võib osutada üürikeseks etapiks võrreldes pikkade perioodidega, mil religiooni kõrgelt tähtsustatakse.

JUMAL, SAADA MULLE SÕNUM!

Kõigi eelduste kohaselt pidanuks usk jumalasse hääbuma hiljemalt 19. sajandi alguses. Vastavalt religioonisotsioloogia ja -kriitika peamisele argumendile Karl Marxist Émile Durkheimi, Friedrich Nietzsche ja Max Weberini toimub ühiskonna arenguga käsikäes selle lahutamine religioonist. Mida valgustatum ja edumeelsem on inimhing, seda vähem vajab ta jumalat, et endale maailma või iseennast lahti seletada, ütlevad mainitud teadlased resümeeritult. Marxi tuntud väljendile “usk on oopium rahvale” sekundeerisid teaduslikud uuringud ning Darwini evolutsiooniteooria tõrjus

¹Gallupi uuring viidi läbi 143 riigis, millest igaühes küsitleti telefonitsi või näost näkku viimase kolme aasta jooksul ligi 1000 inimest, võimalikuks veaks arvestatakse 4 protsendipunkti. Vt <http://www.gallup.com/poll/114211/Alabamians-Iranians-Common.aspx>.

välja Piibli loomisloo. (Kuigi mitmed rahvusvaheliselt tunnustatud teadlased, näiteks füüsikud Hans-Peter Dürr ja Wolfgang Weidlich on tunnistanud, et on usklikud (*Impact...* 2006: 11). Ameerika geneetik Francis Collins tsiteerib oma raamatus *Jumala keel* (Collins 2006) eri uurimusi, mille kohaselt usub kuni nelikümmend protsenti Ameerika teadlastest siiani jumalat.)

Ennustusi uskudes pidanuks religioon ühiskonna moderniseerimise käigus täielikult taanduma. Ometi on religiooni mõju tänapäeva maailma argi- ja poliitikaelus rohkem tunda kui möödunud sajandi ilmalikustumise ajal. Hoolimata ühiskondlikest ümberkorraldustest tekib kõikjal maailmas religiooni pooldajaid üha juurde ning vaatamata poolteist sajandit tagasi alanud religioonikriitikale ja furoori põhjustanud kiriku lahutamisele riigist on usu populaarsus maailmas suur.

11. septembril 2001 ründasid islamiäärmuslased Maailma Kaubanduskeskust ja paar aastat hiljem lahvasid Taani moslemikarikatuuride skandaali varjus üle kogu maailma vägivaldsed sündmused. USA president George W. Bush valiti 2004. aastal tagasi, kuna teda toetas Ameerika usklike hiiglaslik valijaskond. Iraani ja teistegi Lähis-Ida riikide agressiivne välispoliitika kogub liidrite propageeritava usufanatismiga jõudu, poliitilisi valikuid põhjendatakse pühakirja sõnasõnalise tõlgendamisega jne. Iraani vaimne ja usujuht suurajatolla Ali Khamenei tegi pärast juunis 2009 toimunud presidendivalimisi ja neile järgnenud massirahutusi, mille üle avaldasid mitmed riigid tõsist muret, pöördumise, milles väitis, et “Iraani vaenlaste sihtmärgiks, kes vaidlustavad valimistulemusi, on islami seadusandluse alused” (Hafezi 2009). Niisuguseid suuri muutusi ja ehmatavaid juhtumeid on järjest rohkem. “Kõikvõimsa revanš,” sõnastas Prantsuse moodne filosoof ja islamiuurija Gilles Kepel religiooni naasmise igapäevaellu 1990. aastate alguses (Kepel 1991).

Euroopa on ainus koht maailmas, kus võiks üritada tõestada vastupidist. Oleme erandiks esivanematelt päritud iidse Vana Maailma kristliku, aegamööda tuhmuva religiooniga. Vastupidiselt maailmas valitsevale religiooni tähtsuse kasvutendentsile on Euroopas traditsiooniline religioon nii sotsiaalses kui poliitilises mõttes pidevas taandumises.

Kui 20. sajandi algul elas 80 protsenti maailma ristiusulistest Euroopas ja Ameerikas, siis praegustest kristlastest kuni 60 protsenti elutseb hoopis arengumaades. Euroopasse pole viimased trendid jõudnud, sest “kristlus, judaism ja islam on endiselt *peidetud* kirikutesse, sünagoogidesse ja mošeedesse”, nagu kirjutavad Hollandi autorid Euroopa väärtuste atlas — religiooni aktiveerumine mujal maailmas ei ole meile olulist mõju avaldanud (Halman jt 2005: 60). Kuus Euroopa riiki kuuluvad maailma kümne kõige vähem religioosse riigi hulka, nendeks on Rootsi, Taani, Tšehhi, Prantsusmaa ja Norra ning tabeli tipus trooniv Eesti. Siinne usu-elu on leebelt öeldes leige: veebruaris 2009 avaldatud Gallupi uuringu kohaselt vastas vaid neliteist protsenti eestlastest jaatavalt küsimusele, kas religioon mängib nende igapäevaelus tähtsat rolli — seda on vähem kui kusagil mujal meie planeedil (Crabtree, Pelham 2009). Pole uudis, et uskumist kajastavates värvilistes tabelites on Eesti kohal lihtsalt valge laik. Gallupi uuringu kohaselt pidas mujal maailmas religiooni oma elus tähtsaks keskmiselt kaheksa inimest kümnest. Euroopa Liidu riigid ei pääse maailma kõige usklikumatele riikidele ligilähedalegi: religiooni hindasid eriti kõrgelt peaaegu kõik küsitletuist Egiptuses, poole protsendi võrra vähem Bangladeshis ja Sri Lankal. Tabeli usklikemate riikide tippu mahtus veel mitu Aasia ja Aafrika riiki, kus usmatud peaaegu puuduvad. (Vt Tiks 2009.)

Umbes pooled eurooplastest palvetavad või mediteerivad vähemalt kord nädalas ja neljast inimesest kolm peab end religioos-seks. Suured erinevused valitsevad inimeste suhtumistes usuküsimustesse ühelt poolt põhja- ja lääne- ning teisalt lõuna- ja idaeurooplaste vahel, kuigi ka väga ilmalikes maades, näiteks Hollandis, külastab iga neljas inimene regulaarselt pühakoda. Sellest hoolimata jääb kõikjal Euroopas usklike järjest vähemaks ning ristiusukirikud mõjuvad asutustena, mis ei jõua modernse ühiskonnaga kaasas käia.² Ka usaldus usuühingute vastu on Euroopas võrreldes muu maailmaga väga madal (eriti Lääne-Euroopas),

²Usk uues kuues: Suurbritannia ülemrabi Jonathan Sacks kiitis oma sõiduautosse paigaldatud GPS-süsteemi, öeldes, et olnuks Moosesel säärane asukoha määramise aparaat, poleks ta ilmselt kõrbes nelikümmend pikka aastat ringi ekselnud. (*Courrier...* 2008.)

pühakojad on kõrges aus vaid elutähtsate sündmuste korral. Nii sündi, surma kui abielu pühitsetakse endiselt jumalakojas.

Ehkki mitte eriti usklik, on ka Eesti ühiskond jõudnud väidetavalt teatava eluterve ja küpse suhtumiseni religiooni. Avastasin *Postimehe* 2007. aasta esseekogumikku (*Ajalehes...* 2007) sirvides, et paarikümnest tööst kuus vaagis uskumist. Üllatav, et Eestis (laiemalt ka Euroopas) vaieldakse järjest enam religiooni üle, ometigi usub siin jumalat optimistlike prognooside kohaselt ainult mõnisteist protsenti rahvast ning asume Euroopa ususkaalade viimasel kohal. *Postimehe* kogumikus arutlesid usuteemadel teoloogi ja piiskopi kõrval kunstnik, kultuuriteoreetik, rahvalaulik ning filmi- ja kirjamees. Hoolimata eestlaste uskmatusest on Eestis hakanud toimuma ulatuslikum väitlus teoloogia, religiooniõpetuse, ühiskondlike väärtuste ja usutõdede üle, kuna kõike seda hõlmamata poleks inimese maailmapilt ilmselt terviklik. Ei tasu üllatuda, et selles väitluses osaleb mõtlejaid nõnda erinevatest eluvaldkondadest. Ka mina ei käi kirikus, ent kaitseksin oma õigusdoktorikraadi riigi ja kiriku suhete ning usulahuse poliitteaoria teemal, mis oli igati huvipakkuv.

RIIK JA KIRIK — KOOS VÕI LAHUS?³

“Jumalat pole ilmselt olemas! Lõpetage muretsemine ja hakake parem elu nautima!” Selliseid reklaamlauseid kandsid alates 2008. aasta jaanuarist Londoni kuulsad kahekordsed punased liinibussid. Ateistliku reklaamikampaania algatasid Briti entusiastlikud lehelugejad eesotsas idee autori, *The Guardiani* ajakirjaniku Ariane Sherine’iga. Raha kogumisega läksid kaasa mitmed teadlased, teiste hulgas raamatu *Luul jumalast* (Dawkins 2006) autor Richard Dawkins.⁴ Ühise ürituse tarvis loodi veebilehekülgi, *Facebook*’is algatati jumalasalgaajate huvigrupp ning vaid kümne

³Tekst pärineb osalt samanimelise pealkirjaga arvamuskirjast (Kala 2007a).

⁴Clinton Richard Dawkins (sünd. 1941 Nairobis) on Briti etoloog, evolutsioonibioloog ning teaduse popularisaator. Eesti keeles on temalt ilmunud raamat *Jõgi Eedenist* (Dawkins 2000a), samuti üks artikkel *Akadeemias* (Dawkins 2000b).

tunniga koguti kolossaalne, 100 000 Inglise naela suurune rahasumma, mis eriti toonast majanduslangust arvesse võttes oli erakordselt suur (Insolites 2008). Mida sooviti selle kampaaniaga tõestada? Reklaamimaailmas toimuv olevat andnud möödunud aastail märku liigsest ususõbralikkusest. Teisitimõtlejatele suunatud reklaamipannooode eesmärk oli võrdsuse ning riigi ja kiriku lahutatuse rõhutamine.

Paljud eurooplased on ilmalikkusedoktriini üle uhked ja arvavad, et riik peab jääma usuasjades neutraalseks, sest nende kahe segunedes kannataksid mõlemad. Vaid üksikud julgevad ilmalikkuse idees kahelda, sest ei näe selles ainuüksi religiooni ja poliitikat lahus hoidvat käsitust, vaid pigem takistust usukummardamisele. Aga eriarvamustest hoolimata nõustuvad kõik ühe seisukohaga: Euroopa on sekulariseeritud maailmajagu. Siin ei käida eriti kirikus, harva usutakse jumalat ning jääb mulje, et inimesed pole enam usklikud. Ehk on tegu siiski vaid oletustega, sest miks muidu tekiksid niisugused reklaamikampaaniad nagu Londonis?

Ükski kaasaegne arvamusalaldus kristluse ja ilmalikkuse teemadel ei pääse mööda provokatiivsest teosest *Kirjad ja artiklid vanglast*, millega astus Teise maailmasõja päevil esile julge Saksa usumees Dietrich Bonhoeffer.⁵ Tema arvates tähendab sekulariseerimine *inimese täiskasvanuks saamist*. Oma poolikuks jäänud töös räägib teoloog “kristlikust kultiveeritusest”, “maailma jõudmisest täisikka” ning “Piibli tõlgendamisest usuvälisest vajadusest või vaatevinklist” (Gill 2001). Bonhoefferi teesidest alates toetavad inimesed sekulariseerimise ideed ja näiteks 1959. aastal määratles Hollandi teoloog C. A. van Peursen sekulariseerimist lausa kui “vabanemist usuvanglast, milles hoiti inimõistust ning keelt”. Riigi ja kiriku lahutajate eesmärk oli vähendada religiooni mõju tsivilisatsioonile, kuid samas ei olnud nende sihiks usku maha suruda ega selle väiteid ümber lükata. Sekulariseerimine ignoreeris religiooni, võttis tema teesid ja tegi need ülejäänud maailmale vastuvõetavaks. Teisisõnu, seadis usuteesid perspektiivi ja tegi nad teisitimõtlejatele kahjutuks. Religioon aga ei hääbunud ega “vajunud vaikusesse”, nagu kirjutas usuteadlane Harvey Cox, vaid usust sai riigist lahutamisel inimese eraasi. (Halman jt 2005.)

⁵Eesti keeles on selle katkendeid ilmunud *Akadeemias*: vt Bonhoeffer 1993a, 1993b, 2009.

Pariisis väitekirja esitledes küsiti minu arvamust, milline võiks olla Euroopa ühtne religiooni mudel sümbioosis, kus Euroopa Liidu liikmesriigid on võtnud tavaks usuasju ise reguleerida (Kala 2007b). Kuigi Euroopa on rajatud ristiusu pärandile, hoitakse usuasjad üldiselt riigielust kiivalt eemal, samas tagatakse sekulaarses Euroopas religioonide vaba toimimine ning doktriinide mitmekesisus. Kas on õige väita, et ilmalikkus on Euroopa religioonimudel? Mitte alati. Usuorganisatsioonide tunnustamine ehk see, millisel alusel neid registreeritakse, on jäetud liikmesriikide pädevusse ning euroopalikuks usumudeliks on kiriku diaaloo riigiga, kusjuures riik on kõrvaltvaataja, kes meenutab endale pidevalt, et peab jääma kõikide usuühingute ees neutraalseks. Riigi ja kiriku eraldatus teineteisest lähtub valgustusaja vabameelsest ühiskonna- ja poliitikakäsitusest; religiooni ja poliitikat nähakse erinevate inimtegevuse aladena, mida tuleks hoida lahus. Järjest enam nüüdisaegseid (Euroopa) riike on 18. sajandist alates põhiseaduslikult eraldanud riigi kirikust ning tänapäevane riigi-kiriku suhtluspraktika on paljuski seotud iga rahva ainulaadse ajaloo ja kultuuriliste eeldustega, mis määravad religiooni koha avalikus elus.

Religiooni ja ühiskonna suhteid saab liigitada selle järgi, milline on nende vastastikune mõju. Usurühmitus võib olla kas ühiskonnaga vastasseisus, temaga liidus (Vatikan, Iisrael) või pigem neutraalne (Prantsusmaa, Ameerika Ühendriigid). Muidugi on ka vahepealseid võimalusi: valitseb kas riigikirik (Kreekas näiteks on õigeusu kirikul õigus suunata teiste usundite tegevust), riigipea on kirikupea (Ühendkuningriik) või domineerib poliitiliselt neutraalses õhkkonnas valdavalt üks kindel usund (Türgis seisab Atatürgi rajatud sekulaarse riigi eest väljas sõjavägi, kes ähvardab ilmalike põhimõtete eiramisel välkkiirelt reageerida). Millisesse rühma kuulub Eesti? Olgugi et Eesti "ei usu", on osal doktriinidel ja kirikutel siinses ühiskondlikus elus teatud eesõiguslik kaalukus.

Euroopas, kus ilmalikkuse põhimõte peaks olema üldkehtiv, tunnistatakse ühtlasi mõneti suuremat sallivust ja lugupidamist uskude suhtes. Sellised topeelstandardid võivad võtta juriidilise vormi ning karistus jumala teotamise eest ei pruugi Euroopa seadusteski olla enam kaugel. Kuigi Euroopa Liidul puudub nii õiguslik pädevus kui ka poliitiline tahe piirata Euroopas sõna-

vabadust, kaalus Euroopa Komisjon Taani karikatuuriskandaali valguses Euroopa ajakirjanike ja väljaandjate käitumiskoodeksit, kuhu sobitunuks ka märke laimu ja usuteotuse kohta.⁶ Muret tekitavad ka terrorismivastase võitluse valguses tekkinud ideed tutvustada ajakirjanduspiiranguid ELi tasandil.⁷ Ajakirjandussektori vastus on seni olnud ühene: sõna- ja väljendusvabadus ei seisne vaid ideedepaljususes, vaid ka selles, et valitsus ei sekku kontrolli eesmärgil ajakirjanike tegevusse. Teiseks on valgustusest alates Euroopas rõhutatud, et religioonid on uskumuste süsteemid või kujutlused, mida võib vabalt analüüsida, kritiseerida või teha naerualuseks. Sama kehtib ka poliitiliste teooriate kohta. Ajaloost nimetagem Voltaire'i, kes võitles sallivuse ja kodanliku avalikkuse eest ning katoliku kiriku piiramatut türannia vastu, ning Rousseau'd, kelle kirjutatud "tsiviilreligioon" kujutab endast eetilist alust, mis tagab ühiskonna liikmete sotsiaalse ühtekuuluvuse. (Kala 2006.)

Vabariiklik sekulaarsus tähendab religioosset neutraliteeti, esindades riigi sallivust. Kui usklikele on religioon jumalast, usk püha ja taevalik, siis jumalakartmatuile on see vaid paljas kultuurimanifest, mida nemad paraku ei jaga. Demokraatlikus riigis on ainult üks norm: ühelgi liikumisel ega huvigrupil pole õigust pidada ennast seadusest kõrgemaks. Euroopas ollakse jagamatud, ilmalikud, demokraatlikud ning sotsiaalsed, vabad, sõltumatud ning suveräänsed, nagu kirjutavad põhiseadused siin ja seal. Siin tagatakse kõigile kodanikele seaduse ees võrdsed õigused olenemata nende päritolust, rassist või usukuuluvusest. Euroopas tunnustatakse kõiki uske. Näiteks kinnitas Prantsusmaa 1905. aastal riigi ja kiriku lahutamise kohta käivas seaduses neutraliteeti religiooni suhtes (La loi. . . 1905). Avalikus sektoris, mis on kohaldatud sekulaarsuse põhimõtetele, suhtutakse religiooni samuti nagu liberalismi, kommunismi või astroloogiasse.

⁶Kavas olnud käitumiskoodeksi kohta loe lisaks Euroopa Väljaandjate Nõukogu kodulehelt <http://www.epceurope.org/>: EPC news — February / March 2006.

⁷Meediaõigustega tegelevad Euroopa Liidu tasandil Euroopa Ajalehete Väljaandjate Liit, Rahvusvaheline Ajakirjanike Föderatsioon ning Euroopa Ajakirjade Väljaandjate Föderatsioon. Vt <http://www.enpa.be/>; <http://www.ifj.org/>; <http://www.faep.org/>.

Ent politoloogide sõnul on Euroopa sekularisatsioon tihti poolik. Paavst Johannes Paulus II surm tõi esile siinsed suhtumiserinevused — toimus äge arutelu pooles vardas lehvivate riigilippude üle. Niinimetatud leinarüüs sekulaarsusega näitas Euroopa, et kirikuga on tänapäevalgi eriline suhe. Või näiteks Pariisi linna-pea Bertrand Delanoë soovitus nimetada Jumalaema kiriku esine väljak lahkunud paavsti auks Johannes Paulus II platsiks. Või Vahemere maade valitsuste kehtestatud vaikuseminutid usuliidrite surma puhul jne.

Riigi ja kiriku suhted saavad oluliseks siis, kui tegemist on mõlemal poolel organiseeritud ja piisavalt aktiivsete institutsioonidega. Sekulaarset valitsust saab mõjutada või — nagu näiteks Eesti puhul — ilmestada vaid aktiivne kirik. Teisisõnu võib seda seisukohta selgitada mõtlemine, et kiriku tüüp kohandub riigiga — nii arenes näiteks möödunud sajandi esimesel poolel demokraatia ja religiooni sümbioosist välja “demokraatiareligioon”. Eesti põhiseaduse §40 lõike 2 kohaselt on kuulumine kirikutesse ja usuühingutesse vaba, kusjuures riigikirikut ei eksisteeri. Samas on pidulike, riiklikult tähtsate sündmuste puhul ikka kohal ka kirikuõpetaja ning (enamasti luteri usku) kiriku esindaja pühitseb sisse tähtsamaid ehitisi, õnnistab olulisi tähtpäevi, avab tseremooniaid jne. Kui kunagise riigikogu õigeusklike ühenduse juht Jevgeni Tomberg arvas, et uus ametisse pühitsetud Venemaa patriarh Kirill võiks külastada kõigepealt mõnd autonoomset kirikut — näiteks Eestis —, märkis välisminister Urmas Paet Eesti Rahvusringhäälingule, et “kindlasti on see huvitav märk ja ka oma olemuselt peaks selline külaskäik olema selgelt positiivne”. Nii Eesti president kui peaminister tunnistavad mõlemad avalikult, et on kristlased ja protestandid; Arnold Rüütel oli riigipeana avalikult õigeusklik. Siinsed juhtivad intellektuaalid ja arvamusiidrid on muret tundnud ka koolide õppeprogrammide pärast, seoses plaaniga viia riiklikku ainekavva religiooni-, sh eetikaõpetus. Eri-list särtsu lisas avalikule arutelule see, kui rida vaimulikke saatis 2010. aasta maikuu Eesti parlamendierakondadele pöördumise, milles taunis poliitreklaamis oma oponentide mustamist ja kutsus üles erakondade juhte olema eeskujuks vastastikusel austamises. Esmakordselt tekkis hetk, kus üks suurerakond, kes andis vaimulike pöördumisele tõuke, süüdistas kirikut teiste erakondade tee-

nistusse astumises, Eesti kirikute nõukogu president Einar Soone aga kommenteeris toimunut kui märguannet, et kirikul on eetiliste ja moraalsete valdkondade osas seisukoht ja kirik peab olema eeskujuks.⁸ Eestimaa poliiteliidile imponeerib kiriku spirituaalses mõjuväljas olemine, millele vastutasuks kingivad valitsejad kirikule sõbraliku õlalepatsutuse ja tunnustavad vaimseid püüdlusi. Nii võibki mõlemale poolele tunduda, et (nende endi) ühiskondlik turvatunne saab vastastikuste viisakusavalduste abil tagatud ning eestlase hing õigesse kohta paigutatud.

Kunagised Uue Maaailma asustajad pidasid religiooni ja selle osalust hädavajalikuks stabiilse poliitilise korra ja kombeka ühiskonna ülalhoidmiseks. Ameerikaga sarnast tendentsi võis täheldada Eestis näiteks pärast tormiseid aprilliõid 2007, millele järgnesid jumalateenistused, muldasängitamise missad ja rahujuhtlused. See annab tunnistust sellest, et eestlaste uskumine ilmneb eriolukordades. Vapustavad vahejuhtumid viivad mõtted tagasi asjade juurde, millel on inimesele eriline sügav tähendus. Lisaks kirikuskäimisele hakkasid eestlased pärast rahunemist pöörama enam tähelepanu unustatud riigisümboolikale, uhkelt lehvisid riigilipud ja tänavail kanti ohtralt sinimustvalgeid rõivaid.

Preester Sakarias Leppik kirjutas *Eesti Päevalehes*, et eestlaste vaimulik areng suundub küpsuse poole, et eestlaste vaimulik tervis on tänu alalhoidlikkusele kosunud (Leppik 2007). Ent samas loos öeldi midagi, mis paneks meie suuri usukriitikuid võpatama. Nimelt seda, et väärtused tulenevad religioonist: “Rahvuse või suurema sootsiumi eksisteerimise alustalaks on selle väärtushinnangud, suhted ümbritseva ruumi ja olustikuga. Väärtushinnangud lähtuvad religioonidest.”

Me teame, et tänapäevastes sekulaarsetes ühiskondades, vähemalt Lääne demokraatias, hõivasid inimõigused ja laiem kultuurikonktext selle koha, mis kunagi kuulus religioonile, ning antud konktextil on omakorda usuni tagasiulatav jõud. Näiteks riik tagab kodanikele usuvabaduse põhiseadusega. Olgugi et religioon on meie ajaloolis-kultuurilisel taustal vorminud kunagi ilmselt kõige rohkem väärtusi ja arusaamu ning kristluseta on võimatu mõista

⁸Pesur 2010. Lisaks võiks lugeda politoloog Anu Tootsi arvamust: Toots 2010.

Lääne kultuuri, tõstaksid selle väljaütlemise peale mitmed tuntud kolumnistid ja mõtlejad kindlasti häält.

SELVEKOHVIKU SÜNDROOM

Delfi internetiportaalis sai teistest lehtedest refereeritud info põhjal lugeda Gallupi Euroopa väärtuste uurimuse kohta lugu pealkirjaga “Eestlased on Euroopa Liidu suurimad ususalgajad”, mis kinnitab reegliti, et me ei sõnasta tulemust õigesti ega pruugi teha õigeid järeldusi sellest, mida uuring tegelikult tuvastas. Nimelt pole uskumisel pistmist vaid kirikus käimisega, sest enamik eurooplasi nimetab end kõigele vaatamata *uskujaks*. (Vastavalt Euroopa väärtuste atlasele usub 56,7 protsenti aserbaidžaanlasi inglaid ning 73,7 protsenti iirlasi arvab, et põrgu on päriselt olemas. Eestlased on kõige vähem veendunud põrgu ja paradiisi olemasolus, märksa rohkem kardetakse siin aga pattu teha. (Halman jt 2005: 69.)) Seega oli eksitav juba Delfi artikli pealkiri. Religioon ei kao Euroopast kuhugi, ta pigem metamorfeerub, muutudes individualistlikumaks, samas vähem kiriklikuks. Eestlased ei külasta kirikuid, kuid sellest hoolimata usuvad nad *millessegi*: Jeesusesse, viimsesepäeva või jumala armu, uuestisündi, ka usaldetakse riskujulisi sümboloid jne. Religioon ei eksisteeri ainult klassikalises mõttes ehk ei piirdu vaid kirikus käimisega. “Ma ei kuulu ühtegi kabelisse, et teiste rünnakute ohvriks jääda,” on öelnud meie aja väljapaistvamaid ajakirjanikke Oriana Fallaci (Kala 2005). Et Euroopas on “uskujaid” rohkem kui “usklikke”, tekib ainulaadne olukord: s.t kerkitab kuulamise küsimus ehk *usutakse ilma kuulamiseta*. Sotsioloogid nimetavad Euroopa religiooni “selvekohviku sündroomiks” (Halman jt 2005: 69).

Euroopa reaalsuseks on praegu see, et usk on muutunud pidupäevaseks. Väga suur protsent inimesi tunnistab, et religioosed toimingud ja tavad muutuvad oluliseks teatud tähtpäevadel ja tähtsate sündmuste puhul, nagu sünn, surm ja abiolu, mida erandina kirikus pühitsetakse. Eurooplastele on religioon nagu Rootsi laud: taldrikule asetatakse täpselt need komponendid, mis maitsele sobivad või lähevad peale teatud olukorras. Prantsuse ajaloolane Paul Veyne räägib “päevamenüü-religiooni muutumisest *à la carte*-religiooniks”, millest igaüks nopib endale sobiva jumala

või sekti (*Impact*. . . 2006: 11). Dogmasid ja doktriine segatakse nii, nagu koostaks inimene endale salatiletis sobivat söögipoolist. Meie kaasajale on omane ka “spirituaalne nomaadlus”, mis toetab ning täiendab mingit muud ühiskondlikku positsiooni, kuid ei esinda positiivset väärtust omaette (Anquetil, Armanet 2008). Teiseks on huvitav jälgida, et Euroopa madala usuhuvi puhul ei ole ateistide (ehk õigekeelsussõnaraamatu järgi “jumalatute”) hulk just eriti suur.⁹

Eri traditsioonide segamise ja segunemisega jäävad samm-sammult tühjaks pühakojad, selle üheks põhjuseks on nõrk turundus. Euroopas arutleme kahe üsna eksistentsiaalse küsimuse üle: esiteks, kuidas järgida ja edendada kristlust olukorras, kus on tegu religioonide suure turu ja selle tagajärgedega, ning teiseks: kuidas teha seda olukorras, kus kogu Euroopa on liikunud viimased kaks ja pool sajandit üsna pöördumatult sekulariseerimise laineil?

Võrrelgem olukorda Euroopas ja Ameerika Ühendriikides. 1970. aastatest saadik on sekulariseerimine üsna sarnaselt edasi arenenud, kuid ühel hetkel eri teed läinud. Ameerika usuringkondadel on hoopis teistsugune suhtumine enda turundamisse: igapäevases konkurentsisis otsitakse turueeliseid, millega oma tõde paremini müüa ja ostjale paindlikumat programmi pakkuda. Seni võib Euroopa analooge pidada vanameelseteks, kes, hoides kiivalt kinni oma (vahel lausa 6. või 9. sajandi) reeglitest ja ettekirjutustest, ei suuda rahuldada eluraskustega võitlevaid masse ega ahvatleda järjest peale kasvavaid põlvkondi, kelle tähelepanu koondub hoopis muule ja kelle mõtted on internetiseerunud, moodsas ilmapildis keskaegsetest kirikutest üsna kaugel. Kirik püüab küll kaasajaga kaasas käia, kasutades vastutulekuks kõiki tänapäeva tehnika ja suhtekorralduse võimalusi, luues sotsiaalvõrgustikes (*Facebook*, *SmallWorld*) kontosid ja saates teateid *Twitter*’i veebikeskkonna kaudu, kuid määravaks jääb siiski teadete ja kommunikatsioonide sisu, mitte vorm ehk suhtluskeskkond, kus sõnum avaldatakse. Pealegi, kui islam välja jätta, võib lääne-euroopaliku ilmalikkuse väljenduseks või ütleme tulemiks olla puhhas osavõtmatus.

⁹Välja arvatud Prantsusmaa, kus küsitletutest koguni 15 protsenti eitab jumala olemasolu (Halman jt 2005: 61).

Ükskõiksus usuasjades on muutnud eurooplased aga sallivaimaks kogu maailmas. Kümnest inimesest üheksa nõustub väitega, et iga usund sisaldab endas teatud tõde, ning vaid kuus protsenti suhtub religioonide omavahelisse tunnustamisesse ning avatusse ebalevalt. Sallivus eri religioonide ja elutõdede suhtes on märk moodsast pluralismist, olgugi et pingeid tekitavad mured immigratsiooni ummikseisu ja äärmusluse pärast, mis on uskude tunnustamisel ju siiski teisejärgulised sotsiaal-poliitilised tegurid. Euroopas 2008. aastal läbi viidud religiooniuring kinnitab, et inimene on temasse mittepuutuvate usundite suhtes pigem avatud, kuid sellise salliva suhtumise tagamaa peitub *sotsiaalses soovitatavuses* — vanameelsus hoiakutes on praeguses Euroopa väärtuspildis vastuvõetamatu (*Religion Monitor*. . . 2008). Vähem veendunud ollakse aga selles, kas iga religiooni tuum on tõde, ning veelgi vähem soovitakse arvestada võõraste usundite õpetustega — kui, siis pigem osaliselt.

Kõige huvitavam on aga asjaolu, et väga vähesed eurooplased on nõus väitega, et neil on õigus ja teistel (usunditel) mitte — isegi pooled mitteusklikest ei kirjutaks praeguses Euroopas sellisele väitele alla. Uurimus sedastab: tolerants on moodsa aja moraali ja eetika nõnda tugev instrument, et inimene on pigem nõus aktsepteerima usurelativismi kui tunnistama, et tema doktriin levitab ainultõde.¹⁰ Meenutagem siinkohal praeguse paavsti avalikku kinnitust, et “katoliiklus on ainus tõeline Kristuse kirik” ja et teistel — eelkõige protestantlikul ja õigeusu kirikul — puuduvad elemendid, mis on katoliku kiriku jaoks olulised, mille tõttu langes paavst sadade tuhandete inimeste põlu alla.¹¹ 2006. aastal Saksamaal Regensburgi ülikoolis peetud kultuuride dialoogile õhutavas kõnes seadis Benedictus XVI paljude vatikanoloogide ja

¹⁰Relativism on seisukoht, mille kohaselt inimeste uskumuste ja käitumisviiside väärtus ei ole absoluutne, vaid sõltub näiteks nende ajaloolisest ja kultuurikontekstist ning on mõistetav ja hinnatav ainult selle taustal.

¹¹Vatikani kirikupea 2007. a väljaantud dokumendid kuulutasid katoliku kiriku ülimust ja tõid tagasi ladinakeelse missa. Paavstiks saades lubas Benedictus XVI oma eelkäija Johannes Paulus II eeskujul jätkata kristlike kirikute dialoogi, ent antud dokumendis kuulutas ta, et see kahetõne saab olla edukas vaid siis, kui teised kirikud on katoliiklusele ustavad.

muslimite hinnangul kristluse islami usust kõrgemale, luues selliste väljaütlemistega endale üsna tagurliku maine.

TÕEKSPIDAMISED KOHTU ALLA

Euroopa sallivusest, sellest demokraatlikust väärtuspõhimõttest on aga saanud kimäär: pealtnäha ülileplikus ühiskonnas on süvenenud avatuse, võrdõiguslikkuse ja teineteise tunnustamise loori all võõrastamine ja viha erinevuste ja erinevate vastu. Euroopa on andnud maailmale kuulsa “teooriatolerantsi” traditsiooni, mille tõeliseks sisuks pole niivõrd sallivus, vaid pigem ükskõiksus ning kõrk vastutulelikkus. Oleme küll avatud teatud ideele, aga objektiga reaalselt kohtudes on meie taluvusvõime viimase piiri peal. Paremäärmusluse kasv ja sellega kaasnevad salvavad väljaütlemised, ka minarettide ja pearätte kammitsevad seadused, Euroopa Liidu liikmesriikide migratsiooniretoorika ja suurlinnades süvenev getostumine on osalt fanatismi, usumõrvade ja segregatsiooni eeldused. Benedictus XVI sarjavad kõned moslemite aadressil ning Lääne-Euroopas toimunud riiklik rünnak nähtavaile ususümbolitele, näiteks diskussioon burka kandmise lubatavuse üle Prantsusmaal ja Belgias, samuti Taani karikatuuriskandaal, panevad inimõiguslasi päid vangutama, kuid süvendavad ka Euroopale igiomast väitlust sõnavabaduse, pilkamise ja pühadusteotuse teemadel. Euroopa südames toime pandud terroriaktid ja pidev sõda ajakirjandus- ja väljendusvabaduse ümber on muutnud senist optimistlikku arusaama tsivilisatsioonide kokkupõrkest ning sõnastanud kohalikele ümber erisuguste ideoloogiate ja kultuuridega rikastuva Lääne paljukultuurilise ühiskonna arusaamad integratsioonist ja sisserändajate uude kultuurikeskkonda sulandumisest. Isegi seni meediamaastikule mitte tükkiv Brüssel tuli välja ähvardava plaaniga visandada oma direktiividesse kammitsevaid sätteid usulaimu eest kaitsmiseks.¹² Oma osa saavad ka moslemienamusega naaberriigid — näiteks Türgi ELiga liitumiskõneluste sujumisel on üheks takistuseks püsivalt eeldus,

¹²Vt lisaks ELi Rooma II määruse ja sellele eelnenud vaidluste kohta: Euroopa Parlamendi ja Nõukogu määrus lepinguväliste kohustuste suhtes kohaldatava õiguse kohta (Rooma II määrus); EUR-Lex /*KOM/2006/0083 lõplik — COD 2003/0168 */.

et tegemist on muslimi Trooja hobusega, mis hakkaks tulevikus väidetavalt õnestama eurooplaste ühtsust ja levitaks mitte-euroopalikke ja seega vastuvõetamatuid tõekspidamisi.¹³

Sõnavabaduse ja jumalateotuse vahekorras pole ilmalik Euroopa suutnud täit selgust luua. Taani *Jyllands-Posten*'i karikatuuriskandaal septembris 2005 ja Hollandi filmirežissööri Theo van Goghi mõrvamine novembris 2004 on vaid mõned hoiatavad näited sellest, kuidas sunniti Euroopat oma väärtusi moslemimaailma mõjul ümber hindama. Kuue eri religiooni ja doktriini esindajad kirjutasid siis ametlikus teates karikatuuride kohta, et "Prohvet Aabrami lastena mõistavad nad hukka lugupidamata islami prohveti Muhamedi suhtes, keda nad väga austavad ning kellega töötavad üheskoos, et valitseda maailma jumalikus armus". Pole üllatav, et piiskoppide kogud, juutide rabinaat või protestantide konsistoorium andsid teada, et mõistavad täielikult moslemite meelepaha. Karikatuuripoleemika jõudis punkti, kus ühed nimetasid karikatuure rünnakuks islami vastu ja vaenu õhutamiseks moslemikogukonna suhtes, kutsudes kaitsma inimõigusi ja -vabadusi selle islamofobse akti puhul. Teised kaitsesid karikatuuride väljendusvabaduse nimel, taunides tsensuuri ning toonitades uskude kui mõttesüsteemide kriitika vabadust.¹⁴

¹³Euroopa põhiseadusliku lepingu preambul rääkis euroopalikest väärtustest, kuid peadurdva vaidluse tekitas seitsme ELi liikmesriigi ühisettepanek pöörata eessõna tekstis tähelepanu Euroopa *ristiusu juurtele*. Pöördumise allakirjutajate väitel ei tohtinuks põhiseaduslik lepe eirata Euroopa kahte kristlikku aastatuhandet. Väideti, et kristliku pärandi tunnustamine põhineb pelgalt ajaloolisel ideel. Aga üks ka selle ajaloo läbiseedimisega ole probleeme: kristlust ei jäetud alusdokumendist südamerahuga välja mitte ilmalikkuse tõttu, vaid sellepärast, et poliitika on poliitika ning ei maksa niisama hakata Türgit ärritama. Võib-olla ta ikkagi võetakse varsti liikmeks ja siis tuleb hakata ehk alusleppeid ümber tegema!

¹⁴Maastrichti ja Amsterdamis lepped kinnitavad, et Euroopa Liit on loodud õigusriigi põhimõtetel ja seisab hea vabaduse, demokraatia, inimõiguste ja põhivabaduste tunnustamise eest, ning lisab, et liit tunnustab kodanike põhiõigusi. Liikmesriikide õigustraditsioonid ning -süsteemid võivad olla erinevad, ent on kindel, et kõik liikmesmaatid seisavad kindlalt rõhumise, diskrimineerimise, rassismi ja ksenofoobia vastu.

Küsimus on selles, millise piirini peaks seadus kaitsma jumalateotust, väära ajalookäsitlust või näiteks ligimesearmastust. Käesolev dilemma ulatub veelgi kaugemale: kus on piir inimõiguste ning loomu- ja jumalaõiguse vahel? Vaidlus karikatuuride üle ei vastandanud mitte ainult Läänt ja Orienti, vaid esitas selge küsimuse riigi ja kiriku vahekorra kohta. Lääneriikides on väljendusvabadus piiratud kahe teguriga: seaduse ning teatud sotsiaalse konsensusega. Antisemitism on üleüldiselt hukka mõistetud, aga kohtu kaitse laieneb ka teistele valdkondadele. Näiteks keelustas Pariisi linnakohus teksakaubamärgi Marthe-François Girbaud' reklaami, mille lavastuses olevat vihje Leonardo da Vinci kuulsale maalile "Püha õhtusöömaaeg". Jeesuse jüngrid olid asendatud napolis rõivais naismodellidega, millest piisas, et rõivamärki pühadusteotuses süüdi mõista. Mõistes hukka rõivamärgi reklaami, püüdsid kohus ja prokuratuur luua kristliku tundlikkuse piiril seadusest kõrgemalseisva pretsedendi.

Uuringkonnad on hakanud õigusküsimustes sõna võtma, mõistes, et oma eesmärkide eest tuleb osata seista ka juriidilisel tasandil. Näiteks neil juhtudel, kui on tegemist usukuuluvusest tulevane diskrimineerimisega või muu sarnasega. Prohvetikujund on ühine element kõikide jumalikul ilmutusel põhinevate religioonide õpetustes. Reageerimiskiirus, millega juudi ning ristiusu liidrid tulid appi haavatud muhameedlastele, tõestas, et ususektide omavaheline solidaarsus vastandub ilmalikule ühiskonnakäsitusele. Konservatiivsed usklikud, olgu nad kristlased, juudid või moslemid, nõuavad inimõiguste üldkehtivuse osas teatud erandeid või esitavad omapoolseid tingimusi, näiteks abordi, kloonimise, homoabieliude, biotehnoloogia lubatavuse või jumalateotuse teemadel.

Nagu eespool öeldud, on Euroopa südames toime pandud terroriaktid ning pidev sõda ajakirjanduses muutnud ka senist optimistlikku arusaama tsivilisatsioonide kokkupõrkest. Mõru tõsiasi on, et Euroopa muutub ajaga kindlasti palju tagasihoidlikumaks. Ükskõik kui palju ülistame kristlikel väärtustel põhinevat demokraatiat või meile nii püha sõnavabadust, hakkame paratamatult järjest rohkem keelt hammaste taga hoidma. Türgi peaminister Recep Tayyip Erdogan rõhutas kord, et igasugune kooselu on võimalik siis, kui meid huvitab teise poole arvamus (Erdogan, Rodríguez Zapatero 2006). Pimestatud islamfoobiat täiendab

teine äärmus, mis kuulutab Koraani peatset võidukäiku Piibli ees ning kristluse Euroopast väljatõrjumisel tekkiva vaakumi täitmist islamiga. Kuigi Euroopa valitsused ja Euroopa Liit on astunud samme jumalateotamise piiramiseks, on väärituid nalju islami-usuliste aadressil paraku kergem ilmutada, sest Euroopas on viimaste suhtes juba eos vastumeelsus ja seda paljuski massilise siserände tõttu. Šveitsis elav moslemist kultuuriloolane Tariq Ramadan käsitleb karikatuuride tekitatud olukorda katsena, mille tulemuseks on tõdemus, et islam ei sobi läände ning et moslemeid ei saa lõimida, sest neil tekib konflikt kohalike põhiväärtustega. Islami õpetlane näeb asja jämedates joontes nõnda: moslemid peavad mõistma, et Euroopas on sõnavabadus, mistõttu peaksid nad suhtuma muutavas keskkonnas toimuvasse provokatsiooni asemel leidlikkusega. Sõda karikatuuride ümber oli poliitiline, mitte usuiliselt karjuv vägivald moslemite suhtes, samuti ei keerle see kitsalt sõnavabaduse ümber, millele ei saa seada piiranguid, vaid ikka laiemalt Euroopa tuleviku ümber, mis pidevalt eri ideoloogiate ja kultuuridega rikastub.

Kokkuvõttes on sallivuse küsimus moslemite ja ristiusuliste vahel peamine valupunkt. Osa moslemeid üritab kuulutada, et islam on monoteistlikest usunditest tolerantsem, viidates õigusega ajaloolistele asjaoludele, kus islami aladel elavatesse juutide ja kristlaste vähemustesse suhtuti heatahtlikult (näiteks Marokos või Süürias). Selles on oma tõde: Voltaire mõistis 18. sajandil hukka ristiusu sallimatuse ning märkis, et islami aladelt leiab kristlikke kirikuid, samal ajal kui mošeesid ei näe ristiusu aladel iialgi. Kuid islami sallivus teiste usundite suhtes on muutunud ja tänapäeval on asi vastupidi: kristlikust Läänest, isegi Roomast, leiab mošeesid, ent Saudi Araabias pole ühtegi kirikut. Prantsuse politoloog Dominique Moisi märgib, et meie katsed pidada islamiga “konstruktiivset dialoogi” ei rahulda moslemimaailma karmikäelisi, kes näevad meie püüdlustes silmakirjalikkuse või nõrkuse märki (Moisi 2010: 110).

KORAAN VERSUS KAANONID

Mida tähendab nn tagasipöördumine maailma peaaegu kolm aastatuhandet juhtinud jumalasõna ja jumala seaduse juurde, mis näib

taas jõudu koguvat? Prantsuse teoloog Rémi Braque uuris seda mõtet põhjalikult oma teoses alapealkirjaga *Ühe liidu filosoofiline ajalugu* (Braque 2005).

Tänapäevast hinnatakse tihti kui jumaliku elemendi lahutamist seadusest. Braque analüüsib õigusemõistmise üleminekut asja heteronoomsest käsitlesest autonoomsele ehk varasema, kõrgema võimu dikteeritud normi asendumist inimese *iseendale* kehtestatud seadustega. Kui varem kuuletus inimene jumala tahtele, siis autonoomses maailmas loome seadusi meie ise ehk selleks ülesandeks kohale kutsutud, valitud või ametisse nimetatud kogu.

Läänemaailmas on probleemiks, mis või kes määrab meie *tahte*. On kaks võimalust. Võime väita, et meie tahe on kehtestatud seadustega, mida me oma mõistusega loome. Sel juhul oleks mõistus autonoomne, enesele ise seadusi andev. Või on tahe määratud millestki, mis asub meist väljaspool, väljaspool meie mõistust. Sel juhul oleks meie tahe võõra seadusega määratletud. Autonoomia on enesele suunatud vabadus (vrd: kr *autos* ‘ise’, *nomos* ‘seadus’). Autonoomiatees kinnitab, et eetikatõdesid on võimalik teada ja õigustada inimõistuse abil, ilma jumaliku ilmutuseta. Tahte autonoomiale vastandub *heteronoomia*.¹⁵ Kuigi autonoomial ehk “iseenesele seaduseks olemisel” on tavaliselt negatiivne, seadusetusele viitav varjund, võttis Immanuel Kant selle kasutusele rõhutamaks, et vastutustundlik moraalne tegutseja peab moraaliseadused omaks võtma, ning mitte tegutsema üksnes ülemvõimu poolt peale pandud kohustuste ajal. Autonoomne indiviid jõuab moraalsete otsustusteni pigem mõistuse kui autoriteedi tunnustamise kaudu.¹⁶ Valgustuse üks veendumusi peitubki selles, et inimese tahet peab juhtima tema enda mõistus.

¹⁵Vt lisaks: *Riigikantselei eetikaterminite sõnastik* (<http://www.riigikantselei.ee/failid/>) ja *Filosoofiaveeb* (<http://www.filosoofia.ee/>).

¹⁶Autonoomia ja heteronoomia konflikt tekib polaarsusest struktuuri ja sügavuse vahel. Autonoomne mõistus jaatab struktuuri, kuid ei pööra tähelepanu sügavusele. Indiviid kuuletub mõistuse seadusele, mida ta leiab endas — autonoomne eneseteostus. Heteronoomia silmis on kõik või mõned mõistuse funktsioonid “esitatud väljastpoolt” (tegelikult mõistuse sügavus) — autoriteedilt. Ta on laostav, sest ei tunnusta mõistuse õigust autonoomiale. (Tillich 1951, 1957, 1963.)

Juutide jaoks tähendas kehtiv õigus usuraamatutesse kirjutatud heteronoomseid käskusid. Toora¹⁷ on pigem reeglite kogu, mille üksainsuseks on seaduseloja ja õigusemõistja. Samas vaimus on kirja pandud ka kristlaste ja muhameedlaste õigusallikad, olgugi et need on iseloomult erinevad ja erinevalt tõlgendatavad. Ristiusk, mis sündis Iisraelis, on oma õigusnormides Heebrea õigusest distantseerunud *armu*(*andmise*) kaudu, mis on võti ka sajandeid hiljem toimunud riigi ja kiriku lahutamisele. Kristliku õiguskorralduse aluseks oli mõte, et “jumal ei nõua meilt midagi, mida me endalt ise ei nõuaks”.¹⁸ Sellises vaimus kujunesid ristiusu maailma õigus- ja moraalnormid ning eriti hästi kajastas (kirikliku) õiguse kahestumist *jumalikuks* ja *ilmalikuks* kõrgkeskajal kirja pandud kanooniline õigus, mis kehtestas sel ajal valitseva reeglistiku. Katooliiklaste aladel sajandeid ainsa õigusallikana kehtinud usukaanonid arendasid, reguleerisid ja juhtisid keskaegse Euroopa uusaja lävepakule.

Kuid islam, mille moodustamisel polnud mingit pistmist juudi õigusega, aetas õigussüsteemi keskmesse Koraani — usuraamatu — ja tegi sealsed ettekirjutused kohustuslikuks. Parim näide on moslemi naiste näokatted, mis Koraanis kehtestatud normi kohaselt on korraliku uskliku tundemärgiks ja südametunnistuse küsimuseks, mida aga kiputakse tõlgendama sundusliku normina. Seevastu Piiblis mainitud ja üsna sarnase mõttega loor ei ole kindlasti reguleeritud normatiiviga. Usklikule on loori kandmine vaid püha Pauluse ettepanek — millest tuleneb õiguskäsitluse huvitav vahetegemine *nõude* ja *soovituse* vahel. Seetõttu ei olegi loori kandmise nõue ristirahvale ülioluline. “Judaismi nagu ka islami puhul on seaduse idee aga usu keskmes ja seega üks elementidest, millega kaks religiooni distantseeruvad kristlusest,” kirjutab Rémi Braque. Vahel pole neid seepärast kutsutud mitte “ilmutusel põhinevateks religioonideks”, vaid lausa “jumalikuks seadusandluseks” (Saint Victor 2005).

¹⁷Toora (hbr *tora* ‘õpetus’) on viie Moosese raamatu koondnimetus (pentateuh, kr *pentateuchos*), judaismi kanoonilise kirjavara alusteos, usuõpetuse pärimuslikkuse seaduse lähtealus. (Ülekantult kogu Vana Testament, ka kogu juudi usuline kirjavara, nn Seaduse raamatud.)

¹⁸Montesquieu, Piibli kogenumaid uurijaid, arvas, et Uus Testament sisaldab äärmiselt vähe juriidilisi tekste ja ettekirjutusi.

Selles peitubki võti, millela Lääne inimene ei suuda tänapäevani mõista religioonist tulenevaid ja vahel kaasaegsesse kultuuri sobimatuid usureegleid, paindumatute nõudmistega šariaadiõigust ja käskusid, mis peaksid prevaleerima kehtiva õiguse normide ees. Näiteks intellektuaalidest euromoslemite esindaja ja läänelikku mõttelaadi lahustuva islami eestkõneleja Tariq Ramadan nõuab naistelt loori kandmist ka juhtudel, mil see on seadusevastane.¹⁹ Vastupidiselt kehtivale seadusele julgustab ta tüdrukuid end islamilooridesse mässima ja kooli tõttama ning loori kandmise keelu vastu välja astuma. (2005. aastal jõustus Prantsusmaal seadus, mis keelab suurte ristide, islamiloori ja juudi pigimütside kandmise haridusasutustes, et järgida täpsemalt Prantsusmaa 1905. aasta ilmalikkuse põhimõtet. Kuigi keeld polnud suunatud ühegi usu vastu eraldi, pole kuigi raske järeldada, et seaduse lähtekohaks olid nimelt islami pearätid.) Tuhanded islamiäärmuslased leiavad sarnaselt Ramadaniga, et kohalikku põhiseadust tuleb nagu iga teistki seadust austada üksnes siis, kui selles sisalduv kultuuriline, sotsiaalne, majanduslik või õiguslik osa ei ole vastuolus islami seadustega, vaid muutub iseenesest ka islami seaduseks. Ka kodakondsuse ja usukuuluvuse pörkumisel peab võitjaks jääma usu-reegel, millega kokkusobimatu kultuurikontekst kõrvaldatakse.

Eurooplase tulevikuhirm väljendub selles, et moslem, kes on valmis võitlema islami identiteedi eest, hakkab arvama, et ka Euroopast võib saada maa, mis allub oma elukorralduses šariaadi õigusnormidele. Et islam on monoteistlik maailmausund, millele on sageli iseloomulik usu- ja poliitika täielik lahutamatus, ei lange sekulaarsus (enamasti) kokku moslemiäärmuslaste fundamentaalsete vaadete ega islami poliitikaga.²⁰ Seni valitseb mitmes

¹⁹Mõned aastad tagasi ilmus Prantsusmaal väga šokeeriva sisuga usuraamat *Frère Tariq*. Teose autor Tariq Ramadan, islami fundamentalistide vaimse isa Hasan al-Banna lapselaps, analüüsib selles käesoleva aja riigikorraldust ning avaldab oma äärmuslikke ja islami traditsioonidel põhinevaid mõtteid.

²⁰Islami usku on poliitikast raske eraldada, sest selle õpetus ei luba eraldada kirikut ehk mošeed riigist. See kinnitab veel kord, et Koraani näol on tegu otseselt jumala sõnaga, erinevalt Piiblist, mille autoreiks peeti jumalikult inspireeritud inimesi. Islami enamussega riigid, mida valitsevad ilmalikud, s.t religioonist või vaimulik-

Euroopa riigis selline kord, et islami näokatteid ei lubata kanda avalikel ametikohtadel, siin puuduvad avalike ujulate asemel eraldatud, s.t siivsad, islami eetikanorme järgivad ujulad; inimesed kätlevad teineteisega ja tihti juhtub ka, et võõrad naised-mehed kohtuvad nelja silma all, ilma et sellest midagi juhtuks. Ka ei teostata Euroopas usulist kontrolli kooliprogrammide sobivuse üle, et takistada islami põhimõtetele vastu seisvate väärtuste ning arusaamade õpetust, mida nõuavad mitmed moslemi intellektuaalid. See, mis on eurooplastele enesestmõistetav, muutub süvausklikule islamiusulisele kinnisideeks, millele vastu hakata.

Tekib küsimus: miks? Et moslemid saaksid kodanikeks ning et neil tekiks võimalus oma keskkonnas tegutseda või seda muuta, ilma et see keskkond või kodakondsus saaks moslemeid mõjutada? Ramadan teeb ettepaneku integreerida kõik, mis on islami usust, kuid võidelda kogu jõuga kõigi muude mõjutuste vastu. Islami "panus" oleks tema meelest võimalik vaid ühepoolset: mitte Lääne ühiskonda sulanduda, kuid võtta kindlasti vastu kodakondsus, et selle abiga hõlpsamalt uut keskkonda islamiseerida; natuke nagu integratsiooni ning assimileerumise vaheline ala: "moslem elagu elu aktiivselt valdkonnas, mis juba islamile kuulub või mida oleks võimalik usule lähemale tuua" (Fourest 2004).

Tegelikult on siin oluline just asja teine pool: lõimumine on moslemite poolt vaadatuna põhiküsimus ja seetõttu peab Euroopa praktiseerima ja afišeerima oma väärtusi äärmise selgusega. Prantsusmaal on kolm vabariiklikku väärtust: võrdsus, vabadus, vendlus, kuid teistsuguse nime, erineva nahavärvi, aadressi ja usuga inimesed ei tunne, et need väärtused neile laieneksid. Ükskõik mida nad ka teeksid, ei integreerita ega aktsepteerita neid täielikult, mille tulemusena võtavad nad identiteediks usu. Nad ei ole enam marokolased või alžeerlased, aga ei tunne end ka prantslastena,

konnast mõjutamatud institutsioonid, asuvad enamasti Kesk-Aasias või Lääne-Aafrikas: Türgi (99,8% elanikkonnast moslemid), Usbekistan (88%), Kasahstan (57%), Aserbaidžaan (93,4%), Tadžikistan (97%), Kõrgõzstan (75%), Türkmenistan (89%), Niger (90%), Burkina Faso (50%), Mali (90%), Senegal (94%), Guinea (85%), Tšaad (54%), Kosovo (90%), Gambia (90%), Djibouti (94%), Bangladesh (89%). Mõningate lisatäheldustega võib siia nimekirja lisada ka Liibanoni, Albaania ning Sierra Leone.

sest neid ei kohelda prantslastena. Selle tulemusena hakkavad nad moslemiks ja näitavad seeläbi oma erinevust.

EURAABIA REVANŠ?

Viimasel ajal on islami ja ristiusu vaheline usuline rebimine omandanud uuemaid vorme. Esiteks, kui islam on energiast pakatav ja üha kasvav religioon, siis kristlus on paljuski (ja eriti Euroopas) taanduv usund. Isegi kui me ei nõustu Ameerika ajaloolase Walter Laqueuri kirjeldusega Euroopast kui "maailmajaost, kus kirikud on tühjad ja mošeed pilgeni täis", tuleb tunnistada, et kristlikud usutalitused on kõikjal Euroopas tõepoolest populaarsust kaotamas (Moisi 2010: 108).

Euroopas süveneb meie kaasajal uus müüt islami vallutustest. Eurooplasi huvitab, kas islam on oma olemuselt ekspansionistlik ja vallutuslik. Nii võib järeldada küsimuseasetusest, millega korraldati Šveitsis minaretireferendum, ja Prantsusmaal viidatakse immigratsioonist rääkides rahvuslikule identiteedile. Belgia rahvasaadikud kiitsid 2010. a aprillis aga heaks seaduseelnõu, mis kehtestab avalikus kohas keha ja nägu katvate burkade kandmise eest kopsaka rahatrahvi või koguni vanglakaristuse.²¹ (Prantsusmaa parlamendi alamkoda võttis juulis 2010 ülekaalukalt vastu eelnõu, mis keelab moslemi naistel avalikes kohtades nägu katva pearäti kandmise. Eelnõu peab heaks kiitma ka senat, mis võtab burka osas seisukoha septembris.²²) Hirmul on suured silmad. Ohtu on seatud väidetavalt Euroopa pärand — juudi-kreeka maailmakäsitlus, valgustusaja võidetud vabadused, arusaamine, et ilmalikkus on poliitilise kultuuri alusväärtus. Teine on puhtpraktiline kartus saabuva, kasvava, teistmoodi mõtleva, barbaarse, bruttaalse ja ettearvamatu, kividega pilduva ja enesetaputerrorismi harrastava moslemi populatsiooni ees. Naljake hiiudnimede taga — Euraabia, Londonistan, Bruxellabad — peitub hirmuäratav

²¹"Belgia parlament keelustas esimesena Euroopas mosleminaiste näokatte". — *Postimees*, 30.04.2010.

²²"Prantsuse parlamendi alamkoda kiitis burkakeelu heaks". — *Postimees*, 13.07.2010.

(pette)kujutelm Euroopa kui kristluse pärusmaa islamiseerumisest.

Kaheksa minuti pikkune videodemonstratsioon *YouTube*'is pealkirjaga “Moslemite demograafia” vallutas tormina internetikeskkonna 2009. aastal ja on praeguseks kogunud peaaegu 12 miljonit uudistajat. Videos kuvatakse Euroopa rahvaste madalaid sünniarve ja võrreldakse neid riik-riigilt moslemi kõrgete iibenaäitajatega. Video saab hoo sisse fantastiliste arvudega, näiteks väites, et prantsuse moslemineaine sünnitab keskmiselt 8,1 last, samal ajal kui prantslannad saavad vaid 1,8 lapsega hakkama. Videos väidetakse veenvalt, et 30 protsenti alla 20-aastastest noortest on islamiusulised (tegelikult vaid 5,7%) ning et islami rekonkista võib toimuda umbes 2050. aasta paiku pelgalt demograafilistel põhjustel.

Selles on killuke tõtt, sest demograafia on osutunud kõige efektiivsemaks ja palju tõendatavamaks sotsiaalteaduseks kui näiteks majandus. Väga suure tõenäosusega võime ennustada, kui palju viiekümneaastasi elab Euroopas viiekümne aasta pärast, sest nad on ju praegu juba olemas. Pealegi on demograafide käsutuses aastakümnete jooksul koostatud andmebaas immigratsiooni, integratsiooni, iibe, segaabielse trendide kohta, mis aitavad tuleviku ennustamise mudeleid luua. Ja mida ütleb demograafia meile lähituleviku kohta? Enamasti seda — nagu kinnitab Eric Kaufmann äsja ilmunud raamatus —, et aastaks 2030 moodustavad islamiusulised Euroopa kogupopulatsioonist umbes 4–14 protsenti, mis on küll suur tõus praeguse 2–6 protsendiga võrreldes, kuid mingil juhul ka mitte midagi alarmeerivat (Kaufmann 2010). Ja olgugi et Prantsusmaal elab Euroopa suurim moslemi kogukond, on suurim moslemiriik hoopis meie läänenaaber Rootsi, kuna juba praegu moodustavad moslemi sisserändajad 7% elanikkonnast.

Olen lugenud erinevaid ennustusi, et “Euroopa islamiseerumine” leiab aset juba 21. sajandi lõpul, sest viimase 40 aastaga on moslemite arv Euroopas kasvanud umbes 30 korda. Praegu elab Euroopas koos Venemaaga umbes 53 miljonit moslemit, 16

miljonit neist elab Euroopa Liidus.²³ Aastaiks 2015–2020, kui liit laieneb plaanikohaselt, elab Euroopa Liidus (koos Balkani maade ja Türgiga) u 500 miljonit inimest, kellest moslemeid on umbes 30% ehk kuni 150 miljonit.

Probleem polevat aga mitte moslemite suurenevas arvus, vaid islami väidetavas politiseerumises, äärmuslikus islamismis,²⁴ mis pürib ühiskonna poole, mille aluseks on usk jumalasse, kus valitseb range islami seadus ehk šariaat, mis Lääne arvates on mõne oma rakendusliku meetodi tõttu hirmuäratav, kuid islamistide arvates otse jumalast antud ja seeläbi õige ning õiglane (Dyk 2005). Möödunud aastakümnetel Prantsusmaal, Inglismaal ning isegi Hispaanias käivitunud islamiliikumised on nüüdseks omandanud suured mõõtmed: USA välisministeeriumi ennustusel on kuni 5% moslemitest äärmuslased või integristid ehk ekstreemtraditsionalistid ning enamik neist peab oma koduks just Euroopat, mis islamiseerub aina kiiremini.²⁵ Islam võib teatava kriitilise massi ületamise korral muutuda Euroopas laiaulatuslikuks ja sihikindlaks liikumiseks.

Just sellised vandenõuteooriad, mis kuulutavad uute alade kohustuslikku liitmist šariaadil põhineva ematerritoriumiga, kui uutel aladel viljeldakse takistamatult moslemite usupraktikat, teevad murelikuks. Sellises vaimus moodustub Euroopast hirmuühiskond. Iraani islamirevolutsiooni ja 11. septembri terrorirünnaku taolised sündmused on muutnud Lääne ühiskonna abituks teoloogilis-poliitilise kultuuri naasmise vastu. Tuntud Itaalia ajakirjanik Oriana Fallaci, kes esimeste seas võttis kasutusele väljendi “Euraabia”, võõpab musta pessimismiga üle kogu Euroopa tuleviku, öeldes, et “moslemite suurenev osakaal Euroopas on

²³Vastavalt Saksamaa Islami Arhiivi Instituudi uuringule aastal 2005 kasvas Euroopas islamiusuliste arv kahe varasema aasta jooksul 880 000 uue uskliku võrra (Polzer 2005).

²⁴Islamiste nimetatakse fundamentalistideks, mis õigupoolest on protestantlik termin ja tähendab isikuid, kes võtavad pühakirja, antud juhul siis Koraani, sõna-sõnalt, ning on sõjakad, ehkki ise nad end nihilistlikeks ekstremistideks ei pea.

²⁵Loe lisaks USA Riigidepartemangu kodulehelt <http://www.state.gov/policy/>.

võrdeline siinse vabaduse otsese kadumisega”.²⁶ “Sõda tahtsite ja tahate endiselt? Tore. Mis minusse puutub, siis sõda on ja sõda jääb. Kuni viimse hingetõmbeni!” Nõnda solvab (siis juba 75-aastane) Fallaci oma vastuolulises kirjutises *Raev ja uhkus* (Fallaci 2004) islami usku. Mitmed tema raamatud sisaldavad laimavaid väiteid islamiusuliste aadressil, näiteks põhjustas kaks nädalat pärast 11. septembri terrorirünnakuid ilmunud teose *Raev ja uhkus* väide, et Lääne kultuur on islami omast kõrgem, suurt poleemikat. Oma hooletu sõnavaliku ja islami kui Euroopas tunnustatud religiooni rüvetamise eest jõudis see ülbe 75-aastane proua Itaalias kohtupinki.

Fallaci arvab, et Lääs käib allakäigurada, olles ise selle tee valinud: “Me ei jää ellu, kui me ei tunne minevikku. Me ju teame, miks kõik eelnevad tsivilisatsioonid on kokku varisenud — heaolu, rikkuse, moraalilõtvuse ning spirituaalsuse tõttu. Niipea kui olete oma põhimõtetest ning väärtustest lahti öelnud, olete surnud, nagu hukkub ka teie kultuur ning tsivilisatsioon.” Siin on vist probleemiks siiski meie endi moraalilõtvus, mitte võõraste sissetung. Oma viimases üllitises *Mõistuse jõud* avaldab Fallaci arvamust, et Euroopast on saamas islami provints ja koloonia. Miljoneid eksemplare ostetud raamatutes töötab Fallaci Vana Maailma lange-mist islami domineerimise alla. “Euroopa pole enam ammu mitte Euroopa, vaid Euraabia ehk islami koloonia, kus islami invasioon ei kehastu mitte üksnes materiaalsetes väärtustes, vaid ka mentaal-selt ning kultuuriliselt. Ning vastutulelikkus sissetungijate suh-tes on mürgitanud siinse demokraatia iseenesestmõistetavate ta-gasilöökidega sõnavabadusele ning vabaduse mõttele üldse,” asub

²⁶New Yorgis elanud Fallaci oli Teise maailmasõja ajal vastupa-nuvõitleja ning hiljem sõjakorrespondent. Fallacile, keda on nimeta-tud meie aja väljapaistvaimaks ajakirjanikuks, on omane haruldasetult julge, ent poliitiliselt täiesti ebakorrekne kirjastiil. Ühtlasi oli Fallaci esimene ajakirjanik, kes kohtus meie aja suurimate liidritega. Teiste seas on kuulsale ajakirjanikule ukсед avanud ajatolla Ruhollah Homeini, Muammar al-Kaddafi, Willy Brandt, Golda Meir, Henry Kissinger, In-dira Gandhi, Federico Fellini, Deng Xiaoping, Yasser Arafat, Zulfikar Ali Bhutto, Ariel Sharon, Iraani šahh Mohammad Reza Pahlavi. Tänu nendele kuulsatele kohtumistele sai maailm täiesti uutmoodi pildi avatud ajakirjandusest.

Fallaci kibedale rünnakule Euroopa islamiusuliste pihta. (Varada-
rajan 2005.)

Tundub, et populaarse teemana on Euraabia kuvand arene-mas eraldi žanriks, kuid peamiselt just Ameerika päritolu auto-rite seas.²⁷ Ennustatakse, et aastaks 2050 pole Euroopast saanud muud kui islami koloonia, et Pariisi Saint-Germaini bulvar on kaetud kebabiurgaste ja vesipiibukohvikutega ning et Oslost Na-polini õpivad silmini looritatud koolilapsed pähe Koraani värsse. Vähemasti nii arvab Euroopa islamiseerumisest terve rida kirja-nikke, kelle seisukohti resümeerib Prantsuse uurija Justin Väisse väljaandes *Esprit* (Väisse 2010a). Probleem seisneb kurjakuulu-tava tuleviku puhul kolmes detailis: eurooplaste madalat sündivust toetab ulatuslik sisseränne moslemimaadest ning enesekindel is-lami kultuur põrkub enesehävitaliku Euroopa kultuuriga, mille tulemusena ütleb Euroopa lahti kogu oma läänelikust identiteedist ja senistest veendumustest.

Need Põhja-Ameerika päritolu teosed on saanud oma tõuke peamiselt Maailma Kaubanduskeskust tabanud terrorirünnakust 11. septembril 2001. Kirjutajatele valmistavad muret üleilmne Ameerika-vastusus ning tsivilisatsioonide kokkupõrked, mille eest kannab vastutust sõjakas islam, mis õõnestab rindejoonel Euroo-pat seesmiselt. Mitte et eurooplased sellest ei kirjutaks — näiteks Oriana Fallaci sõimas moslemi immigrante oma *Raevus ja uhku-ses* ning Inglise kolumnist Melanie Phillips süüdistas oma raama-tus *Londonistan* Briti vasakpoolseid, sest need ulatavad Ühend-kuningriigi Moslemi Vennaskonnale. Tony Blankley kirjutab teo-ses *Lääne viimane võimalus*: “Me ei saa endale lubada, et kao-tame Euroopa” (Blankley 2005: 21). Aga tegelikult pole ole-mas Euroopa enda versiooni Euraabia-paanikast, sest enamik siin-seid teoseid — Väisse nimetab artiklis Prantsuse politoloogi Oli-
vier Roy, Briti sotsioloogi Tariq Modoodi ning Saksa antropo-
loogi Werner Schiffaueri töid — pakuvad olulist ja andmeroh-
ket analüüsi, mis õõnestavad Euraabia-müüdi lihtsaid üldistusi. Klišeeliselt meenutab Euraabia-paanika konservatiivset ettekuju-tust külma sõja aegsest Euroopast, mis tundus liiga nõrgana, et

²⁷Refereeritud kirjandus: Laqueur 2007; Bawer 2006, 2009; Thorn-ton 2007; Buchanan 2002; Steyn 2006; Lewis 2007; Blankley 2005; Philips 2007; Ali 2007; Fallaci 2002; Laurence, Väisse 2006.

kommunismisurvele vastu panna. Ainult et praegu on punarindelased ja eurokommunistid asendatud moslemitega ja nende poolehoidjatega Euroopa Liidus. (Väisse 2010b: 86.)

See muidugi ei tähenda, et katastroofikuulutajad räägiksid päris uskumatut juttu ja et tegelikult on asjad vägagi korras. Ei ole. Üldisele pildile annavad tooni siinsed sotsiaalrahutused ja islamismiga seondud vägivald. Võtkem näiteks Theo van Goghi mõrvamine päise päeva ajal või aeg-ajalt Taani *Jyllands-Posten*'i kunstniku ukse taha saabuvad relvastatud somaali päritolu teismelised immigrandid. Euraabia žanri paradoksaalsus näib seisnevat väites, et ühiskonna ülekuumenenud pingete juures jääb Euroopa endale kindlaks ja eitab toimuvat. Viimased sündmused — Prantsuse burkadebatt, näolooori kandmise keelud Itaalias ja Belgias ning Šveitsi referendum, mis keelustas minarettide püstitamise Alpide lumiste mäetippude naabruses — on pigem tõestuseks aktiivsest avalikust diskussioonist.²⁸ Muide, ajakirja *Die Weltwoche* peatoimetaja Roger Köppel selgitab, kuidas tema ajakirjanduskolleegid eksivad, arvates, et minarettide keelamine Šveitsis väljendab ühiskonna hirmu (Köppel 2009). “Toimunud referendum tulemus ei väljenda mitte *hirmu*, vaid hoopis *julgust*. Enamik šveitslasi otsustas ju kõiksuguste tõkendite kiuste kaitsta siiski oma vabadust ja väljendada teistsugust arvamust kui see, mida oleksid neilt oodanud riigi poliitikud ja intellektuaalid,” ütleb Köppel. Kohtlane oleks arvata, et referendumil on ainult üks võimalik tulemus.

Islami usu tõttu Euroopale lõppu kuulutava kirjanduse esimeheks valeargumendiks on demograafia: paljud ennustavad Euroopale moslemi enamust juba käesoleva sajandi lõpuks, eeldusel et kohalik elanikkond vananeb, tehes ruumi nooremapoolele elujõulisele islami kogukonnale. (Ühes oma artiklis läheb Fallaci koguni nii kaugele, et nimetab Allahi poegi “karjaks, kes paljunevad kui rotid”. Vt Fisher 2006.) Kummaline, kuidas on see võimalik olukorras, kus Euroopa Liidu riikide kogurahvastikust kuni 4% moodustavad islamiusku inimesed ja nii legaalne kui

²⁸Ka Itaalia politsei määras ühele jalakäijale 1975. aasta seaduse alusel trahvi, kuna too kandis nägu ja keha katvat *niqab*'i. *Postimees*: “Itaalias burkat kandnud naisele määrati kopsakas rahatrahv”, 04.05.2010.

illegaalne sisseränne lisab sinna juurde vaid pool protsendikest aastas? Oluline on ka teadmine, et 1990. aastate lõpul dramaatiliselt langenud Euroopa iive on naasmas endise, tavapärase tempo juurde, mille kohaselt sünnib Iirimaal ja Prantsusmaal enam kui kaks ning Inglismaal ja Rootsis peaaegu kaks last iga naise kohta, kindlustades nii positiivse iibe. Naeruväärne oleks arvata, et eesootava sajandi jooksul kasvab immigratsioon plahvatuslikult tuhandekordselt, või et siinse eluga järjest rohkem harjuvad moslemi naised hakkavad ületama sünnitusrekordeid nagu Jeemenis, Palesiinias või Saudi Araabias, kus naine sünnitab keskmiselt 7,2, 5,9 või 5,7 last.

ISLAMITA LIHTSAM?

Teise vea teeb Euraabia-kirjandus sellega, et küsib, “kas Euroopa jääks samaks, kui ta koosneks teistsugustest inimestest?” Siin luuakse pilt moslemitest kui “teistsugustest inimestest”, kelle identiteet pole mitte millegagi haakuv. Kuid enamikus Euroopa suurriikidest pole islamiusulised mitte enesesse tõmbunud erakud ega tänavatel marodööritsevad barbarid, vaid seostavad usukooluvust rahvusidentiteediga, nagu näitab eespool mainitud Gallupi uuring. Enamasti on nende mureks igapäevane leib ja see, et saaksid normaalseis tingimuses oma usku kummardada, mitte ei soovi nad kehtestada sultanaadi usulist võimu. Justin Väisse'i sõnul põhineb Euraabia kirjandus veendumusel, et järjest hoogsama sisserände, jätkuvate kultuuripingete, rassismi, terrorismiohu ja juhuslike pommirünnakute korral pole moslemite euroopastumine võimalik (Väisse 2010b: 86–88). Tegelikult on moslemite euroopastumine juba väga ammune reaalsus ja oleks aeg, et ka kurja kuulutajad seda viimaks märkaksid.

Islamifoobide argumente kaaludes jääb mulje, et islamita oleks lihtsam. Essee ajakirjas *Foreign Policy* püstitabki antud küsimuse: milline oleks elu ilma islamita? Mõnede Lääne inimeste jaoks on selline mõte lohutav: ei mingit tsivilisatsioonide kokkupõrget, jumala nimel korraldatud pühi sõdu ega ristiretki, maailmast puuduksid ehk terroristid jne. Väljakutse saavad ka rahvusvaheliste suhete eksperdid: kas eeldusel et ristiusk oleks vallutanud terve maailma, võiksime oletada, et Lähis-Idas valit-

seks moslemite puududes tänini rahu? Essees pakutud vastus kõlab, et islamita maailm oleks täpselt sama keerukas ja konfliktne kui praegu, sest võitlus võimu, territooriumi, mõju ja varade üle toimus ammu enne islamit ja eksisteeriks ka edaspidi. Suuremad sõjad ja vallutused on toimunud islamist sõltumatult. Väike- ja Kesk-Aasia dominantsed etnilised grupid — araablased, pärslased, turgi rahvad, kurdid, juudid, ka berberid ja puštu hõimud — kujundaksid endiselt kohalikku poliitikat. Pärslased oleksid pürginud oma vallutustes Kreekani ja araablased migreerunud Lähis-Itta kõigest hoolimata. Mongolite vallutused Kesk-Aasias ja mujal maailmas ei johtunud religioonist ning türklased jõudsid Konstantinoopolisse ja Viini väravateni ambitsioonide ajel, mis polnud seotud religiooniga. Ka Euroopa oleks sõdinud oma naabritega oma mõjuvõimu suurendamise nimel või teiste maade koloniseerimise eesmärgil, ristiusk oli ikka vaid ettekäändeks ja loosungiks “paganate ristimise” teel. Usukisimad toimusid ju juba kristlaste endi vahel, ketserlus ja erinevad usukäsitlused kandusid edasi Rooma ja Bütsantsi poliitikasse.²⁹ Lääne (loe: kristlaste) ususõjad on etnilisi, kultuurilisi, strateegilisi, poliitilisi ja kaubanduslikke kokkupõrkeid aina süvendanud, mitmekordistanud ja seda kõike teiste valitsemise nimel. Ega ka Saddam Hussein kukutatud selle pärast, et ta oli moslem. Paljude meelet (ka Läänes) mõjus George W. Bushi juhitud sõjaline

²⁹Kisma, ka skisma (kr *skhísma*, lad *schisma*) ehk usulõhe. Skismade puhul on tegu erinevate kiriku võimustruktuuride tülidega või ideoloogia muudatustega. Esineb eksiarvamus, nagu oleks kristlus olnud kunagi struktuurilt ja ideoloogialt ühtne. Seda sõna võib kasutada ka teiste religioonide lõhenemiste kohta. 1054. aastal toimus Suur kirikulõhe, mil ristiusukirik jagunes idapoolseks õigeusu ja läänepoolseks katoliku kirikuks. Muu hulgas tähendas usulõhe seda, et patriarh keeldus tunnustamast paavsti kristliku kiriku peana. Konstantinoopoli vallutamise ohu palge ees nõustus Konstantinoopol lõpuks Rooma ülemvõimu tunnustamisega ning 1451. aasta detsembris leidis Hagia Sophia katedraalis aset kahe kiriku ajalooline lepitusmissa, mis pidanuks teoorias tähendama, et Bütsantsi kui kristliku eelposti kaitsmine on sestpeale kogu ristiusu maailma ühine mure. Paraku oli see kõik siiski vaid tühi demonstratsioon. Paavstil polnud tegelikult ei jõudu ega tahtmist Bütsantsi aidata ning Veneetsia ja Genova tormasid meelsamini üksteise kui konkurentide kõri kallale kui sõtta võimsate türklastega.

tegevus Iraagis ja Afganistanis nn demokratiseerimise ja “kurja juure” väljatõrjumise asemel hoopis piirkonna amerikaniseerimisena, milles põhiosa mängisid majanduslikud ja strateegilised huvid. Ja mainitud paganad oleksid nii või teisiti astunud vastu võõrale domineerimisele — kui vaadelda näiteks Lõuna-Ameerika lähiajalugu. Ärgem unustagem, et ka Iisraeli-Palestiina kestva konflikti alused on siiski rahvuslik-eetilis-territoriaalsed, mis alles hiljuti polsterdati religioosse raamistikuga. Islamita võitleksid palestiinlased niisamuti juutide vastu, tšetšeenid venelastega, kašmiirlased hindude ja uiguurid hiinlastega. Ent kas tänapäeva islamimaailm oleks demokraatlikum, kui kammitsevad usureeglid puuduksid? Nagu teame, polnud Hispaanias, Kreekas ega Portugalis religioonil diktatuuriga mingit pistmist. Pelgalt kakskümmend aastat tagasi elasime meegi Nõukogude Liidus repressiivse korra all, kus usuringkondade ja riigi suhted olid üpris pärsitud. Õigusriigi puudumine Venemaal pole ka praegu mingil juhul tingitud usutraditsioonidest. Igal juhul oleks väärdemokraatia puudujäärke ainult usu nimele kirjutada.

Islam on endaga toonud palju positiivset: ta on olnud ühendavaks jõuks ja kõrgemaks võimuks mitmetele rahvastele ajal, mil puudus alternatiiv. Islam on andnud ühtse filosoofilise vaatepunkti, kunstivoolud, koordineeritud arusaama moraalinormidest ja eetikast ning lahendanud ka usklike omavahelisi konflikte. Tõsi on, et islam lõi seninägematu tsivilisatsiooni, kuna kujundas idee moslemitest kui rahvast ehk laiemast kooslusest, mille abil suudeti üheskoos vastanduda Lääne õõnestustööle ja strateegilisele mängule, milles aeti rahvaid omavahel tülli. Eurooplased suutsid lagundada ja allutada kümneid Aafrika, Aasia ja Ladina-Ameerika riike, sest vastupanuliikumiseks puudusid piiri- või rahvusülesed ja kultuurilised ühendused. Islami puhul selline taktika küll alati ei töötanud. Ent seetõttu poleks maailma poliitiline geograafia ilma islamita praegu teistsugune. Kokkuvõttes: kui eemaldada ajaloost islam, näeks tänapäeva maailm välja enam-vähem samasugune. Miks tahame pidevalt uskuda, et meie ja meie ootuste vahel asub takistusena islam?

UUS VÄÄRTUSTE AGENDA

Niisiis: mida Euroopa usub? Nagu selgub, on Euroopa usuküsimustes väga mitmekülgne: sekulariseerimise ja ühiskonna moderniseerimise käigus on ta muutunud väherelioosseks, kuid jäänud ühtlasi peidetult religioosseks, sest ristiusu traditsioonide ning kristlike väärtuste alusel korraldavad eurooplased endiselt oma igapäevaelu, kirikus käimata. Ühtlasi on Euroopa tõusvalt religioosne siia saabuvate ja siinsesse ellu sulanduvate islamiusuliste tõttu, millega kaasneb religiooni politiseerumine ja taas kerkib poliitilisse arutellu usulahususe küsimus.

20. sajandi lõpul ja 21. sajandi alguses põrkuvad omavahel kaks teesi. Esimene tervitab usu väljatõrjumist riigielust. Sekulariseerimist nähakse ühiskonna tsiviliseerimis- ja moderniseerimisprotsessi möödapääsmatu elemendina. Teine tees aga konstateerib usu naasmist protestina ühiskonna kaasajastumise vastu. Kas usu süvenemise, juurdumise, arenemise vastu tuleb võidelda ilmalikkusega — teadmise, et usk on ja peab jääma eraasjaks, sest religioon on kahjulik isikuvabadustele —, või juhul, kui näeme religioonis mitmekesisust ja trumpi, rikkust ja inimlikku vabadust, peaksime selle naasmise suhtuma rõõmuga ja võib-olla sellele isegi kaasa aitama?

Riigi ja kiriku lahutamine ei elimineerinud religiooni, sest see polnud asja eesmärk. Kuid sekulariseerimine on ise toonud kaasa n-ö religiooni taastekke. Tegemist pole reaktsiooniga ilmaliku ühiskonna vastu, vaid pigem selle tulemi või saadusega. Mingis mõttes on tegu “mutatsiooniga”, nagu ütleb Prantsuse poliitika-teadlane ja rahvusvaheliselt tunnustatud islamoloog Olivier Roy, sest religioon pole *elustunud*, vaid lihtsalt *muutunud* (Roy 2008: 8). Mainitud mutatsioon on mõnes mõttes ajutine ega pruugi tähendada tingimata palju kardetud ja kuulutatud uue usuajastu algust.

Usk on avalikku ellu tasapisi naasmas ja inimeste religioosus on kasvanud jätkusuutlikult, nagu kirjutatakse rahvusvahelises meedias. Aga tegu pole religiooni elustumisega traditsioonilises mõttes. Nn mutatsiooniga on põhjendatavad mitmed erinevad meie kaasaegsed sündmused ja probleemid: meie ajastule on omane üleilmne juuresetus, eksimise tunne, mille varjus on õide

puhkenud mitmed hübriidusundid. Roy nimetab seda nähtust de-kulturatsiooniks ehk oma kultuurist vabanemiseks.

Eraldades usundid nende harjumuspärasest kultuurikontekstist, soodustab üleilmastumine äärmuslust, sest traditsioonilisest ümbruskonnast eemaldunud usukummardajad näevad end uues kontekstis enamasti maha surutud, välja tõrjutud vähemustena. Võtkem näiteks islam. Prantsusmaa-kaasuse puhul on aafriklaste ja Põhja-Aafrika araablase kontrollimatu sissevool tekitanud arvuka inimrühma — suuruse järgi võiks seda kutsuda lausa populatsiooniks —, mis ei toetu emamaa traditsioonidele ega ka uude kohta ümber asumisel päritud uutele rituaalidele või tööspidamistele. Moodsas maailmas on küll loodud võimalused — internet, massikommunikatsiooni- ja suhtlusvahendid —, et üksikisik tunnetaks kuulmist laiemasse kooslusse, sama puudutab ligimesetunnet, üksteisemõistmist ja teisitimõtlemit. Kuid uude kultuuriruumi sattunud islamiusulised aduvad jätkuvalt Lääne kramplikku hoiakut nende kultuuriühitsuse vastu. Samas ei tähenda see, nagu soodustaks üleilmastumine võõraste kultuuride eksporti, ent eelistatumad on siiski need traditsioonid ja usundid, mida saab hõlpsasti ekspordida ja mis on kohanemisvõimelised. Ükski usund maailmas pole ainulaadselt kindlasse geograafilisse asukohta ega üheainsa kultuuri külge aheldatud. Olivier Roy suureks teesiks on just seetõttu mutatsioon: praegusi usulisi pingeid ei tohi vaadelda kultuuride kokkupõrgetena. Muteerunud usundite probleem on hoopis see, et nad ei esinda mingit traditsioonilist mõtteviisi, vaid isikusamasuse probleeme ja eesmärke, mida mõjutab poliitika.

Mis aga puutub islamisse, siis see jätab Euroopa elule ja kultuurile sügava jälje isegi juhul, kui moslemite kõrge sündimus ei jää kauaks kestma. Seega tuleks mõningaid Euraabia-teese ja ideesid avaliku(ma)lt arutada. Demograafilised näitajad kinnitavad küll ülekaalukalt moslemi kogukonna iibe langust, kuid ühtlasi lubavad ka pluraalsema Euroopa teket. Näib, et käesoleva sajandi (eriti teise poole) mureks pole mitte enam konkreetset islami usk ega religioon omaette, vaid hoopis arenev “kultuuride sõda” ühelt poolt kõikide usufundamentalistide ja teiselt poolt nende vahel, kes toetavad sekularismi *status quo*’d. Ehk kõik ilmalikud — ka moslemi päritolu ilmalikud — võitlemas islamistide ja kõigi teiste

integristide vastu. Võib koguni juhtuda, et ühel päeval ühendavad Euroopa moslemi konservatiivid oma käed kristlike traditsionalistidega, et edendada Ameerika tüüpi “väärtuste agendat”. Ka kristluse käekäigule ennustatakse edu nii religiooniturul kui suu-remat ellujäämissuutlikkust, kui ta rakendab oma sõnumit “kristliku ühtekuuluvusena praktilises elus”, nagu väidab Ingmar Kurg oma selleteemalises väitekirjas (Kurg 2010). Suurel religiooniturul ei saa ükski kristlik konfessioon enam eraldi oma asja ajada, vaid leiaks end oikumeenilises evangelisatsioonis. (Vt ka Veidemann 2010.)³⁰ Liberaalses demokraatias on selline “väärtuseline” lähenemine palju turvalisem kui etnilis-rahvusliku elemendi rakendamine, mis poleks enam poliitiliselt korrektne. Usukondade koondumist võime täheldada isegi praegu.

Harvardi ülikooli poliitikateaduse professor Robert David Putnam ja paljud teisedki teadlased väidavad, et kasvav mitmekesisus murendab sotsiaalset ühtekuuluvust ja heaoluriigi aluseid, ning solidaarsuse hääbumine süvendab väärtuste konflikti (Putnam 1995). Nii võib juhtuda, et uue sajandi “Pluroopast” kaob hirm islami võimalike vallutustööde ees, asemele võib aga tekkida ilmalike ja usuliselt äärmuslike seisukohtade duell Euroopa hinge eest ja selle nimel.

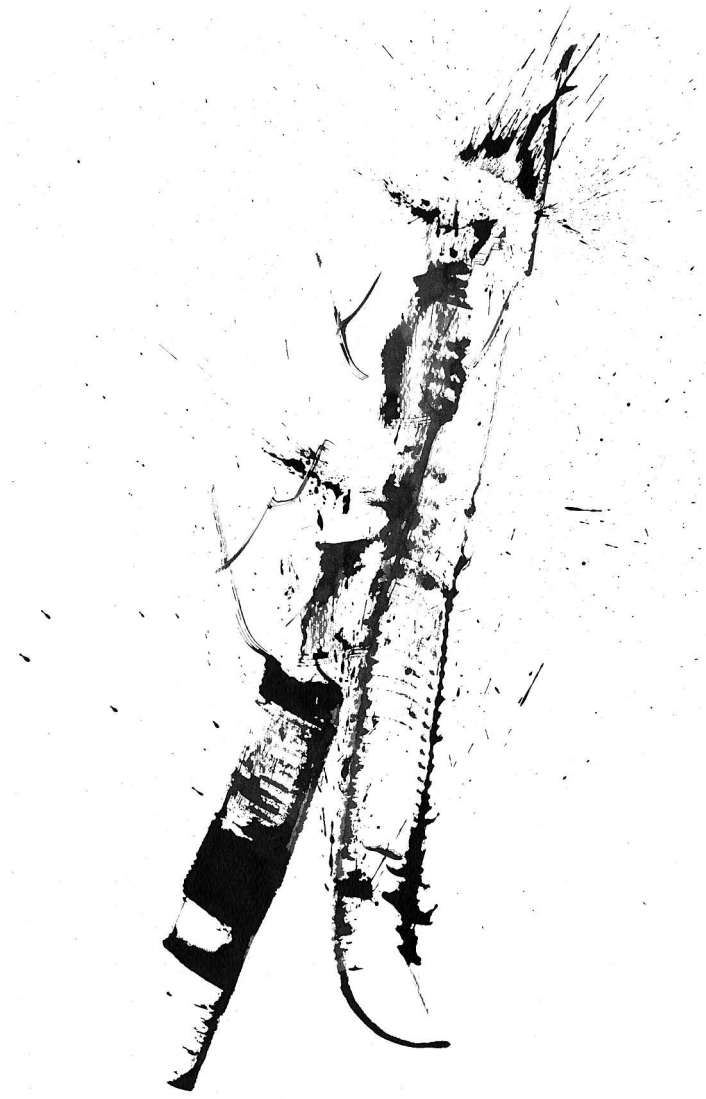
Kirjandus

- Ajalehes *Postimees* ilmunud esseed 2005–2007. 2007. Tallinn: Postimees
- Ali, Ayaan Hirsi 2007. *Infidel*. New York: Free Press
- Anquetil, Gilles, François Armanet 2008. Les métamorphoses de la religion. — *Le Nouvel Observateur*, n° 2293, 16. oct.
- Bawer, Bruce 2006. *While Europe Slept: How Radical Islam is Destroying the West from Within*. New York: Doubleday
- Bawer, Bruce 2009. *Surrender: Appeasing Islam, Sacrificing Freedom*. New York: Doubleday
- Blankley, Tony 2005. *The West's Last Chance: Will We Win the Clash of Civilizations?* Washington, DC: Regnery Publishing

³⁰Dilemma hajumise ja ühinemise vahel võib leida ka muudes küsimustes: üksikute rahvusriikide hakkamasaamine üleilmastunud maailmas rahvusvaheliste organisatsioonide ja föderatsioonide abiga, näiteks Euroopa Liidu kaudu.

- Bonhoeffer, Dietrich 1993a. Vastupanu ja andumus: Vanglakirju ja -märkmeid. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2181–2194; tlk E. Salumaa
- Bonhoeffer, Dietrich 1993b. Palveid kaasvangidele: Hommikupalve. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2195–2197; tlk A. Kaalep
- Bonhoeffer, Dietrich 2009. Kuus kirja Tegeli vanglast. — *Akadeemia*, nr 2, lk 365–387; tlk J. Lahe
- Braque, Rémi 2005. *La Loi de Dieu: Histoire philosophique d'une alliance*. (Collection L'Esprit de la cité.) Paris: Gallimard
- Buchanan, Pat 2002. *The Death of the West: How Dying Populations and Immigrant Invasions Imperil Our Country and Civilization*. New York: Thomas Dunne Books/St. Martin's Press
- Collins, Francis S. 2006. *The Language of God: A Scientist Presents Evidence for Belief*. New York: Free Press
- Courrier International* 2008. N° 937, 16. oct.
- Crabtree, Steve, Brett Pelham 2009. What Alabamians and Iranians Have in Common — A global perspective on Americans' religiosity offers a few surprises. — *Gallup*, 09.02
- Dawkins, Richard 2000a. *Jõgi Eedenist*. Tlk A. Lõhmus. Tartu: Ilmamaa
- Dawkins, Richard 2000b. Kadunud aegade geneetiline raamat. — *Akadeemia*, nr 2, lk 342–364; tlk T. Maimets
- Dawkins, Richard 2006. *The God Delusion*. New York: Bantam Books
- Dyk, Jere Van 2005. Miks nad meid vihkavad? — *Diplomaatia*, nr 18/19, märts/aprill; tlk M. Laane
- Erdogan, Recep Tayyip, José Luis Rodríguez Zapatero 2006. A call for respect and calm. — *International Herald Tribune*, 5. Feb
- Fallaci, Oriana 2002. *The Rage and Pride*. New York: Rizzoli International
- Fallaci, Oriana 2004. *La rabbia e l'orgoglio*. New York: Rizzoli International
- Fisher, Ian 2006. Oriana Fallaci, Incisive Italian Journalist, Is Dead at 77. — *New York Times*, 16. Sep
- Fourest, Caroline 2004. *Frère Tariq: Discours, stratégie et méthode de Tariq Ramadan*. Paris: Éditions Grasset
- Gill, D. W. 2001. Secularism, Secular Humanism. — *Elwell Evangelical Dictionary of Biblical Theology*. (Baker Reference Library.) Grand Rapids, MI: Baker Book House
- Hafezi, Parisa 2009. Khamenei warns West not to interfere in Iran. — *Boston Globe*, 6. July

- Halmann, Loek, Ruud Luijkx, Marga van Zundert 2005. *Atlas of European Values*. (European Values Studies.) Leiden: Tilburg University & Brill Academic Publishers
- Impact of Religion 2006 = The Impact of Religion on Our World. — *Der Spiegel Special*, “The Power of Faith”. November
- Insolites 2008. Dieu, envoie-nous un signe. — *Courrier International*. N° 941, 13.–19. nov.
- Kala, Martin 2005. Mõistuse jõud. — *Eesti Ekspress*, 19.10
- Kala, Martin 2006. Jumalik komöödia. — *Eesti Ekspress — Areen*, 15.02
- Kala, Martin 2007a. Riik ja kirik — koos või lahus? — *Postimees*, 9. november
- Kala, Martin 2007b. *L'Église orthodoxe en Estonie: approche canonique et du droit civil ecclésiastique Européen (1923–2005)*. Thèse du Doctorat. Faculté Jean Monnet, l'Université Paris XI du Sud
- Kaufmann, Eric 2010. *Shall the Religious Inherit the Earth? Demography and Politics in the Twenty-First Century*. London: Profile Books
- Kepeel, Gilles 1991. *La Revanche de Dieu*. Paris: Seuil
- Kurg, Ingmar 2010. *Oikumeenilise evangelisatsiooni perspektiiv Euroopa kontekstis: missioloogiline ja religioonisotsioloogiline uurimus*. (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis; 18.) Tartu: TÜ Kirjastus
- Köppel, Roger 2009. Mutige Schweizer. — *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 01.12.
- La loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Églises et de l'État. 1905. — *Journal Officiel*, 11 déc. Paris
- Laqueur, Walter 2007. *The Last Days of Europe: Epitaph for an Old Continent*. New York: Thomas Dunne Books/St. Martin's Press
- Laurence, Jonathan, Justin Vaïsse 2006. *Integrating Islam: Political and Religious Challenges in Contemporary France*. Washington, DC: Brookings Institution Press
- Leppik, Sakarias 2007. Eesti tugevus on vaimulik küpsus. — *Eesti Päevaleht*, 23. juuli
- Lewis, Bernard 2007. *Europe and Islam*. Lanham, MD: The AEI Press
- Moïsi, Dominique 2010. *Emotsioonide geopoliitika*. Tlk M. Kala. Tallinn: Eesti Päevalehe kirjastus
- Pesur, Veiko 2010. Einar Soone: kõigil on õigus arvamusele. — *Postimees*, 03.05
- Phillips, Melanie 2007. *Londonistan*. New York: Encounter Books
- Polzer, Wolfgang 2005. More than 53 million Muslims in Europe. — *ASSIST News Service*, 22. Oct
- Putnam, Robert D. 1995. Bowling Alone: America's Declining Social Capital. — *Journal of Democracy*, vol. 6, no. 1, pp. 65–78
- Religion Monitor 2008 — *Europe: Overview of Religious Attitudes and Practices*. 2008. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung
- Roy, Olivier 2008. Sécularisation et mutation du religieux. — *Esprit*, n° 348, octobre
- Saint Victor, Jacques de 2005. Quand Dieu dictait sa Loi. — <http://www.ilfautlesavoir.com/presse/spip.php?article63> (7. avr.)
- Steyn, Mark 2006. *America Alone: The End of the World As We Know It*. Washington, DC: Regnery Publishing
- Thornton, Bruce 2007. *Decline and Fall: Europe's Slow Motion Suicide*. New York: Encounter Books
- Tiks, Oliver 2009. Gallup: eestlased on uskmatuim rahvas maailmas. — *Postimees*, 11.02
- Tillich, Paul 1951, 1957, 1963. *Systematic Theology*. Vol. I–III. Chicago: University of Chicago Press
- Toots, Anu 2010. Jumalik demokraatia. — *Postimees*, 05.05
- Vaïsse, Justin 2010a. L'Europe islamisée: réflexions sur un genre littéraire américain. — *Esprit*, janv., p. 235–245
- Vaïsse, Justin 2010b. Eurabian Follies — The shoddy and just plain wrong genre that refuses to die. — *Foreign Policy Magazine*, Jan/Feb
- Varadarajan, Tunku 2005. Prophet of Decline: An interview with Oriana Fallaci. — *Wall Street Journal*, 23 June
- Veidemann, Rein 2010. Kristluse käekäik religiooniturul. — *Postimees*, 28. aprill
- MARTIN KALA (sünd. 1977) lõpetas Õigusinstituudi 1999, magister tsiviilõiguse alal kirikuküsimustes ja kanoonilises õiguses (2003, Université de Paris IV, La Sorbonne / Institut Catholique de Paris / Université de Paris XI du Sud; väitekiri riigi ja kiriku suhete ning usulahuse poliitoteooria teemal), õigusteaduse doktor (2007, Université de Paris XI du Sud; väitekiri kiriku rollist rahvusvahelises poliitikas). Töötanud Euroopa Parlamendis Toomas Hendrik Ilvese välisnõunikuna ning Katrin Saksa abina. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Raa-gus ajalugu. Tärvav tulevik” (2008, nr 2, lk 258–267); “Euroopa edust uuel sajandil” (2008, nr 6, lk 1211–1227) ja “Euroopa jõud peitub üleilmastumises” (2009, nr 10, lk 1841–1857).

REIN EREB. Liiga kõvasti (sarjast “Toetused ja nõjatused”, 2010)

PÄÄSUKESTEST

Meenutus Arhangelski oblastist 1952. a

Artur Rinne

Kahes barakis meie laagri territooriumil elasid invaliidid. Neid oli kahte sorti — ühed vanusepiiriga raugaeas, teised küll nooremad, aga töövõimetud, kes langetõbine, kes vigane, keda vaevas mõni muu raske ja kuri tõbi. Otsekui oma viletsust alla kriipsutada soovides kandsid peaaegu kõik nad pulsunud täishabet, mis andis neile pisut eemaletõukava metsiku välimuse. Kogu nende rühist ja olemisest paistis külma, ükskõikset minnalaskmise meeleolu. See meeleolu oli jäine kui varasügisene põhjamaa ööde hall, mis suretab hilised õied ja küpsed viljadki enne oma õiget ja ajalikku lõppu. Tige paratamatus!

Barakk, kus need mehed elasid umbes sajakahekümnekesi, lehkas ravimitest, käimlast, kopitanud kaltsudest ja vanadusest. Meie, terved töömehed, ei käinud meeleldi nende juures. Säärast elust kustutatud kujude aeglast kõdunemist vaadates hakkas tuimemgi süda valusalt tuikama. . .

Ühel kevadel paistis päike mitu nädalat järgemööda. Kuivatas kõik suurvee jäljed. Tuul pani teed tol mama. Tekkis põud. Ja kui tuli pääsukeste — nende tiivuliste frakikandjate aeg pesa ehitada ja perekonda soetama hakata, oli maa nii kivikõva, kuiv ja janune, et väikestel vilgastel linnukes- tel oli ehitusmaterjali saamisega tõsiseid raskusi. Kõik meie

Käsikiri Artur Rinne fondis Teatri- ja Muusikamuseumis Tallinnas.

kaevude kallaste pori oli juba viimase nokatäieni pesade ehitamiseks läinud, aga pesi ei suutnud väiksed müürsepad kuidagi katuse alla saada.

Ühe invaliidide baraki räästa all askeldasid pääsukesed nelja poolelioleva pesa kallal. Habemikud jälgisid töökaid müürseppi. Nad tundsid kaasa nende murele ehitusmaterjali nappuse pärast. Äkki välgatas ühel taadil kaval mõte. Ta tõi ämbritäie vett ja valas selle baraki juurde kokkukraabitud savisegusele mullale. Teised taadid segasid oma keppide ja karkudega vee ja mulla päris esimese järgu ehitusmaterjaliks. Ent linnud ei taibanud nendele osutatud abi tähtsust mõhkugi. Oleks nad tuvid olnud, oleks ehk nuusutamagi lennanud, aga nad olid ju pääsukesed! Habemikud-taadid olid nõutud. Siis tuli üks karvakärss mõttele ulatada kargu otsas pori otse pesa ehitavale linnukesele, kuid ka sellele abipakkumisele ei mõistnud pääsukesed positiivselt reageerida. Kartlikult lendasid eemale elektritraadile ja siristasid erutatult omavahel. Ilmselt kartsid nad, et tegemist on huligaanidega, kelle üheks lemmikharrastuseks on linnupesade puistamine. Habemik lükkas siis kargu otsaga porireportsjoni pesa kõrvale sarikale ja jäi koos kaaslastega eemalt kaema, mis linnud ette võtavad. Need aga tõusid äkki nagu käsu peale õhku ja uputasid end sinisesse kõrgusse. Paar-kolm minutit hiljem, nagu poleks midagi juhtunud, askeldasid juba pesaehitusega. Siis märkas üks neist sarikale asetatud pori, haaras sellest tükikese noka vahele, tegi näo, nagu maitseks seda, ja lipsti, pistis nokatäie taatide ehitusmaterjali oma pesakese kapitaalseina. Taadid eemal aga rōkkasid rõõmust. Lugu läks ju põnevaks! Jälle asetasi taadid porireportsjoni sarikaotsale ning jälle läks see sealt samal viisil seinale. Linnud läksid ehituse lustis julgeks, haarasid otse lennult pori kargu või kepi otsast. Kogu toimetamist saatis pääsukeelne jutuvada.

Suud imestusest lahti, vaatasid taadid seda originaalset mängu. Uudishimulikke tuli üha juurde. Heatahtlik urin, naer, õpetused, imestusemõmin! Koos oli kena hulgate karvaseid lõustu. Neist igauks urises omamoodi. Arvatavasti see peletaski usinad müürsepad lendu. Lõbusa vidinaga kadusid nad pealtvaatajate silmist. Ah, milline pettumus! Neli

pääsukeste abilist kuulutasid pealtvaatajaile sõnasõja. Vehkisid ähvardavalt karkude ja keppidega. Uudishimulikud taandusid vihaselt. Nad olid kaljukindlalt veendunud, et just need neli lõustu olid ise oma kasimatusega linnud lendu peletanud. Julgevad veel süüdistada pealtvaatajaid! Ptüü! Lausa hirmutised need neli porisegajat! Mõlemad vaenulikud pooled olid hingepõhjani solvatud.

Pääsukesed mõnulesid nobedas vigurlennus. Tõusid kõrgele-kõrgele — peaaegu pilvedeni. Söötsid alla, ajasid üksteist taga päikesäraga süüdatud tärkavas armastuses — kevades. . . Taadid ootasid. Ehitustegevus seisis ja jäigi selleks päevaks seisma.

Järgmisel päeval meisterdas üks onukene oma kätega mudast ja muust materjalist üsna kenakese pääsupesa. Inimese silma läbi nähtuna oli too pääsukorter omaette saavutus, mis igal juhul pidi ületama kõik mugavused, mida üks pääsuke iial oskab soovida. Meister kleepis või monteeris selle ei tea mis ainega räästa alla teiste pesade lähedusse. Kuigi sarnasus ehtsate pesadega oli lausa rabav, ei pööranud linnukesed inimese meisterdatud pääsulossile mingit tähelepanu. Küllap nad aimasid, et see kukub niikuinii paari nädala pärast alla.

Taatide abiga edenes jõudsalt töö. Peagi olid pesad valmis, pääsuke-emandad asusid — pärast kaunist ja rõõmuküllast pulmalendu sinitaeva all — oma kohustusi looduse vastu täitma. Neli habemikku jälgisid aeg-ajalt oma hoolealuste elu kulgemist. Haudujad pääsuemandad silmitsesid neid pesaaknaist vägagi heatahtliku pilguga.

Kaes oli põhjamaa suvi ja valge, valge suveöö. Päike oli nii usin, et ei mällanud looja minnagi. On ju suvi siinmail niigi lühike. Ja ühel kaunil päeval siristas igas pääsupesas kolm-neli imepisikest olevust. Nokad sabani lahti, nõudsid valjuhääli süüa. Isad-emand olid unustanud vidistamise, muudkui lendasid ja lendasid, püüdsid õhust toitu, mis kõik läks kallitele lastele. Mida suuremaks pojad kasvasid, seda kiiremini pidid lendama vanemad. Ei suutnud nii väledalt ja nii palju toitu pessa kanda, kui noorurid jõudsid ära süüa. Meie neli taati, vaadates pääsupoegade toitmist, otsustasid vanemaid aidata. Nad püüdsid kärbeid ja sääski. Asetasid putukad

körte otsa ja suunasid toidu otse pääsupoegade suhu. Alul ei taibanud noored pääsupoisid ja -tüdrukud ürituse mõtet ja kippusid noka vahele sattunud putukat väga raputama. Kui aga üks neist talle ulatatud kärbse kogemata alla neelas ja li-saks ühe veel sai, laabus toitmine körte otsast suurepäraselt. Rahul olid linnukesed ja vaimustatud vanad karvakasvanud taadid, nii ainulaadse söötmisviisi väljanuputajad. Ka pealtvaatajad ei saanud tunnustust keelata. Tundide viisi jälgisid nad sõbralikku koostööd inimese ja linnu vahel.

Invaliidide barakis algas ajujaht kärbestele. Saak koguti tikutopsidesse, siis pandi nad körte otsa ja algaski teekond noorte pääsukeste noka vahele. Taadid olid ägedas jahipalavikus. Keegi tegi kindlaks, et üks pääsuperekond vajavat toiduks päevas 700 kärbest, kui vähegi korralikult ära elada. Pääsukeste eest hoolitsemise aktsioon sai populaarseks. Juba kümme-kond vanakest käis ringi, tikutopsid käes, ja kogus kärbeid. Ühed olid vaimustatud vanakeste aktiivsusest, teised naersid, kolmandad sülitasi ja söimasi — vaat, mis kõik laisklemine ja jõudeolek ei tee! Kasvatab mehed küll habemesse, aga kaotab selle-eest viimase arunatukese peast. Pärilasteks muutuvad need kõdunevad taadid. Öeldus oli siiski oma väike tõeterake. . .

Vanakesed püüdsid kärbeid barakis ainult oma naride lähedastelt akendelt. Võõraste naride vahelistelt akendelt kärbeid jahtida ei peetud sündsaks teoks. See kokkuleppimata kokkulepe oli kui kirjutamata seadus, mida kõik austasid.

Üks raukadest ei arvanud heaks lugu pidada leppest. Ta hiilis võõrasse naridevahesse sel ajal, kui peremehed olid sööklas. Algas erutav jaht. Kärbeid oli siin palju, sest kohe naride ja nagide rea taga oli sein ning seina taga käimla. Vaene kavalpea oma jahiõhinas ei märganudki peremehe saabumist. Vihast välkuvail silmil jõllitas too seaduserikkujat. Siis viskas ta leivatüki söögikapile. Lusikas lendas kõlinala põrandale. Läbi hammaste arusaamatuid sõnu mõmisesedes sööstis ta salakütile kallale. Ent rünnatav oli tugevam ke-relt ja kaalult. Ta löi kallaletungi tagasi. Ründaja lendas üle põranda vastasnaride vahesse. Võitja tahtis võitlustandri-lt

saagiga kaduda, kuid talle sööstis järele ta vihane vastane. Tõmbas ta istukile narile. Ta käes vilkus omameisterdatud, plekist leivalõikamisenuga. . . Oiged, kisa, söim! Rüselemine! Narikaaslastel õnnestus lahutada kaks vihast, piisonipullidele nii väga sarnanevat olevust. Vigasaanu, kelle habemest tilkus ohtralt verd, toimetati haiglasse. Tema vastane, üleni värisedes ja sajatades, läks laagri väravasse vahiruumi, et sealt lasta end konvoeerida laagri kartsa, s.t isolaatorisse. Samuti tuli nuga ära anda vahimehele.

Barakis oli erutus suur. Kõik kõnelesid, ei, nad lausa mõirgasid! Äärepealt et oleks uus ja hullem kaklus tekkinud, aga õnneks tuli haiglast tagasi vigasaanu. Ta habe oli maha aetud. Vasakul põsel maailmavägev haavaplaaster. Ta nägi välja aastat viisteist noorem. Ilma habemeta oli ta kuidagi jultunud ilmega. Meeste viha kvalifitseerus ümber uudishimuks ja plaasterdatud näoga kangelane, vähemalt nii ta end tundis, andis juhtunu kohta seletusi, mis olid tublisti enda kasuks üle võrtsitatud. Arutlus kestis hilisööni. Teine päev arutas kogu laager invaliidide baraki lugu. Ainult pääsukeste koloonia katuseräästa all ei saanud kunagi teada tülist, mis nende pärast oli toimunud.

Hoolimata põhjamaa suve pikkadest päevadest on suvi ise lühike nagu linnu-uni. Juba oli täies hoos heinatöökampaania. Linavästrikud ja kuldnokad olid ammu oma pesad maha jätnud. Pääsukesed õpetasid oma järglastele vigurlennu kunsti. Suvi volas sügisesse nagu jõgi merre.

Meie kaks kangelast, üks habemeta ja plaasterdatud põsega, teine kartsast vee ja leiva pealt tulnud, istusid kõrvuti ühel pingil, vaatasid, silmad täis lapselikku rõõmu, kuidas nende toidetud pääsulapsed lennuharjutusi sooritasid. Oli ju keegi skeptik hoiatanud, et pääsuke ei tohi kõrvalt toita. Ega nad pörssad pole, keda võib ükskõik millega nuumata, sest ükski pörss ei hakka lendama, aga pääsuke peab lendama. Pange tähele, te nuumasite linnupojukesed nii rammu, et nad ei jõua oma rasvaseid tagumikke õhku vinnata, rääkimata lendamisest! Elu aga näitas, et skeptikul polnud õigust, ta eksis — see tobu! Pääsukesed ju lendasid, ja kuidas veel!

JÄRELSÕNA

Oma kolmanda mälestusteraamatu *Ja kägu kukub raal...* (1980) esilehtedel hüppab Artur Rinne ühel 1956. aasta maiööl Tallinna-Virtsu rongilt maha “otse meie väikese sünnimaa toomingalõhnalisse ja ööbi-kulaulusesse kevadöösse”, hüpates nii üle ka viieteistkümnest aastast oma elus. Tema mälestuste sarjas, mida selle väljaandjad, ajaleht *Kodumaa* ja kirjastuse Perioodika raamatukirjastajad olid kavatsenud eelkõige pagulaste hulgas levitada, poleks selle aja vähegi tõepärane avalik käsitlemine ka võimalik olnud. Rinne vähese arhiividesse jõudnud kirjaliku pärandi hulgas leidub siiski lühilugu “Pääsukestest”, mis on ajendatud tema laagriajast ja on teadaolevalt ilmutata. Avaldame selle nüüd, et tähistada Artur Rinne 100. sünniaastapäeva 25. septembril.

*

1944. aasta alguse üldmobilisatsioonikutset järgides sai Artur Rinne teada, et ta on määratud Eesti Leegioni Kindralinspektuuri korraldata-vatele propagandakursustele, kui tal aga selleks soovi pole, järgnevat kohe rindele saatmine. Tallinnas Pikk tänav 69 toimunud kursustel õpetati välja ajakirjanikke, kunstnikke ja fotograafe. Elada võis kodus, kuid selga tuli tõmmata Eesti Leegioni lõkmetega Saksa vorm. Kõigepealt saadi riviväljaõpe: kuidas marssida, tervitada, relvaga ümber käia. Sellele järgnes propagandisti väljaõpe. Kursuste ülem oli major Juhan Madise (1903–1977), õpetajate seas näiteks Juhan Libe (1904–1947) ja Agu Kask (1906–1997). Kursuslasi oli paarkümmend, sealhulgas insener-majandusteadlane Kuusk, *Postimehes* töötanud Pertman ja Leonhard Jaanimägi (1919), Kalev Leino, Enn Raag, sõjakirjasaatjana tegutsenud Mäe, Johannes Pillikse (ps. *Eerik Laidsaar*; 1906–1962), fotograaf Lanno, *Päevalehes* töötanud Kriisa jt. Kursus kestis aprilli lõpuni.

Ilmselt kursuse lõputöödena on reamees Artur Rinne esitanud kaks kirjutist. 18. aprillil 1944 on ta pannud kirja raadiote mõeldud loo “Mis võis kuulda, näha Tallinnas 9. märtsi õhtul ja ööl”. Mõrvarlennukite parved on tagalas külvamas surma rahulikele elanikele, “neil võimutseb vaid üks tahe — kõike hävitada”. Järgneb selle õuduste öö intervjuuvormis kirjeldus vestluse kaudu ühe naisega ja raudtee kaubahoovi vagunisaatjaga. Autor lõpetab: “Ohvrid kohustavad meid veel suuremale sitkusele. Suitsenud ja tahmunud ahervared karastavad meie tahet — tahet lüüa vastast täielikult. Kõik meie praegused pingutused tagavad tulevikus rahuliku ja õnneliku elu.” Seda kirjutist hinnati järgmiste sõnadega: “Ei ole antud teema kohaselt viimistletud. Häälekompnendi puudu-

misel lõpphinnat teha ei saa. Lõppindeks erialateadmised miinus I!”; “Algus ei sobi reportaazi raami. Rah[uldav]”; “Raadioreportaazi kohane — kergelt arusaadavas stiilis hea +.” Kirjutaja andis töö ära ja selle saatust ta ei teadnud, lugu ei avaldatud. 1946. aasta detsembris andis aga siseministeeriumi arhiivide osakond vastavale järelepärimisele Artur Rinne kohta sellest “julgeolekule” teada, lisades, et Eesti Leegionis teeninud Rinne kirjatöö hinne oli “hea”. 1950. a kuulis Rinne sellest hindest juba uurijalt ja kirjutise ärakiri võeti asitõendina tema süüasja juurde; see säilib uurimistoimikus (lk 82–84). Süütõendiks sai ja toimikus säilib (lk 86) ka teine lugu “Viis minutit avalikus varjendis”, kirjutatud samuti 18. aprillil, hinnangutega: “Rms. Rinnelt võis loota vähe paremat. Rah[uldav]”; “Stiililt mõnus, sisult tühine. Rahuldav. V. Adamtau.” Selles kirjeldatakse, kuidas ühe etenduse kostümeeritud tegelased ja publik Estonia teatri varjendis koos on. Artur Rinne pidanud kursustel ka Saksa sõjaväe ja Eesti Leegioni jaoks ette valmistama kontserdirepertuaari, mida ta aga ei teinud.

Aprillist hakkas Rinne esinema Kindralinspektuurile alluva artistina, lisaks esines ta ka raadios. Kõigepealt komandeeritud ta Narva-Jõesuu lähedal Augas asunud hospitali, kus antud viis-kuus kontserti kindralinspektuuri kinnitatud kava alusel. Ise Rinne programmi ei koostanud, laulud olnud rahvalikud. Mais esines ta paar korda Draamateatris; juunis rindebrigaadiga Toilas ja Vokal; juulis Jõhvis ja Toilas; augustis Tartus ja Jõgeval; septembris Viljandis, Põltsamaal ja Tallinnas. Esineti nii sõdureile kui ka elanikele. Hiljem ütleb abikaasa Olga Rinne uurijale, et selliseid väljasõite esinemistele olnud Rinnel 10–15. Sõjakirjasaatjast kolleeg Jüri Rimmelgas on Rinne külaskäiku eesti sõdurite juurde kirjeldanud loos “Vaikne õhtu” (*Eesti Sõna*, nr 122, 27. V 1944, lk 5).

1954. aastal kirjutab Artur Rinne NSVL peaprokurörile, et eeluurimise ajal moonutanud uurija tema seletusi ja tunnistajate ütlusi; tunnistajaid sunnitud ähvardustega vajalikke asju rääkima. Nii on siis ka mõne kolleegi sõnade järgi kirja pandud, et Rinne käinud sel ajal Estonias tihti Saksa vormis ja püstoliga võöl ning kutsunud teisi üles vabatahtlikult Saksa sõjaväkke astuma. (Tema abikaasa samas väidab, et tema küll Rinnel relva ei näinud.) Uurimisel on keskseks üks kinnine bankett 1944. aasta augustis Estonias, kus Rinne justkui öelnud, et “praegu on iga ausa kodaniku koht [või: kohus olla] rindel”. Ise ta kinnitab, et see polnud agitatsioon, vaid mõttevahetus. Ja et üldmobilisatsiooni pooldaja ta polnud, sest sõjaasjus ettevalmistamata inimesi saadeti nii rindele kahurilihaks.

Uurimisel leitakse üles ka kaks artiklit. Üks neist, Narva rinde lähedal kontserdibrigaadis oleku ajal kirja pandud “Sääsk”, on toimi-

kus allikaviiteta väljalõikena, ilmunud ajalehes *Eesti Sõna* (nr 163, 16. VII 1944, lk 4) ja seejärel kohe ka *Postimehes* (nr 168, 22. VII 1944, lk 4). See on humoorikas lugu rindesõduri kangekaelsetest kiusajatest ja võitlusest nendega. Teiseks oli päevakorral Artur Rinne kirjutis “Ideeline alus” (*Rindeleht*, nr 34, 26. VIII 1944, lk 8; *Virumaa Teataja*, nr 97, 29. VIII 1944, lk 4), sellest lõiget toimikus siiski ei ole. Ilukirjanduslikus lühipaljas kirjeldab autor *Sturmann* Ränga sõitu tervistuspuhkusele koju ja vaidlust seal võitlusest kõrvale hoidva mehega, kelle meelest Ränk ei tea, “mille jaoks ja mis eest” ta võitleb. Nende kahe loo puhul teatakse uurimisel vaid *Eesti Sõnas* ja *Rindelehes* ilmumise juhtu, mitte uustrükke. Paar korda nimetatakse protokollides kahe asemel ka nelja artiklit, kuid ilmselt on nende hulka arvatud kaks käsikirjalist kursusetööd. Ka süüdistuskokkuvõttesse jõuab kaks artiklit. Kolmandana tean siiski veel Rinne kirjatööd “Rahu!!!” (*Virumaa Teataja*, nr 86, 3. VIII 1944, lk 3), kirjeldust pakimeeskonna lahingueelsest ärevusest ja edukast lahingust vastase tankidega. Uurijad sellele kirjutisele jälile ei saanud, kuid kaks lugugi on neile aktiivne ajakirjanduslik tegevus. Rinne ise kinnitab, et pseudonüüme ta ei kasutanud, kõik ilmunu on tema nime all. Vähe kirjutanud ta seepärast, et teda ei rahuldanud sõjakirjasaatja amet, talle meeldis hoopis kontserte anda koos Estonia rühmaga.

1944. aasta septembri alul põgenenud Artur Rinne oma sõnul väeosast (järelikult siis 20. Eesti Diviisi sõjakirjasaatjate üksuse alluvusest?) ja varjanud end maal tuttava juures. See võis nii olla, kuid võib olla ka sõnastatud enda kaitsmiseks. Uurimisel teab üks kooriartist koguni tunnistada, Artur Rinne püüdnud põgeneda Rootsi või Soome, kuid Nõukogude vägede kiire pealetungi tõttu see ei õnnestunud. Ja seejärel Rinne oma sõnul: uue võimu saabudes teatanud ta kohe “nõukogude organitele” oma pealesunnitud kompromiteerivast tegevusest Saksa ajal, millele vastatud: on tähtis, et ta ei põgenenud sakslastega ja jäi kodumaale; ausa tööga sõjahaavade likvideerimisel ja sotsialistliku ühiskonna ülesehitamisel saab ta end rehabiliteerida, kui teeb tööd siiralt ja ennastunustavalt. Oktoobris määratakse ta tööle Vanemuisesse ooperisolistiks ja lavastaja-režissööriks; 1947. aasta jaanuaris asub ta taas Tallinna.

Nagu eespool juba öeldud, sai MGB 1946. aasta detsembris arhiiviõiendi Rinne leegionäristaatus ja kursuse kirjatöö kohta. 1947. aasta septembris leidub ta nimi ühe kursusekaaslase ülekuulamisprotokollis. 1948. aastal kutsutakse Rinne kaks korda “julgeolekusse” ja uuritakse ta tegevust Saksa ajal. Ja 1949. aasta suvel annab üks 1941. aastal Estonia kooris Rinnega tutvunud naiskolleeg, kes ise seejärel Nõukogude tagalas oli ja kolleegidelt 1949. aasta esimesel poolel jutte kuulnud, avalduse MGB-le Rinne “vaenuliku” tegevuse kohta Saksa ajal; ülekuulamisel

12. juulil 1950 nimetab ta sellisena ka Rinne “hea sõbranna”, Estonia koormeisteri ja dirigendi Tiiu Targama (1907–1994) nime. Võime ehk ka küsida, kuidas jõudis “organiteni” ajalehelõige fotoga sõjaväevormis Artur Rinnest ja Agu Kasest Raekoja platsil, allkirjaga “Ooperilaulja sõdurikuues” (vt *Rindeleht*, nr 29, 22. VII 1944, lk 11), kas läbiotsimisel või aitas sellele kaasa mõni kuritahtlik käsi. . .

1950. aastal töötati Rinnet igatahes läbi nn jälgimistoimiku abil (*дело-формуляр*). Selle aasta suvel tegutses ta Tallinnas filharmoonia lepinguline solistina ja oli olnud 1949. aasta oktoobrist kuni 1950. aasta maini ka V. Kingissepa nimelise Tselluloosi- ja Paberikombinaadi laulukoori hääleseadja ning solistide lauluõpetaja, samuti lepingu alusel. Kombinaadist iseloomustati teda erialaliselt väga positiivselt, Rinnel olnud lisaks nõukogulikud vaated ja neile vastav käitumine; talle meeldinud ka, kui teda kiideti, ja eriti see, kui seda teinud partorg või parteikomitee. . .

12. juulil 1950 on koostatud Artur Rinne arreteerimise ja läbiotsimise määrus (kuupäev ei tarvitse olla õige, see võib olla hiljem pandud), milles — jättes ära kagebiitide epiteedid — on süüdistuseks tema propagandakursus ja riviõpe; kontserdid Saksa sõjaväelaste ees; kaastöö ajalehtedele; üleskutse astuda Saksa sõjaväkke; Nõukogude tegelikkuse laimamine ja Saksa oma ülistamine; “nõukogudevastane” agitatsioon ja laim ning “kodanlik-natsionalistlikud” väljaütlemised; Ameerika ja Inglismaa poliitika ülistamine ning N. Liidu riigikorra muutmisvajaduse rõhutamine.

Arreteerimiskuupäevana on kirjas 19. VII 1950, paragrahvideks 58-1a (kodumaa reetmine) ja 58-10 lõige 2 (propaganda või agitatsioon, mis sisaldab üleskutset nõukogude võimu kukutamisele, õnnestamisele või nõrgestamisele). Läbi otsitakse kolmetoaline korter puumaja teisel korrusel Tallinnas Sõja tn 13-9 (rõhutatakse: elektri ja veega); ära võetakse mh päevik, kaks märkmikku, autobiograafia, kaadriarvestuslehed; need hävitatakse 1951. aastal. Vara kirjutatakse üles ja arestitakse. Üks tuba, 13 m², pitseeritakse, kuid antakse peagi elamiseks MBG kaastöötajale major A. Žarkovile.

Toimikus olev põhiinfo tema süüdistamiseks on saadud kolleegidest “tunnistajatelt” mõne päeva jooksul enne 19. juulit, kuid see võib olla ka vormistamise küsimus. Neilt kõigilt on uuritud, kes Estoniast teenisid Saksa sõjaväes. Rinne kohta pannakse ka kirja, et ta läinud vabatahtlikult Saksa sõjaväkke, kuigi oleks võinud kasutada bronni ehk ajutist vabastamist; pidanud ennast sel ajal uhkelt ülal, hoidnud kooriartistidest eemale; olnud sel ajal tähtis nina; kiidelnud teenimisega Saksa sõjaväes; ja varem koguni toetanud vabadussõjalasi. Viimast on Rinnel siiski

võimalik hiljem eitada. Mõnel puhul on paberil eri tunnistajate samad sõnad.

30. oktoobril 1950 lõpetatakse uurimine ja koostatakse süüdistus-kokkuvõte. Selle sisu sarnaneb põhijoontes arreteerimismääruse omaga; alustatakse lisaks veel Rinne vaenuliku meelestatusega nõukogude võimu vastu Eestis, mistõttu ta jäänud Saksa vägede poolt okupeeritud Eesti NSV alale. 5. novembril 1950 toimub ENSV siseministeeriumi vägede sõjatribunali eelistung Tallinnas Lauristini tn 8a; 16. novembril otsustatakse pidada kinnine kohtuistung ilma süüdistajata ja kaitsjata, kohale kutsuda kaks tunnistajat.

Sõjatribunali istungil 16. novembril 1950 palub Artur Rinne end karistada õiglaselt. Kuna kohtualune tuli igal juhul kinni panna, on tribunali meelest õiglane järgmine karistus: par. 58-1a alusel 25 aastat laagrit, 5 aastat õiguste piiramist ehk asumisele saatmist ja vara konfiskeerimine — see siis ilmselt sõjakirjasaatjaks olemise eest; par. 58-10 lõige II (sanktsiooniga par. 58-2) alusel 20 aastat laagrit, 5 aastat õiguste piiramist ja vara konfiskeerimine — kahe konkursitöö ja kontserditegevuse eest. Kokku seega 25 + 5 aastat koos vara konfiskeerimisega. Aega arvestati 19. juulist 1950; seega oleks Artur Rinne vabanenud laagrist 19. juulil 1975. aastal ja võinuks siis hakata liikuma asumiskohta, kus oleks pidanud olema vähemalt 1980. aastani.

17. XI 1950 esitab Artur Rinne kassatsioonikaebuse. Ta mobiliseeritud mitterivisteenistusse kui artist, polnud vabatahtlik; kursusel kirjutatud tööd polnud propaganda, vaid mõeldud ainult kursuse jaoks, neid ei olnud kavas avaldada. Ka palub ta konfiskeeritud varast jätta 50% mõõblist oma abikaasale, sest mõõbel on abielu ajal üheskoos ostetud. 30. XI jäetakse kaebus rahuldamata.

Karistust kandis Rinne Arhangelski oblastis Konoša rajoonis Jertsevo külas asuvas laagris, 25 km Konošast lõunas (vt ru.wikipedia.org/wiki/Ерцево), kus asus ka Kargopollagi valitsus. Praegu on võimalik lisada, et ta pani laagris tegutsema orkestri ja oli 1954. aastaks viidud üle kultuuribrigaadi.

1953. aasta sügisel hakkavad Artur ja Olga Rinne kirjades riigivõimuesindajaile taotlema Artur Rinne karistuse kergendamist või tema vabastamist. 19. IX 1953 on Olga Rinne kirjutanud NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele Kliment Vorošilovile (1954. a aprillis otsustatakse see pöördumine tähelepanuta jätta), 18. VIII 1954 Rinne ise NSVL peaprokurörile. Ta peab karistust liiga rangeks ja ebaõigeks. Uurijad öelnud: pole tähtis, mis ja kuidas on protokollides kirjas, sest 25 aastat antakse talle igal juhul. Toimikusse pole võetud Vanemuise teatri positiivset iseloomustust tema kohta. Tribunal kestnud vaid pool

tundi. “Ma ei reetnud kedagi ja mitte ükski inimene ei kannatanud minu pärast,” kinnitab ta. 7. XII 1954 on taas Olga Rinne kirjutanud Vorošilovile, 13. XII 1954 aga NSVL Siseministeeriumi volinikule.

17. I 1955 vaatab kaebuse lõpuks läbi ENSV vabariiklik komisjon kriminaalasjade läbivaatamiseks isikute kohta, kes on süüdi mõistetud kontrrevolutsiooniliste kuritegude eest. Teod olevat õigesti kvalifitseeritud, kuid liiga rangelt, nii et see ei vasta vasta kuritöö raskusele. Tehakse ettepanek protestida see otsus 8. Sõjamerelavastiku sõjatribunali ees ja par. 58-1 alusel vähendada karistust 10 aastani, muus osas jätta otsus jõusse. 23. mail 1955. aastal karistust vähendataksegi 10 aastani, sest Rinne on teeninud sõjaväes vähe aega; pärast sõda teinud ta ühiskondlik-poliitilist tööd ja iseloomustusedki olnud head. 3. oktoobril 1955 vabastatakse Artur Rinne lõpuks laagrist.

Lugu jõuab vormilise lõpuni 1966. aasta suvel, kui ENSV prokurör saadab ENSV Ülemkohtu Presiidiumile selle kohta protesti: kuriteo-koosseis puudub, asi lõpetada. Selle soovi toetuseks on ilmselt advokaadid sõnastanud järgmised väited: Rinne läinud kursustele rindelemineku eest; teenistuseks olid esinemine eesti rahvalike lauludega; nõukogudevastaseid artikleid trükisõnas ilmunud ei ole; 9. märtsi õhurünnakut kajastav reportaaž on kirjutatud selle sündmuse ränga mõju all ega ole avaldatud; 1944. aastal heitnud Rinne ette, et suur osa artiste ei teeni Saksa armees, mis ei tähenda agitatsiooni. Kõige selle põhjuseks olevat vaid meelekindlusetus ja “koodanlik-natsionalistlikud” eelarvamused.

13. VIII 1966 otsustab ENSV Ülemkohtu presiidium Artur Rinne süüasja kuriteo-koosseisu puudumise tõttu lõpetada, vara tuleb talle tagastada.

*

Eelnev ülevaade põhineb eelkõige Artur Rinne MGB “uurimistoimikul” ega taotle loomulikult lõplikku tõde. Vastavad säilikud on hoiul Riigiarhiivis (f 130SM, n 1, s 6150; f R-2279, n 1, s 5419, 5420, 5421). Täna Mallika Koeli loa eest neid toimikuid kasutada. Artur Rinne väljasõidutoimiku olemasolu arhiivide infosüsteem ei näita.

M. O.

REIN EREB. Ljuuba ja Serõi (sarjast “Toetused ja nõjatused”, 2010)

ASUSTUSE KUJUNEMISEST HIIUMAAL KOHANIMEDE TAUSTAL

Leo Tiik

Hiiumaa kohanimed on seni käsitletud juba mitmel korral. Esimesena uuris neid rootsi asustuse selgitamiseks tuntud Carl Rußwurm (*Eibofolke oder die Schweden an der Küsten Estlands und auf Runö* (*Eibofolke* ehk Rootslased Eestimaa rannikuil ja Ruhnus), Tallinn, 1855),¹ kes enam-vähem intuitsiooni abil võttis appi ka mehenimed ja jõudis arvamusele, et 16. sajandi lõpul ja 17. sajandil oli Hiiumaal rootslastega asustatud 15 vakusest kaks (Kärdla ja Reigi) ning peale selle leidis rootslasi veel teistes vakustes segamini eestlastega. Viimasele tuleb vastu vaielda juba lihtsalt sel põhjusel, et ta pidas rootslaste hulgas levinud rootsi kõlaga mehenimesid rootslaste monopoliks ega arvestanud asjaolu, et pidevate kokkupuudete käigus võeti vähemalt osa neist kasutusele ka eestlaste poolt. Teiseks tuleb märkida, et Hiiumaa vanemate vakuraamatute koostajaist olid mitmed ise rootslased või pärinesid Soomest ning juba oma hariduse tõttu panid talumeeste

Tegu on masinakirjas eestikeelse kirjutisega, mis pärineb 1973. a koostatud Tartu ülikooli majandusgeograafia kateedri plaanilise uurimistöõ aruandest “Изучение аспектов пространственной концентрации и комплексирования производственных сил (на примере Эстонской ССР): формирование расселения на острове Хийумаа (на основании типонимики)”, lk 4–25.

¹Carl Friedrich Wilhelm Rußwurm (1812–1883) oli baltisaksa ajaloolane, etnograaf ja folklorist. *Siin ja edaspidi toimetuse märkused.*

nimed kirja oma harjumuste kohaselt. Ning kolmandaks tuleb kahelda, kas talumees nimega Rootsi Laars peaks kindlasti põlvnema rootslaste hulgast, kui teame, et näiteks 19. sajandi esimesel poolel pärast pikaajalist sõjaväeteenistust erru lastud soldatid said sageli oma kodukohas hüüdnimeks Vene Juhan või midagi seesugust. Vanad meremehedki kandsid selliseid hüüdnimesid nagu Kaphorni Mihkel, Singapuri Jüri jne. Järelikult võis eestlaste hulgas esinev Rootsi Laars olla päris tavaline eestlasest talupoeg, kes oli kas mõneaege Rootsis elamise tõttu või ka mõne seiklusliku retke tõttu sellise nime pälvinud.

Rußwurmi jälgedes on samal moel eestlaste hulgas rootslasi tähistanud Paul Johansen (*Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland* (Põhjamisjon, Tallinna asutamine ja rootslaste asustus Eestis), Stockholm, 1951).²

Märksa tõsisemaks tööks on Paul Ariste artikkel Hiiumaa kohanimedest (*Ortnamnen i Pühalepa och Reigi socknar på Dagö* (Pühalepa ja Reigi kihelkonna kohanimed Hiiumaal) — *Svio-Estonica*, 1938, lk 5–57), kuid ka seal avaldatud seisukohti on allakirjutanul tulnud osalt korrigeerida (Lisandeid Hiiumaa kohanimede tundmisele. — *Keel ja Kirjandus*, 1966, nr 9, lk 549–555) ühenduses 16. sajandist pärinevate allikmaterjalide kasutamise, mis Aristele ei olnud kättesaadavad.

Allakirjutanul on peale eelmainitu ilmunud trükis Hiiumaa kohanimedega seoses mõned artiklid, mis väärivad mainimist:

Ühest kohanimest loodusteaduslikus aspektis. — *Eesti Loodus*, 1963, nr 4, lk 245–247.

Mehenimesid Hiiumaalt. — *Keel ja Kirjandus*, 1969, nr 2, lk 82–85.

Perekonnanimesid Hiiumaalt. — *Keel ja Kirjandus*, 1969, nr 9, lk 531–534.

Kohanimedid Hiiumaalt. Emmaste. — *Keel ja Kirjandus*, 1970, nr 10, lk 605–613.

²Paul Johansen (1901–1965) oli taani päritolu Tallinnas sündinud ajaloolane.

Neile lisaks on allakirjutanul valminud, kuid veel trükis avaldamata ülevaade Käina kihelkonna kohanimedest.³

Kuna siinkirjutaja on läbi töötanud maaraamatud ja vakuraamatud 1564. aastast alates, samuti hingeloendid aastatest 1782–1858 ning ka Hiiumaa kirikuraamatud, mis algavad 18. sajandi esimesest poolest, siis peaksid alused olema mõnevõrra kindlamad kui eelnenud autoritel. Ja kuna võib arvata, et veel 13. sajandi keskpaigas oli Hiiumaa peaaegu asustamata ja sai oma asustuse sellele järgnenud perioodil loomulikult naaberaladelt, siis osutus vajalikuks tutvumine ka Saaremaa vastava materjaliga. Seejuures osutusid eriti kasulikuks Saaremaa maaraamatud aastaist 1592, 1617/1618, 1618/1619, 1627, 1630/1631 ja 1645. Endise Läänemaa mandrikihelkondade materjalidest on autor läbi töötanud eeskätt 1782. ja 1795. a hingeloendid. Peale selle on siinkirjutaja läbi töötanud trükimaterjali nende piirkondade ajaloo kohta ning kasutanud ka otsest allikmaterjali ajalooarhiivi fondidest, mis valgustavad tolle piirkonna ajalugu 16. sajandi lõpul ja 17. sajandi algupoolel.

Kõige eeltoodu põhjal on autoril kujunenud arvamus, et Hiiumaa sai asustuse 13. sajandi teisel poolel ja 14. sajandil suurelt jaolt põgenike näol Saaremaalt, Muhust ja mandrilt ühenduses talurahva ülestõusude mahasurumisega uute valitsusvõimude poolt. Karistusretkede eest põgenema pääsnuile oli Hiiumaa oma metsadega heaks varjupaigaks, kust olukorra rahunedes oli võimalik välja tulla ja soodsamas kohas paikseks muutuda. Nähtavasti nii osutub seletatavaks see osa kohanimedest, mis tugineb otseselt mehenimedele, ja ka teine osa, juba kohanimena endisest elukohast kaasa toodud nimed. Hiiumaa murrakute uurimise põhjal on Paul Ariste koostanud põhjaliku töö (*Hiiumurrete häälikud*, Tartu, 1939), mis viitab samadele seostele.

Kuid Hiiumaa asustuses on ka võõraid elemente, ja nimelt rootsi asustust kahe vakuse näol ning soome asustust, mis on fikseeritav 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi algul, kuid see ei

³Artiklisari “Käina vakuse vanadest aegadest ja Putkaste minevikust” ilmus ajalehes *Nõukogude Hiiumaa* 1974. a 24., 27., 29. ja 31. augustil ning 3., 5., 7. ja 10. septembril.

paiknenud kompaktselt ning kaotas oma eriilme juba 17. sajandi teisel poolel.

Rootsi asustus hõlmas 1564. aastal kaks vakust:

- 1) Kärkla, mille alla kuulusid ka Kauste, Mäeltse, Kodeste, Tarreste ja Tahkuna;
- 2) Reigi, mille alla kuulusid Mudaste ja Kidaste ning hiljem küladeks kujunenud Malvaste, Ogandi ja Sigala (vastavalt på Malmen, Åkersnäs, Siklaidh = Sickaleth).

Kunas rootslased Hiiumaale asusid, ei ole selge, kuid 1470. a olid nad juba pikemat aega kohal elanud ja ordumeister muutis nende varasemat privileegi. Kuid 1753. a seletas Hiiumaa kroonmõisate kauaaegne rentnik Lilienfeldt, et rootslased olid asunud Hiiumaale kaluritena ning alles hiljem kujunesid põlluharijateks. Seetõttu tuleb arvata, et 15. sajandi algul või veelgi varem on orduvõimud nende esivanemaid kohale kutsunud peamiselt mereröõvi vastu võitlemiseks, pidades silmas, et just Kõrgessaare lahe sopid ja ka Kärkla jõesuu olid headeks paikadeks meresõidule ohtlike madalike ja karide piirkonnas, kust möödus elav laevaliiklus ja ka seetõttu eriti avaristide⁴ riisumine oli kujunenud oluliseks tuluallikaks. Kohalikud rannaveed ja madalike äärealad olid küllaltki kalarikkad ning kevadtalvel oli ka hülgepüügil oluline tähtsus. Nii tekkis kaks rootslaste küla: Kärkla ja Reigi. Rahvastiku suurenedes sigines juurde hajatalusid, millest kasvasid välja järgmised, nn rootslaste väikekülad, kus karjandus ja põllundus hakkasid tähtsamat osa etendama. Kuna aga rootslaste privileegides esinesid Kärkla ja Reigi, kuid mitte teisi kohanimesid, siis 1668. a leiti, et väikekülade elanikel pole õigust privilegeeritud seisundile, ning nad võrdsustati täielikult eestlastega. Ometi olid väikekülad rajatud kahest põhikülalast väljasiirdunud inimeste poolt, seega samuti rootsi asustusega.

Üldiselt säilitasid rootslased Hiiumaal kõigi nende sajandite jooksul oma keele ja enamiku tavasid. Segaabielusid pole kuni 18. sajandi lõpuni õnnestunud selgitada ning nähtavasti esines neid väga harva. Kõigist neist rootslaste küladest ei ole õnnestunud märgata ühtegi juhust, et mõni mees või perekond oleks lahkunud

⁴Avarist — avarii läbi teinud liiklusvahend (hrl laeva kohta).

selleks, et asuda Hiiumaa eestlaste küladesse. Ja ainult paar juhust esineb, et eestlasi on asunud rootslaste hulka. Üks laevaehitaja siirdus Haldist sinna ja ilmselt erialaste ülesannetega, ning teisel juhul, kui rootslaste alal oli taud palju talusid tühjendanud, sai sealt maad üks eestlane. Kahjuks ei võimalda materjalid selgitada, kas need perekonnad rahvastusid ümber ja jäid kohale või lahkusid hiljem siiski.

Reigi rootslased langesid krahv Stenbocki osava kombinatsiooni ohvriks ning sunniti 1781. aasta augustis Hiiumaalt lahkuma (läksid Potjomkini algatusel Berislavi),⁵ nii et kohale jäi ainult mõni pere, kes olid allutatud Reigi kirikumõisale. Lahkujate hulka kuulusid ka väikekülade elanikud, nii et puutumatuks jäid kohale ainult Kärkla küla omad. Kuid neilgi polnud kauaks rahulikke elamist, sest 1810. a tegid O. R. L. Ungern-Sternbergi⁶ pojad ka nendega sellise operatsiooni, et suurem osa oli sunnitud lahkuma ning siirdus Vormsile, Haapsallu ja Tallinna. Kohale jäi ainult viis taluperet, kuid vähendatud maalappide kasutajatena. Leping oli sõlmitud 20 aastaks ja 1830. a võeti ka nendelt talud ära. Kärkla küla maadele hakati rajama Kärkla kalevivabrikut. Maata jäänud rootslased jäid kohale ja muutusid palgatöolisteks ning segunesid järk-järgult eestlastega, kuni säilisid ainult mõned rootslastele antud perekonnanimed, mis osalt veel nüüdki Kärkla linnas esinevad.

Reigis ja väikekülaes rootslastest tühjendatud maadele rajas O. R. L. Ungern-Sternberg juba 1782. a Reigi karjamõisa ning suurem osa väikeküla taludest asustati uuesti Reigi kihelkonna ülerahvastatud taludest pärinevate eestlastega. Rootslaste vakustes elanud talupoegade nimesid kirjutati üldreeglina kind-

⁵Krahv Karl Magnus Stenbock (1725–1798), Kõrgessaare, Kolga jmt mõisa omanik, käis oma talupoegade nendega õiguste ja vabaduste asjus kohut ning müüs oma Hiiumaa-valdused 1781. a lõpuks parun Otto Reinhold Ludwig von Ungern-Sternbergile, misjärel Reigi rootslased küüditati Venemaale.

⁶Parun Otto Reinhold Ludwig von Ungern-Sternberg (1744–1811) oli baltisaksa päritolu Hiiumaa mõisnik, kes on tuntud tema kohta levi-
tatud mereröövlilegendide kaudu. Tal oli kolm poega.

las järjekorras: nimi + patronüüm.⁷ Kuid selle kõrval esineb ka teistsugust kirjutusviisi.

Kärdla vakusesse kuulunud Tahkuna tüht talu nimetati 1584. a Matz Person'iks, 1587 Tackene Matz'iks ja 1598 Matz Peder-son'iks, kusjuures peremees oli sama. Tarestes elas 1577. a üksjalg⁸ Tarrist Jürgen, kes hiljem arvestati vaesuse tõttu ümber vabadikuks, kuigi jäi samale kohale. 1583. a nimetati teda Jürgen Jacobson'iks. Tema poeg elas seejärel samas paigas ja tema nimeks on 1589. a märgitud Tarista Matz, 1595 Tarius Mattzon (*sic!* kohanimest on ekslikult tehtud mehe eesnimi ja tegelikule nimele antud patronüümi kuju) ning 1598 Tarius Matz. Hiljem on see taas arvel väikese taluna: 1666 Tarriß Martt, 1684 Tarraste Marten. Rußwurm Tareste nime analüüsinud pole, kuid P. Ariste on seda pidanud eesti päritolu nimeks (*op. cit.*, lk 51). Kui siin on mõeldud alusena eestikeelset sõna "tare" (sks *Darre*), siis vaevalt see rahuldab. Ka Reigis esineb analoogne näide: 1564. a oli seal üksjalg Käkeme Jürgen, keda järgmisel aastal on tähistatud isanimega — Jürgen Anderson, ning 1576. a oli ta uuesti Jürgen Kauckmeki. Kas Jürgen ise või keegi tema eellastest peaks pärinema Lääne-Soome Kokemäe maakogukonnast. Kuna ta oli üksjalg ja järelikult elas väljaspool küla, siis sellisest asundustalu rajamisest ei olnud vist kuigi palju möödunud. Otseselt soome päritolu talunikke ei selgu nimestikest kuigi palju juba lihtsalt seetõttu, et need võisid keelilise suguluse tõttu väga kiiresti teistega sulaneda ja soomepärase nime kirjutamise on sõltunud kirjutaja varasemast harjumusest rohkem kui talupoja päritolust, nii et nimi + isanimi + *poika* ei saa tollaegseis Hiiumaa oludes kujuneda päritolu selgitavaks kriteeriumiks, nagu selgub edaspidistest näidetest. Kuid soomlasist talupoegi reedavad vanades Hiiumaa maaraamatuis siiski näiteks otsene rahvuse *resp.* päritolu mainimine, nagu ilmneb Paluküla vakuses, kus 1564. a elas Tubala külas Finne Bertill (1656 Berthill Matzson ja 1576 Finne Berttel) ning Kahusalu külas (pillutatud ja liidetud Hiisaare mõisa alla 17. sajandi algupoolel) 1564. a Finne Matz (1565 Matz Berthilson, 1576

⁷Patronüüm — esivanema, harilikult isa nimest tuletatud nimi või nimelisan.

⁸Üksjalg — väljaspool kogukonnamaad elanud talupoeg, kes tegi mõisale ühe jalapäeva ehk hobusetäna nädalas.

Matz Finne). Samuti Tubala külas elas 1564. a täisadrikuna⁹ Hemels Jack (1565 Jack Hemelen, 1577 Hemmeles Jake) ja 1589. a ilmselt tema poeg Thõnis Hemelane, kes mõisastamise tõttu talust ilma jäi ja hiljem vabadikuna Paladel elas (1605 Cappertt Thõnis, 1606 Hemelas Thõnis, 1608 Hemelane Thõnis ja 1610 Kappert Tõnis). Kuna 1589. a elas Paladel Kappert Matz, kelle nimi raamatuist hiljem kadus, siis arvatavasti asus Hämelane Thõnis tema elamusse, mille tõttu teda esialgu on nimetatud vaheldumisi päritolu ja uue eluaseme järgi.

Samuti võib pidada Kõrgessaare vakuses soomlaseks vabadikku, kes on esinenud järgmiste nimede all: 1565 Matz Korpemäe, 1615 Korbema Matz, 1622 Korma Matz. Hiljem kujunes sinna väike talu (1662 Kõrgkma Hans, 1684 Korma Jürri, 1693 Kõrbma Martt) ja lõpuks väike Kõrma küla. Soomest peaksid pärinema ka järgmised talupojad Paluküla vakuses:

1564	Hyrte Matz	Thomas Hakelax
1565	Matz Jönson	Thomas P(eter)son
1577	Hurritus Matz	
1583		Hackelaß Thomas
1589	Hyritas Olle	Hakulas Thomas

Samasugused kahtlused on ka Kukka vakuse Harju külas elanud talupoja suhtes:

1564	Marten Jürgeßon	1595	Huchte Marten
1565	Morthen Jörgeson	1597	Huchto Marten
1577	Jürna Marth	1605	Huchto Jören
1583	Vchte Marten	1622	Huchto Jören
1589	Hotto Martt	1636	Huckto Greiß
1591	Hutto Mart	1648	Huchte Greiß

Olgu seejuures märgitud, et Thomas Hakelax oli 1564. a veel üksjalg, kuid 1583. a oli tema talu kirjas juba poole adramaaga ning hiljem kujunes sellest välja Hausma küla (vahepeal Hagulaskma, Hagusma). Samuti on vakuse ja küla nimi Kukka, mis kõlab tänaseni soomekeelsena (= lill, õis). Selle küla asendi ning küla all asunud hea sadamakoha tõttu võis see varakult meelitada

⁹Täisadrik — ühe adramaa suuruse talu pidaja.

kohale soomlasist asunikke. Soome *huhta* (= ale- ehk kütismaa) sobib hästi uue küla nimeks.

Küsitavaks jääb aga järgmise talupoja päritolu Sarve vakuse Soonlepa külas:

1564	Somelep Mich	1576	Micke Somelen
1565	Someläp Mich	1577	Michell Somelen

Kas see talupoeg oli tõesti soomlane või nimetati selleks lihtsalt kirjutaja eksimuse tõttu?

Veel võib soome päritolu kahtlustada järgmiste talupoegade puhul, kes elasid Hellama vakuse Kuri külas ja Sõru vakuses:

1564	Hisko Hannus	Nerwo Larens	
1565	Hyska Hans	Näruo Larens	Laße Kaskisälke
1576	Hysche Hannus		Rozemeus Laß
1577	Hissche Hannus		Rozemes Laß

Kui viimane pärines Soomest, siis ilmselt paistis ta silma rootsi keele oskusega, mis tõi kaasa hüüdnime muutumise.

Juba needki vähesed näited tõendavad, et soomlasi oli asunud Hiiumaale juba enne saare langemist rootslaste kätte. Enamik soomlasi on ilmselt elanud Hiiumaa põhjaranniku sadamakohtade naabruses, kuid üksikuid on leidunud ka mujal, kuna keelised erinevused eesti ja soome keele vahel olid tollal tunduvalt väiksemad kui tänapäeval.

Nagu eespool märgitud, on eestlaste nimede kirjutusviis sõltunud peamiselt kirjutajast, mida tõendavad järgmised read.

	Kõrgessaare külas	Paope külas	Ojakülas (Kõpu v.)
1564	Hanto Ollo	Hante Palipoyka	Clemit Jacopoyka
1565	Hans Oluffson	Hans Pafful	Clemett Jacobson
1576	Hanto Olson	Hantto Pawelson	Clementh Jacopson
1577	Kubia Hanto	Hanto Pauell	Steffan Clementhson
1583	Hante Oloff	Hante Paull	Steffan Clemenpeucke
1589	Hanti Olle	Hanti Pawell	Staffan Klemetzson
1595	Jacho Hantu p.	Hann Páwell	Tomas Stafani p.

Esimese tulba kohta tuleks arvata, et 1565. ja 1576. a on tegemist rootslasega, kuid 1564. a Hanto Ollo tühistab selle, and-

mata siiski iseseisvalt selgust, kumb on nime, kumb patronüümi tähenduses.

Kõrgessaare vakuses on võimalik jälgida, kuidas Suurepõllu (Swrepell) küla sai uuesti nimeks Heigi küla:

1565	Marthen Harmanson	1616	Waper Hindrich
1576	Merth Hermenson	1622	Wapper Hindrich
1577	Marth Hermanpoick	1636	Surepelde Bertel, Jack, Tõnnið (eelmise pojad)
1583	Marten Hermenpeucke	1648	Suhrpõlte Jahk ja Tõnnið
1587	Wapper Mortten	1649	Heicke Jack ja Tõnnið
1598	Martt Hermapoick	1661	Heicke Jack ja Tõnnið
1605	Wapper Heik	1684	Heicke (küla!)

1850. a oli seal kahes talus perekonnanimeks Eik. P. Ariste eelmainitud artiklis (lk 28), mis toetub ajalooarhiivis leiduvale materjalile alates 1688. aastast, esineb vanemate allikate tookordse kättesaamatuse tõttu libastumisi. Kui AESi¹⁰ murdekogus esineb teade, et kohalike elanike arvates pärineb külanimi ühelt perekonnalt, siis P. Ariste väidab täie õigusega, et selle aluseks peab olema isikunimi ja mitte perekonnanimi, kuid eksib selles, et Heikki (*gen* Heikin; järelikult ka Heik, *gen* Heigi) ei ole mujalt Hiiumaalt registreeritud, mis kinnitab uuesti, et Soomest pärinevad rannikelanikud olid Põhja-Eesti rannikult kunagi edasi siirdunud Põhja-Hiiumaale, ning viitab Reigi ja Emmaste murrakute erijoontele, mis on omased soome keelest mõjustatud Kuusalu ja mõnede teiste Põhja-Eesti piirkondade murrakutele. Õienduseks tuleb märkida, et eriti 16. sajandi teise poole Hiiumaa maaraamatuis esineb Heik korduvalt Heinrichi asemel ja isegi niivõrd sageli, et seda ei saa kanda sisserändajate ega kirjutajate arvele, pigemini tuleb seda pidada tookordseks tavaks kohalike elanike hulgas. Muidugi jääb esialgu seletamatuks, kas Heik oli otse Soomest laenatud, Soomest tulnud asunikelt üle võetud või näiteks Kuusalu poolt saabunute levitatud. Kuni asjaolude lõpliku selgumiseni jääb lahtiseks, kas oma osa andsid kõik kolm eelmärgitud teed või ainult üks neist.

Pahatihti oleme arvamusel, et suhtlemine üle Soome lahe ja Läänemere toimus eelmistel sajanditel väga piiratud ja alles 19. sajandi teine pool ning 20. sajandi aastad on sellesse elavnemist

¹⁰AES — Akadeemiline Emakeele Selts.

toonud. Kuid unustame ära, et enne sunnismaisust ja pärisorjuse süvenemist olid võimalused teistsugused. 17. sajandi teisel poolel ja 18. sajandil kujundati välja ka saari hõlmavad korraldused meresõidu kontrollimiseks tollipunktide kohustusliku külastamisega ja paatide hoolsa valvamisega. Kuni 16. sajandi keskpaigani olid seesugused korraldused piirdunud ainult linnadega. Olud randades olid aga hoopis teised, sest vastupidisel juhul oleksid arusaamatud rannarahva pidevad vastuolud hilisemate võimudega, kes asusid mereliiklust täies ulatuses reguleerima, ning rannarahva visad püüdlused oma mereliikluse vabaduste jätkamiseks vaatamata ränkadele karistustele. Sellest ülevaate saamiseks on vaja tutvuda näiteks Gustav Vasa¹¹ korraldustega, mille eesmärgiks oli talurahva vaba rannakaubanduse surumine rangetesse raamidesse, et randade kaubavahetus toimuks ainult lähima lubatud linnaga, mille käive oleks sellest elavnenud ja nii linna kui ka riigivalitsuse tulu suurenenud.

Meie randade ja rannasadamate kohta tehtud ettekirjutustest on teateid ainult alates 17. sajandist, kuid see ei takista arvamist, et siinsed olusuhed ei erinenud palju sellest, mis valitsesid kuni 16. sajandi keskpaigani Soome lahe põhjarannikul (kuni Helsingi linna rajamiseni) ja Botnia lahe kaugematel randadel, kus elasid kaubitsevad talupojad.

Niisuguse suhtlemise likvideerimise mõtteks oli eeskätt linnade eesõigustamine ja riigitulude suurendamine. Tegelikke tulemusi oli neil püüdlustel alles siis, kui riigivõim vajalikul määral suutis tugevneda ja keskvõimu korraldusi kohtadel arvestati ning nende korralduste täitmist ka kontrollida suudeti. Kuid enne seda pidid olud linnadest kaugemates kohtades olema märksa vabamad ja sõltuma peamiselt kohalikest võimukandjatest. Olgu selle näiteks kas või võitlemine mereröövi vastu ja katsed likvideerida põlise rannaõiguse tava. Avameelselt tuleb tunnistada, et arhiividokumentid kõnelevad neist pahedest ja konkreetsest võitlusest nende vastu juba 13. sajandil ega vaiki kuni 20. sajandini välja.

Vanade kontaktide üheks tõendajaks on muu hulgas ka Hiiumaal asuva Önigu rannaküla nimi, mis on otseselt üle toodud Ah-

venamaalt, kus asub Öninge by.¹² Küla oli Hiiumaal olemas juba 16. sajandi keskel ning väikesel ajal töötas vesiveski ja saagis laudu. Kunas aga Ahvenamaalt mõni mees või perekond sinna asus, sellest dokumendid vaikivad. Usutavasti toimus see juba 15. sajandi esimesel poolel, sest kui 1453. a on juttu veskist Hiiumaa piiskoplikul poolel, siis vaevalt võis see asuda mujal kui Önigul.

Eestimaa mandrialalt saabunuist on Hiiumaal 16. sajandi teisel poolel otseselt äratuntavad küll ainult paar perekonda. Käina vabakuses elas 1565. a talupidajana Withas Wirolainen ja vabadikuna Jörgen Wirolainen. Kuna tolle aasta nimestik on koostatud ilmselt Soomest saabunud kirjutaja käega ja kannab tugevaid soome keele mõjutusi, siis kõrvutame sellega ka teiste aastate märkmeid tolle talu peremehe kohta. Need tõendavad, et mees oli eestlane ja pärines Virumaalt.

- 1565 Withas Wirolainen
- 1576 Witas Wirulanne
- 1577 Widas Steffen (nähtavasti eelmise poeg)
- 1589 Steffan Witepoik
- 1605 Wita Stephan

Kukka vakuse alale oli saabunud Harjumaalt Vihterpalu suurte metsade põuest Vilivalla külast koos vennaga mees, kes 1565. a oli alles vabadik, kuid hiljem sai üksjalaks ja püüdis Undama järvedest Pühalepas asunud foogtile kala, mida võib järeldada paaril korral esinevast lisanimest *vismester* ('kalameister'). Ta rajas oma üksjalamajandi metsa, kus hiljem kujunes sellest väike küla, mis 1783. a muudeti Vilivalla mõisaks. See küllaltki erandlik nimi tõendab otseselt sisserändu.

- 1565 Marten Willewall (ja) Hans Willewall
- 1576 Willewalle Marth
- 1577 Wille walle Bertelt

¹²Marja Kallasmaa mainib oma raamatus *Hiiumaa kohanimed* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2010) Önigu küla ja juhatab lugeja sealt edasi Öngu juurde. Öngu juures on ühtlasi mainitud, et "L. Tiik on võrelnud [seda] nime Ahvenamaal asuva külanimega Öningeby" (by — 'küla' (rts)).

¹¹Gustav I Vasa (1496–1560) oli Rootsi kuningas aastatel 1523–1560.

1583 Wilwall Bertell, vismester

Ümberasumise teel jõudis Vilvall perekonnanimena 19. sajandil ka Saaremaale, õigemini Vilsandi saarele Saaremaa lääneküljel.

1684. aastast esineb Pühalepa kihelkonnas kaks talupoega — Newe Erick ja Neww Matze Hans, kusjuures kohanimi varieerub hiljem tugevasti (Nefwa, Nefwe, Newa, Newi, Növy) —, kelle nimed viitavad samuti sisserännule, nimelt Nõva külast Loode-Eesti rannikult.

Kõigele muule lisaks leidub Hiiumaal veel kaks Harju küla, üks lõunas, teine kirdes Suuresadama lähedal, ja needki peaksid olema seotud sisserännuga Harjumaalt.

Hellama (varemini Hellemeki, Hellemeggi) küla asub Hiiu-
maa idaküljel ja selle nimi kordub Läänemaal (Ellamaa) ja ka Muhus (Hellamaa). Usutavasti on nimi kaasa toodud siiski Muhust, mis asub lähemal. Samas Hellama külas esineb erandliku lisanimega talupoeg.

1564 Matz Nopen

1576 Nopenning Hans

1577 Nopenning Hans

1587 Helleme Hans

1589 Hans Nuppenningh

Vähe oleks selle nimega peale hakata, kui juhuslikult sama poleks kordunud ka Muhus, mis tõendab sisserändu, sest vaevalt võis korduda juhus, et just selline nimi kinnistus iseseisvalt teist korda talupojale.

Erandlike nimede rändamise kohta sobib vahest järgmine näide. Saaremaa idaosas Kõrkvere vakuses oli 1592. aastal talupoeg nimega Matt Superjalg, kuid 1617. aastal ja hiljem sellist nime seal enam ei esine. Üllatuslikult leidub aga 17. sajandi teisel poolel Superjala nimeline talu Läänemaa lõunaosas Lihula lähikonnas. Jääb ainult järeldada, et kui rootslased Kalmari sõja lõpul Saaremaad laastasid ja mitu tuhat inimest koos vallasvara ja loomadega mandrile viisid ning sealsetele tühjadele talumaadele ümber asustasid, kuulus nende hulka ka mainitud Superjala pere. Ja just nime erandlikkus põhjustas selle säilimise uues elukohas.

Hiiumaa lõunaosas, otse Sõru sadamakoha lähedal elas 1564. a üksjalg Moa Peep, kelle talu viidi hiljem üle adramaa arvestusele. Nimed olid siin järgmised:

1564 Moa Peep

1565 Pett. Mohwlajn

1598 Moholas Matz

1622 Moholas Peter

Ilmselt oli tegemist alles hiljuti Muhust saabunud ümberasujaga, sest 17. sajandi lõpul kaob talult “muhulase” nimi ja asemele tuleb uus, Klompi Peter. Hiljem kujunes sellest Klombi taluderühm, mida paiguti on nimetatud ka külaks.

Üldiselt on levinud arvamus, et Hiiumaa on peamise osa oma asustusest saanud Saaremaalt. Seetõttu on nende saarte vahel keelelist sugulust üsna märgatavas ulatuses ja kohanimede sarnasus on samuti suur. Kui aga nende sarnaste kohanimede hulgas eraldada loodus- ja tehisevormide järgi tekkinud nimed, mis ei pea just teiselt saarelt laenatud olema, siis jääb järele üsna suur hulk kohanimedid, mis on tuletatud mehenimedest ja lubavad aimata asula, s.o talu või küla suhtelist noorust, kuid mis mehenimede repertuaari kokkulangemise ja keeletraditsiooni ühiste joonte tõttu võisid tekkida ka kohapeal, ja needki tuleb vaatlusest kõrvaldada. Pärast seda jääb järele üsna väike hulk nimedid, mis kindlasti on Saaremaalt Hiiumaale toodud mingisuguse konkreetse nimekandja poolt. Kõigepealt märgime, et 1605. a oli Tubala külas (Paluküla vakus) vabadikuks Sarema Thõnis ja 17. sajandi lõpul Pühalepa lähedal talunik Sarema Bertu, kuid need nimed ei läinud enam üle järgmisele põlvkonnale, keda hakati nimetama isanimega. Külanimedest on otseselt üle toodud ainult Tärkma (Saaremaal Tärgemäe¹³), mis asub lõunarannikul ja on talise meretee lähtepunkt Soela väina ületaval jääteel. Külana esineb see juba 1564. a. Selle naabruses asus samal aastal üksik

¹³Marja Kallasmaa raamatus *Saaremaa kohanimed* (Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1996) sellist nime ei ole. Küll on seal mainitud Tergema talu Kärila kihelkonnas Anepesa külas, seejuures on Herbert Ligi selle nime leidnud 16. sajandi algusest kujul Terkimäggi. Samal kujul esineb see kohanimi mitmel puhul hiljemgi, veel 1811. a.

Emaste talu, mis hiljem kasvas külaks ja 1780. a mõisastati. Samanimelise mõisa juurde ehitati 1867. a Emaste kirik ja koos sellega kujundati ka Emaste kihelkond. Allakirjutanu arvates on Emaste nimega Saaremaal seotud Jammaste ehk Jämaste talud, mis esinesid seal veel 18. sajandil mitmes paigas ja võisid olla suguluses tuntud Jämaja kihelkonna nimega (varem saksa keeles Jamma, Jemma, Gemma). Keeleteadlane Enn Koit juhtis aga allakirjutanu tähelepanu Saaremaal esinenud vanale mehenimele Emmo *resp.* Emma, millest on tuletatud Hämmelepa küla nimi. Seega tundub täiesti loomuliku lahendusena ka Emmo *resp.* Emma + ste. Kuna 1564. a oli Emastes ainult üks talu, siis esialgse üksjala majandi rajamine võis toimuda ka ainult paar inimiga enne seda aastat, kas pärast 1504. a sügisest katku või ehk ka varem.

Orjakus oli 1655. aastal vastseks veerandadrikuks Oeselsch Andres, kes järgmisel aastal kuulus esmakordselt maksustamisele; järelikult oli ta alles mõne aasta eest Saaremaalt tulnud ja talu vastu võtnud. Söödiharijana oli seal 1663.–1664. ja 1664.–1665. a arvel Oiasahr Hans. 1697. a esineb samas veerandadrikuna Öbare Matz ning 1709. a Osare Matz ja Mart. Need kaks talu on jälgitavad ka hiljem, kuid kohanimi varieerub (1712 Aysare, 1726 Oesare, 1727 Ohesare, 1732 Oesara, 1739 Uesarra, 1744 Uesarre, 1756 Uesarri, 1795 Oeserre).

Silmapaistev ebakindlus kirjaviisis tõendab, et nime sisu ja mõte polnud tuttavad. Järelikult oli nimi sisse toodud mujalt, ja nimelt Saaremaalt, kus Sörve poolsaarel on Ohesaare nimi säilinud tänaseni.

Veel väärrib tähelepanu, et Hiiumaa kohanimedes peaaegu puudub muidu kogu Eestimaal levinud lõppliide “-vere”, mis esineb piisava sagedusega ka Saaremaal. Seniste tähelepanekute järgi on Hiiumaal aeg-ajalt kasutatud Randvere nimetust idarannikul asunud külade (Hagaste, Puliste ja Värssu) ühiseks tähistamiseks. Need külad kuulusid juba 16. sajandi lõpul Hans Wachtmeisterile,¹⁴ olles hiljem eemalasuva Vaemla mõisa päraldiseks, kuid dokumentides Randvere nimetust ei kasutatud. Alles 19. sajandi

algul müüdi need külad O. R. L. Ungern-Sternbergile ja seejärel moodustati siia uus mõis, mille ametlikuks nimeks saigi Randvere.

Kõpu küla lähedal oli kunagi Keskri küla, mis hiljem mõisastati. Sellel kohal oli 16. sajandil talu, millest hiljem kasvas välja kirjade järgi Keskferi-nimeline küla. Rahvasuus sai sellest Keskri. Varasemad nimekujud olid järgmised:

1564	Hanto Käskefär	1598	Keskwäre Pauell
1577	Jürgen Kesckwerk	1611	Keskfär Broß
1583	Jürgen Gestver	1615	Broß Jöranpoike
1587	Kesfer Broß	1622	Bärttel Brosipoik

Kui talusid juurde sigines, võeti kasutusele patronüümika, millega külanimi jäi tagaplaanile. Sarve vakuses oli 1583. a vabadikuks Perferre Muck, kes oli kohal ka järgmisel aastal — Perferre Mick. Arvatavasti pärines mees Lihula-lähedasest Pariverest või ka Pärnu maakonna Pööraverest, kuid kohale ta ei jäänud ja kadus esimesel võimalusel.

Edelast tungib Hiiumaase ulatuslik laht, mis vanemas kirjanduses kannab hüljeste rohkuse tõttu nime Hundswyk,¹⁵ kuid mida nüüd nimetatakse Mardihansu laheks, kuna selle sopis asub Mardihansu küla, mis kasvas välja samanimelisest talust. Selle talu valdajad olid:

1687	Himmoferre Tönnis	1744	Mardi Hans
1697	Ranna Tönnis	1755	Hanso Matz
1699	Rana Tönniße Mart	1795	Mardi Hanso Michel
1726	Tönnise Marti Hans	1816	Mardi Hanso Andrus
1732	Ranna Marti Hans	1858	Mardi Hanso Jürri, perekonnanimega Mardi

Ilmselt pärines Himmoferre Tönnis väljastpoolt Hiiumaad ja tõi oma endisest kodust kaasa kohanime (tõenäoliselt Saaremaa Jaani kihelkonna Imavere külast), mis aga kohapeal ei juurdunud, vaid taganes naabruses asunud Ranna küla nime ees (nüüd Suureranna küla). Kui aga hiljem sigines juurde teisi talusid, jäädvustati talule nime andnud Mardi poeg Hans (peremees aastail 1726–1744) ka küla nimes ning hiljem koguni merekaartidel ja lootsiraamatuis,

¹⁴Hans Wachtmeister (surn. 1590) oli Rootsi vägede ülemjuhtaja Eestis (a-st 1581), feldmarssal (1582) ja mitme mõisa omanik.

¹⁵Hund — ‘koer’, vik — ‘laht’ (rts). Hüljest nimetatakse ka merekoeraks.

sest laht oli eelmistel sajanditel kurikuulus oma madalike ja nende põhjustatud paljude laevahukkude poolest.

Need vähesed näited *vere*-lõpuliste nimede esinemisest Hiiumaal tõendavad, et see tüüp kohanimesid on sinna sisse viidud, kuid mitte püsima jäänud. Nähtavasti on hiidlaste keelepruugile suhteliselt võõras pikkade nimede viimaste silpide tugev hääldamine, nagu see ilmneb paljude nimede lühenemise tendentsis. Näiteks olgu seesugused lühenemised kohanimeses nagu Tammeselja — Tamela, Tubaselja — Tubala, Reheselja — Rehesla *resp.* Rehesa, Mäeselja — Mäesli, Süllaotsa — Sülluste, Pärapäõllu — Päraldi, Ülepõllu — Ülendi. Saaremaalt säilinud materjalid 16. sajandi lõpust ja 17. sajandi esimesest poolest sisaldavad huvitaval kombel arvukalt vanu ja mittekristlikke mehenimesid, mis mandrilt pärinevais allikais on nendeks aastateks peaaegu täielikult kadunud ja seetõttu leiduvad ainult juhuslikes 14. ja 15. sajandi ürikuis. Need mehenimed annavad ka Hiiumaa kohanimedele mõnikord isegi üllatavaid lahendusi. Näiteks Kitsa küla nime aluseks oli Giß (Giseburtus?), Kitz, Kitzo; Kaigutsi külal (varem Kaikotz) mehenimi Kaick, *gen* Kaigu, *jne.* Kilgi talu nimi on samuti seotud mehenimega. Nimele leidis Jausa kalurite hulgas 1577. a Pael Kilck ja 1584. a Niclas Kilckepeucke. Viimane on tõendiks, et Kilck, *gen* Kilcke, oli tollal veel tuntud mehenimi, mida ainult Hiiumaa materjalide põhjal väita ei julgeks, kui poleks käepärast Saaremaalt pärinevaid tõendeid.

Nähtavasti tuleb eelnimetatud Saaremaa maaraamatutele ja neis leiduvatele nimedele suuremat tähelepanu pöörata, et kohanimede uurimisele uut hoogu anda ja seda tööd tulemusrikkamaks muuta. Olgu käesolev artikkel õhutus selle ala uurijate ridade täienemisele.

LISA. Esialgne ülevaade Hiiumaa kohanimedest, mis esinevad ka Saaremaal ja Muhus (koht, kihelkond — (koht) kihelkond).

Aruküla, Pühalepa — Karja, Põide, Püha
 Allika (endine Hallika), Käina — Põide, Valjala
 Grabbi (talul 17. sajandil) — (Grabbenhof) Muhu
 Harju, Pühalepa ja Emmaste — (Arju) Jaani
 Heiste, Reigi — (Eiste) Püha
 Hellama, Pühalepa — Muhu

Hindu, Emmaste — Jaani, (Indu) Jämaja
 Hirmuste, Reigi — Kärla
 Jõe, Reigi — Kärla, Põide
 Kaasiku, Käina — Karja
 Kabuna, Emmaste — talud mitmes kihelkonnas
 Kaubi, Pühalepa — Kaarma
 Kauste, Reigi — (Kauste põld) Jämaja
 Keskvere (Keskri), Reigi — Kaarma, Põide
 Kiduspe (endine Kütispea), Reigi — Küdema, Mustjala
 Kleemu, Käina — Jämaja
 Kolga, Käina — Kaarma, Karja
 Kupitsa, Emmaste — Jämaja
 Kuriste, Emmaste — Karja
 Kuusiku, Emmaste — Karja, Kihelkonna
 Kõpu, Reigi — Jämaja
 Käina (varem Keinas, Keinis) — (Köinastu laid, varem Keines Holmichen)
 Käarmi, Emmaste — Valjala
 Laasma, Emmaste — Kärla
 Lassi, Emmaste — Anseküla
 Lau, Emmaste — Jämaja
 Lauka, Reigi — Jämaja, (Metsalõuka, Toomalõuka) Anseküla
 Lepiku, Emmaste — Karja, Põide, Muhu
 Liiva, Käina — Muhu, Mustjala, Kihelkonna, Karja, Valjala
 Lilbi, Reigi — Kaarma, Valjala
 Lõpe, Pühalepa — Anseküla, Jämaja, Muhu, (Lõpi) Karja
 Läku, Emmaste ja Reigi — Jämaja
 Mudaste, Reigi — (Mujaste) Karja
 Mulgu, Emmaste — Jämaja
 Murru, Emmaste — Jämaja
 Marjassoo mets, Emmaste — (Marjassoo raba) Jämaja
 Metsaküla, Reigi — Kihelkonna, (Metsküla) Karja
 Mägibe, Reigi — (Mäebe) Jämaja
 Nasva, Käina — Kaarma
 Niidi, Käina ja Emmaste — kümmekond talu Saaremaal
 Nisumaa tee, Emmaste — (Nisumaa põld) Jämaja
 Nurste (varem Nurmeste), Emmaste — (Nurme) Karja, Valjala, Muhu
 Nõmba, Pühalepa — (Nõmpa) Kärla
 Nõmme, Kärla ja Käina — Kaarma, Karja, Põide, Muhu

Pihla, Reigi — (Pihla laid)
 Pori, Emmaste — Pöide
 Põllu (mitu talu) — kümme-kond talu
 Pärna, Emmaste — (Pärni) Kaarma
 Pärnselja, Käina — Karja
 Pärapõllu (nüüd Päraldi), Pühalepa — Jämaja
 Rabaküla, Emmaste — Jaani
 Randvere, Pühalepa — Kaarma, Pöide
 Ranna (mitu talu) — kaks talu ja mitu küla
 Reigi (khk, küla ja laid) — (Raugi) Muhu, (Raugu) Jaani
 Risti, Emmaste — Ristiküla
 Riidam, Reigi — (Riidama) Karja
 Rootsi, Reigi ja Pühalepa — viis talu Saaremaal, (Rootsivere) Muhu
 Ränga, Käina ja Emmaste — Kaarma, Karja
 Räägu (Räägi), Käina — (Räägi) Karja, (Räägu) Jämaja
 Sakla, Pühalepa — Valjala
 Sarve, Pühalepa; Sõru, Emmaste — (Sõrve) Anseküla, Jämaja
 (varasemad kirjepildid langevad kokku)
 Selja, Käina — Karja
 Sipla, Emmaste — (Siplase) Jämaja
 Sopi, Emmaste ja Pühalepa — Anseküla, Kärla
 Suurniit, Emmaste — (Suurniidi põld) Jämaja
 Sülla, Emmaste — Karja
 Süllaotsa, Emmaste — (Sillaotsa) Karja
 Sääre (mitu) — samuti mitu küla ja talu
 Tammeselja (nüüd Tamela), Pühalepa — Karja
 Tammistu, Reigi — (Tamese) Kihelkonna, (Tamse) Muhu
 Tareste, Pühalepa — (Taresti) Karja
 Taterma, Käina — (Taterselja) Kärla
 Teesu, Emmaste — Anseküla, Kihelkonna
 Tikka, Pühalepa — (Tika, Tikka) Karja, Kihelkonna, Jämaja, Valjala
 Tilga, Emmaste — Karja
 Tohvri (Tohri), Emmaste — Kaarma
 Tornimäe, Reigi — Pöide
 Tärkma, Emmaste — (Tärgemäe) Kärla
 Türna, Emmaste — Pöide
 Ulja, Emmaste — Kärla
 Undama, Pühalepa — (Undva) Kihelkonna

Vaifer (Vairo), Pühalepa — (Vaivere) Kaarma
 Vesiaia, Emmaste — Kaarma
 Veski (mitu talu) — mitu talu

Loetelus on suur hulk nimesid, mis oma tekkeloolt ei pälvi erilist tähelepanu, kuna on seotud kas looduslike objektidega või tekkinud inimese paiksel tegevusel mitmes kohas iseseisvalt. Seevastu ülejäänud väärivad asustuse aspektist suuremat tähelepanu, näiteks Grabbi talu 17. sajandil, mida usutavasti võib siduda Grabbenhofi mõisaga Muhus. Nõmba külal Hiiumaal peaks samuti olema seoseid Saaremaal asuva Nõmpa külaga ja seal moodustatud kahe mõisaga. Ka Kassaril asunud Vaiferi-nimeline vakus võib olla seotud Saaremaa Vaiverega, kuid vaevalt leidub selle küsimuse lahendamiseks materjali. Sama lugu on Käina aleviku ja Kõinastu laiu omavaheliste suhetega.

Üldiselt näib nii, et nimede rännet koos inimestega on võimalik absoluutse kindlusega väita ainult vähestel juhtudel. Tavaliselt jääb selline seos enam-vähem usutavaks, kuid väga sageli korduvad kohanimed mitmes paigas lihtsalt seetõttu, et neis kõneldakse sama keelt ning asju ja nähtusi nimetatakse samade sõnadega. Seetõttu tuleb niisuguse töö juures silmas pidada juhtmõtet: jäägu pigem mõni ahvatlus kõrvale, kui et minnakse libedale teele.

Tutvudes aga Saaremaa kohanimedega, torkab silma üsna arvukalt niisuguseid, mis pakuvad uurijale lahendamisrõõmu. Kahjuks jäi see töö dotsent Enn Koidul surma tõttu pooleli ning ootab juba mõnda aastat uut asjahuvilist. Olgu see siis keeleteadlane, ajaloolane või geograaf, kuid eelkõige peaks ta pärinema Saaremaalt ja suutma süveneda kohalikesse küsimustesse eelmainitud kolmes suunas piisava kriitikavõimega nii enda kui ka eelkäijate töö suhtes.

LEO TIIK GEOGRAAFI JA KULTUURILOOLASENA

Ott Kurs

Tookord oli Ra teinud ettevalmistusi tööks liivlaste kallal. Oli just leidnud ühest vanast “Keelest ja Kirjandusest” professor Leo Tiigi artikli, kus see võrdles vanade saarlaste ja friislaste nimesid. Oli üllatav, et õige mitmed neist sarnanesid Henriku kroonikas äratoodud liivlaste nimedega.

Mats Traat,
Karukell, kurvameelsuse rohi

Kümme aastat Tallinna tehnikaulikoolis ja 25 aastat Tartu ülikoolis õppejõuna töötanud Leo Tiik elas ligi 86 aastat vanaks. Esi-mene pool tema elust oli valdavalt seotud Tallinnaga, kuid sinna mahtusid ka õpingud ja töö Tartus ning sõja-aastad Nõukogude Venemaa tagalas. Teise poole elust veetis ta täienisti Tartus, kus tegi vanade ürikute usinal uurimisel meie kultuuri arengust olulisi tähelepanekuid ning isegi avastusi. Oma uurimistulemused avaldas ta Eesti kultuuri- ja loodusväljaandeis ning ühe ka väljaspool Eestit.

I HIIUMAA ESIVANEMAD JA NOORUSAASTAD TALLINNAS

Leo Tiik sündis Tallinnas 2. (uue kalendri järgi 15.) septembril 1910. Vanemad olid mõni aeg enne poja sündi kolinud Hiiumaalt Tallinna Kalamaja linnaossa. Leo Tiigi vanaisa, isa ja onu olid varem leiba teeninud meremehena (Palamets 1994: 62). Leo Tiigi

esivanemad olid pärit Emmaste kihelkonnast. Ajalooarhiivi andmed¹ jutustavad nende kohta järgmist.

Emmaste kirikumõisa Lelu (Lello) külas elasid vabadik Ado Tiik (sünd. 1814), tema naine Liiso (sünd. Puddo, 1816), nende poeg Siim Tiik (1843) ja selle naine Aet (sünd. Dorfland). Siimu ja Aeda kaks esimest last sündisid Lelu külas, kuid kolmanda lapse sünnikoha juures on küsimärk. Neljas laps Johannes Tiik sündis 20. augustil 1880 Toolamaal Räpina kihelkonnas, viies laps Mihkel (1883) aga jälle Lelu külas. Kõik nad käisid leeris Käina kirikus. Emmaste koguduse kirjades on ka Kõmmeselja külas 28. novembril 1890 sündinud Tiiu Pao, kes käis aga 28. novembril 1908 leeris juba Tallinnas. Johannes Tiik ja Tiiu Pao laulatati 11. novembril 1909 Tallinnas Issanda Muutmise peakirikus.² Kui luteriusu kiriku järgi oli laulatatud mehe eesnimi Johannes, siis vene usku (õigeusku) üleminekul toimus uus ristimine ja nimi muutus Joann'iks. Usuvahetus võis olla tingitud soovist rännata välja Venemaale. Johannes Tiik olevat isegi korra Venemaal ära käinud, aga üsna ruttu pettunult naasnud.³

Johannes ja Tiiu Tiigi poeg Leo Tiik ristiti 17. oktoobril 1910 Tallinna Issanda Muutmise kirikus.

14. augustil 1953 kirja pandud ankeedis on Leo Tiik oma vanemate sotsiaalse seisundi kohta märkinud, et need olid “töölised ja teenistujad vaheldumisi, isa öövaht ETKs (suri 1945), ema kodune (suri 1952)”.⁴ 31. juulil 1954 koostatud elulookirjelduses on ta loetlenud liiklusõnnetuses hukkunud isa töökohti: kaupluse sulane, saeveski tööline, müüja, kütja laeval, raudteelane, äriteenija, öövaht, lõpuks taas raudteelane.

Leo Tiigi lapsepõlvemiljööd Kalamaja linnaosas on tema õpilane ja hilisem hea tuttav, samuti Tallinnast pärit Uno Mereste (1928–2009) kirjeldanud niiviisi. “Siin oli käe-jala ulatuses mitu suurt sadamat, kus tollal kees vilgas, värvi- ja elamusterohke mereelu. Selle linnaosa rahutuverelisi poisse on ikka köitnud unis-

¹Siinkirjutaja tänab nende eest Tiiu Oja.

²Ajalooarhiiv f 1238, n 1, s 35; s 36, lk 244; s 38, lk 258; s 44, lk 417.

³Simmu Tiigi teade Ott Kursile 2. juulil 2010.

⁴TÜ arhiiv n 134, s 224. Niisiis olid Joann Tiigi eluaastad 1880–1945 ja Tiiu Tiigi omad 1890–1952.

Leo Tiik vahetult pärast Tallinna poeglaste kommerts-gümnaasiumi lõpetamist (Ajaloohiiv f 2100, n 1, s 16364, lk 10).

tused pikkadest mereretkedest, kaugetest maadest ja võõrastest sadamatest. Et rännumõtted uitasid ka noore Leo peas, on kõigiti ootuspärane, eriti kui teada, et tema esivanemate soontes voolab vanade Hiiu meresõitjate verd. Siit nähtavasti pärinevad ka esimesed tõuked huvide kujunemiseks, mis suunasid teda majandusteaduskonna üliõpilasena harrastama ka geograafiat” (Mereste 1972). Suvel tegi ta põllutööd sugulaste juures Hiiumaa rannakülades (Mällo 1989) ning käis vajaduse korral ka merel.

Leo Tiik õppis aastail 1918–1924 Tallinna poeglaste 1. algkoolis, mille võimekad õpetajad viisid kooli Tallinna parimate koolide hulka. Mereste (1972) on selle kohta kirjutanud: “Iidse nunnakloostri, hilisema gümnaasiumi võlvkäikudega koridorid, klassiakendest paistvad kindlusetornid, Tallinna vanalinna kitsad tänavad — see oli keskkond, milles möödusid koolipoisi päevad.”

Aastail 1924–1929 õppis Leo Tiik Tallinna poeglaste kommerts-gümnaasiumis, kus temast sai innukas raamatuhuviline. Kooliraamatukogu oli omataoliste hulgas suuremaid. Seal leidis tollal umbes 14000 teost. Raamatukogu eest vastutas keegi õpetajaist, kes pani siis selle tegelikuks hoidjaks mõne asjast hu-

vitatud koolipoisi. Leo Tiik töötas raamatukogus neli aastat. Seal tehtud töö eest vabastati ta õppemaksust. Koolis õpitu praktilisi rakendusi harjutati pangas (Palamets 1994: 72).

TÖÖ JA ÕPINGUD TARTU ÜLIKOOLIS

Sügisel 1929 astus Leo Tiik Tartu ülikooli õigusteaduskonna majandusteaduse osakonda, kus ta immatrikuleeriti numbriga 10258. Ta elas mõne aja sõprade juures, kuid et Tartus teenistust leida ei õnnestunud, katkes ülikoolitee kohe alguses. Et ka Tallinnas polnud sobivat tööd, läks ta talveks maale tädi tallu, kus tegeles heina ja küttepuude veoga. Aprillis 1930 läks ta vabatahtlikult ajateenistusse, et saaks ise valida teenistusliigi — mereväe (Palamets 1994: 61). Pärast kaks kuud kestnud noorsõduri drilli valis ta edasiseks tegevuseks mereside. Tal tuli paari-kolme noormehega mõnes rannapunktis või tuletorni juures valves olla ning merel toimuvat jälgida. Et signaliseerimisoskus tasemel püsiks, tuli sellega ikka ja jälle tegelda. Õppustest vaba aega võis kasutada oma äranägemise järgi.

Esimesed kuus teenistuskuud oli ta Ristna tuletornis, siis mõne kuu Tallinnas ning lõpus, kuni septembrini 1931 Vormsi Saxby tuletornis. Ajateenistusest vabanedes pöördus ta oma endise kooli direktori Otto Johannes Kieseli poole, kelle soovitusel sai oktoobris 1931 tööd Tallinna keskraamatukogu inglise-, saksa-, prantsuse- ja venekeelse kirjanduse osakonnas. Et direktor Aleksander Sibul hoolitses pidevalt väärtkirjanduse soetamise eest, käisid raamatukogus sageli Anton Hansen Tammsaare, Bernhard Linde jt kirjanikud. 1935. a tahtis Mea Kirsipuu Tartu raamatukogust Tallinna omasse üle tulla. Nii õnnestus Tiigil alates 1. oktoobrist 1935 vahetada töökoht Tartu haruraamatukokku aadressil Võru tn 10. Tallinnas oli ta teeninud 65 krooni kuus, Tartus hakkas saama 60, kuid see-eest oli Tartus raamatukogu juures prii korter, küte ja valgustus. Mõne aja pärast kolis haruraamatukogu Riia tänava majja nr 105.

Sügisest 1935 oli Leo Tiik taas Tartu ülikooli tudeng. Suurem osa õppetööst toimus ülikooli peahoones või selle läheduses. Majandusgeograafiat õpetati Rütüti ja Laia tänava nurgal professor Edgar Kanti juhtimisel. Et Tiik oskas juba piisavalt saksa keelt,

valis ta ülikoolis esimeseks inglise ja teiseks vene keele. Ta õppis ülikoolis usinalt ja oli seepärast õppemaksust vabastatud (Palamets 1994: 73).

Ülikoolis puutus ta esimest korda kokku oma esivanemate kodusaart Hiiumaad käsitlevate dokumentidega, sest ajaloodoktor Hendrik Sepp soovitas tal teha nende põhjal seminaritöö (Toom-salu 1976) ja viis Tiigi ajalooarhiivi. Tiik ise on selle kohta jutustanud, et just siis tekkiski tal kui majandusteaduskonna üliõpilasel huvi majanduse ajaloo vastu. Et Hiiumaa ajaloost ja varajasest asustusest oli tollal veel vähe teada, osutus tööpõld laiaks ja põnevaks.

Alates veebruarist 1937 kuulus Leo Tiik korporatsiooni Vironia; liikmemaks oli kuus krooni kuus. Vironia konvent asus Laial tänaval. Korporatsioonis pöörati palju tähelepanu noorliikmete kasvatamisele, õpetati põhilisi käitumisreegleid ja kõneoskust (Palamets 1994: 74). Nõukogudeaegse ankeedi kohaselt tegutses Tiik korporatsioonis kuni ülikooli lõpetamiseni aastal 1940. Kuid tegelikult ta sellest siiski välja ei astunud ning pärast korporatsioonide taastamist oli Leo Tiik Vironia liige edasi (Tartu Ülikooli. . . 1996). 1953. a elulookirjelduses on ta veel märkinud: “Kuna kogu üliõpilasaja olin õhtuti seotud oma töökohaga raamatukogus, siis võimaldas see mul ka eemalejäämise kohustuslikust “Kaitseliidust”. ”⁵

Eestiaegne tudeng sõitis raudteel 50%-se hinnaalandusega (Palamets 1994: 79). Üliõpilasena käis Leo Tiik ekskursioonil Lätis ja Leedus, külastades Riiat, Kaunast ja Šiauliaid.

UURIMIS- JA KÕRGKOOLITÖÖ ALGUS

Leo Tiik kuulus edukate üliõpilaste hulka. Ülikoolis võis oma võimeid proovida ja raha teenida auhinnatööde kirjutamisega. Aktsiaselts Kreenbalt oli välja kuulutanud Eesti lambakasvatuse teema, lubades auhinnaks 500 krooni. Majandusteaduskonna üliõpilased Karl Feliks Sauks (1915–1983) ja Leo Tiik koostasid uurimuse kahe peale ning esitasid selle siis Sauksi nime all. Töö tunnustatigi auhinnavääriliseks ja saadud summa jagati kahe

⁵TÜ arhiiv n 134, s 224.

vahel (Palamets 1994: 77). 1938. a tegi Tiik juba päris üksinda auhinnatöö Eesti põllumajanduse tasuvusest.

1939. a alguses sai Tiik üheks semestriks stipendiumi Stockholm ülikooli, kus ta tegeles Rootsi tekstiilitööstuse paigutuse probleemide uurimisega. Teine eestlasest enesetäiendaja Stockholmis sel aastal oli Randar Aunaste, samuti majandusgeograafia eriala üliõpilane. Kohalikuks hooldajaks oli määratud professor Hans Williamsson Ahlmani abi dr William William-Olsson (1903–1990), kes otsis noorhärradele rootsi keele omandamiseks juhendava üliõpilase. Nii õppis Tiik ära rootsi keele (Palamets 1994: 78).

Stockholmis valmis Tiigil käsikirjaline majandusgeograafiline uurimus Rootsi tekstiilitööstusest aastail 1914–1938. Veebruarist maini 1939 Stockholmis töötades põikas Tiik ka Taani pealinna Kopenhaagenisse. Naasnud kevadel Eestisse, käis ta juunis ja juulis ekskursioonil Lätis ja Soomes ning sooritas sügisel 1939 Tartu ülikoolis viimased eksamid. Eelmisel aastal esitatud auhinnatöö Eesti põllumajanduse tasuvusest võeti arvesse magistritööna (Palamets 1994: 79). 1. novembril 1939 sai Leo Tiik ajutise assistendi koha (töötasuga 120 krooni kuus) ülikooli teoreetilise majandusteaduse ja statistika instituudis, kus ta asus tööle professor Edgar Kanti juhendamisel. Sel ametikohal olles lõpetas Tiik veebruari alguses 1940 Tartu ülikooli majandusteaduskonna *cum laude* ja asus poliitökonoomia assistendina tööle professor Eduard Poomi (1902–1986) juurde. Et palk tõusis 150 kroonile kuus, lahkus ta raamatukogu teenistusest (Palamets 1994: 80).

LEO TIIK EDGAR KANTIST

Oma juhendajat Edgar Kanti on Leo Tiik meenutanud järgmiselt.

Üksikud õppejõud pidasid loenguid ka õhtu poole. Asi oli selles, et siis tegi õppejõud endale aja vabaks teadusliku töö tarvis, vastavalt oma tööstiilile ja harjumustele. Üks pärastlõunal lugeja oli Edgar Kant. Ma ei mäleta, et tal oleks mõni loeng alanud enne kella 14. See-eest töötas ta kodus ikka nii kella kahe-kolmeni öösel, magas ennast hommikul korralikult välja ja tuli siis heas vormis õppetööle. Kui ta loengut pidades nägi, et mõned tudengid “langevad ära”, s.t kas tukastavad või loevad midagi, siis lasi ta hääle hästi vaikseks,

et kontrollida üliõpilaste “äraolemist” ja jutustas siis mõne hästi valitud nalja või anekdoodi. Kui siis auditoorium naerma pahvatas, hakkasid “äraolijad” agarasti pärima “Mis oli, mis oli?”, et teada saada, millest nad nüüd ilma jäid. Kant läks aga oma loenguga rahulikult edasi. Ainult et nüüd kuulas teda kogu auditoorium, ja üsna tähelepanelikult.

On räägitud Kanti kiindumusest alkoholi. Võib-olla esines seda Saksa okupatsiooni ajal, mil ta oli ülikooli rektori ametis. Sõjaeelsetest aastatest ei või ma seda küll kinnitada. Ta õpetas meile majandusgeograafiat. Kord käisime ekskursioonil Valga likööri- ja napsivabrikus, kus meile kaunis lahkelt pakuti mitmesuguseid kaubaproove. Kant maitses pakutavat, aga mitte rohkemat. Ta oli ju õppinud Prantsusmaal ja koos sellega omandanud tugeva prantsuse orientatsiooni, mille juurde kuulus ka lugupidamine veinide vastu. Aga me ei kogenud kunagi, et Kantil oleksid lõhnad küljes olnud. Seejuures ei olnud ta karsklane, ei öelnud alkoholist ära. Mõnikord võis teda näha koos kolleegidega Tartu restoranides, näiteks Sini-mandrias. Aga ikka viisakal ajal ja viisakas seltskonnas.

1940. aasta sügisel jäeti Kant ülikoolis ilma tööta ja töökohata. Ta tahtis minna tööle Moskvasse teaduste akadeemia geograafia instituuti, aga ka sinna teda ei lastud. Tõlketööd siiski ikka tegi. Oli aga teada, et Kant ei suhtunud kuigi hästi sakslastesse. Meil õppis paar Saksa poissi Paldiskist ja need võttis Kant üsna teravalt käsile. Ka mõned teised õppejõud tegid sama. Mäletan, et saksa keele õppejõud Kurt Schreinert pigistas neid poisse eksamil õige tugevalt. Kuigi saksa keel oli nende emakeel, sai üks neist hädavaevu “viie”, teine pidi “neljaga” leppima. Õppejõul oli selles osas õigus: kui sa oled juba sakslane, pead oma emakeelt korralikult valdama. Aga nende poiste saksa keeles löi kohalik balti koloriit õige tugevasti läbi.

Kui sakslased tulid — aga üks neil olnud Kanti hoiakud teada —, tegi ta sakslastega kaasa nii palju kui suutis. Seda ka kaasajoomise mõttes. Nii kuulsin ma pärast sõda, kui olin Tartusse tagasi tulnud.

Erialaliselt oli Kant tugev teadlane. 1927. a ilmunud uurimus Tartu linna kohta oli kirjutatud suures osas ühe Belgia professori mõju all. Kui ma olin 1939. a stipendiaadina Stockholmi ülikoolis, kutsuti mind ükskord Rootsi akadeemia koosolekule, kus Kant valiti selle akadeemia kirjavahetajaliikmeks. Seal ütles üks soovitajatest: “Vaadake, missugune mees! Selle oma töö, mille ta kirjutab Tartu kohta belglase mõju all, selle kohta on ta hiljem julgenud avalikult tunnistada, et kirjapandu pole päriselt see, mida vaja oluks. Tema hilisemad tööd on aga silmapaistvad.” Häälletamisel läks Kant

täiesti ühehäälselt läbi. Hinnati väga, et ta julges oma esimese suure töö ümber hinnata. Ja ka pärast sõda koteeriti Kanti Rootsis päris kõrgelt, aga seda just hilisemate, peamiselt prantsuse keeles kirjutatud uurimuste alusel (Palamets 1994: 66–68).

Selle osa lõpetuseks tuleb märkida, et Leo Tiik ei ühinenud kunagi Edgar Kanti mahategijate ja laimajatega, kuigi nõukogude võim püüdis ka teda selles kasutada. Leo Tiik lihtsalt keeldus selliste pamflettide kirjutamisest.

TALLINNAST VENEMAALE JA TAGASI

Suvel 1940 annekteeris Nõukogude Venemaa Eesti ja algas tsentraliseerimine. Sügisel 1940 viidi majandusteaduskond Tartu Riiklikuks Ülikooliks (TRÜ) nimetatud *alma mater*’ist Tallinna Tehnikaülikooli, mille uueks nimeks sai Tallinna Polütehniline Instituut (TPI). Professor Poom lootis Tallinnas majandusteaduskonnast omaette majandusinstituudi kujundada, pidades põhilise õppehoonena silmas Kaarli koguduse maja, kuid see anti hoopis punalaevastikule, ning majandusteaduskond otsustati paigutada esialgu Tõnismäel asuvasse kodundusinstituuti, kust see viidi peagi Toompeale (Palamets 1994: 82). Ka assistent Tiigil tuli Tartust lahkuda ja jaanuaris 1941 Tallinna kolida.

TPIs sai Tiik töötada 27. juulini 1941, siis tuli mobilisatsioon punaväkke.⁶ Kogunemispunktiks oli määratud Kadrioru staadion. Kaasas pidi olema kolme päeva toit. Teiste mobiliseeritute hulgas tulid sinna ka Boris Kõrver ja Gustav Ernesaks. Õhtuhämaruses kamandati nad sadamasse suure laeva Jossif Stalin juurde, kuid et laev oli juba täis, tuli öö veeta munakivisillutisel pikutades. Hommikul viidi mehed elevaatori juurde ja pandi väikesele aurikule Polaris. Laevalt leitud kanamunad kulusid ära toidulisaks. Öösel hakati liikuma ida poole ja järgmise päeva õhtuks jõuti õnnelikult Peterburi (tollal muidugi Leningrad), kus mobiliseeritud majutati pargastele. Järgmisel päeval viidi nad Moskva vaksalisse, kuid rong ei väljunud, sest Bologoje raudteejaam oli kõvasti pihta saanud. Vastu hommikut anti kaasa kuivikuid jm toidukraami ning

⁶Nõukogudeaegsete elulookirjelduste järgi kuulus Tiik hävituspataljoni, mida aga järgnevas toodu ei kinnita.

käsitati jälle vagunisse. Saatjaks määratud Vene ohvitserid sõitsid omaette vagunis. Esimene pikem peatus oli Rõbinskis. Siis läks sõit edasi Tatarimaa pealinna Kaasani poole. Enne Kaasanit asuvas Judinos anti neile hirsiputru. Edasi sõidutati nad Sarapuli jaama, mis asub juba Udmurtias. Peterburist oli sõit sinna kestnud 10 ööpäeva (Palamets 1994: 86).

Sarapulis majutati mehed kirikusse ja pandi esialgu ehitama maanteed, siis viidi nad parvega üle Kama jõe ja marsisammul jõudsid mehed Butõši asulani. Seal tehti algul rividrilli, kuid siis otsustati nad ehituspataljoni jätta. Hakati ehitama muldonne ja kuure. Nii kestis see külmade saabumiseni. Talvel oli pakast -40° , ühel päeval koguni -52°C . Puhvaikad (vattkuued) ja avaraisse viiskudesse topitud soojapidav materjal ei lasknud meestel külmuda. Päevauudiseid loeti ajalehtedest Уралъский рабочий ja Правда. Kõik mehed võtsid kaalus tublisti alla, Tiik kaotas kaheksa kilo. Poole aastaga suri 1100 mehest 11. Veebruaris 1942 hakati tööpataljonlasi rühmade kaupa Kaasanisse saatma. Rongisõit sinna kestis viis ööpäeva. Kaasanis majutati nad kloostriisse. Sinna koondati eestlasi ka muudest Venemaa osadest. Nii jõudis Arhangelskist Kaasanisse näljast nõrkenuna tuntud kõrgushüppaja Aksel Kuuse, kes pärast tublit kõhutäit seal samas suri. Perekondlike õigeustraditsioonidega Leo Tiik on selle kohta hiljem lausunud: “Poistel ei olnud ju mingeid kogemusi, kuidas pärast paastu süüa” (Palamets 1994: 92).

Kaasanis võeti eestlased uuesti punaväkke, sedapuhku formeeritavasse Eesti korpusesse. Mehed kamandati jälle rongi ja see hakkas liikuma Jekaterinburgi (tollal Sverdlovsk) poole. Nii jõuti üle Uurali mäestiku Aasiasse, kus nad viidi Eesti üksuste formeermispaika Kamõšlovi linna lähedal. Algas elu tagavarapolgus, kus ohvitserid olid enamikus eestlased. Omaaegse ankeedi andmeil täitis Tiik seal nooremkomandõri kohuseid. Sama auaste oli tal varem ka ehituspataljonis nr 791.⁷ Sealset eluolu on ta ise kirjeldanud järgmiselt.

Tagavarapolgus anti meile punaarmealase riietus. Need mehed, kes kohe korpusesse suunati, said rindemehe varustuse, meie aga teise kategooria oma. Relva ma ei saanud, sest sattusin kohe majandusmehe koha peale, kellele ei olnud püssi ette nähtud. Tükk aega olin

köögiülem, aga köögil tuli päevas toita 8000 meest. Meil oli köögis 18 supikatelt. Kaks mahukamat olid nii suured, et kui katla pesemiseks mees sinna sisse läks, oli ta õlgadeni katlas. Toiduaineid hankisid varustajad-ohvitserid ja toit olenes paljuski nende meeste osavusest. Kui meile ei olnudprodukte saabunud, laenati neid naabritelt — ümbruskonnas oli mitmeid väeosi. [---]

Mõne aja pärast tekkisid mul köögis lahkkelid Uurali sõjaväeringkonna meestega. Tulnud sanitaarolukorda kontrollima, leidsid nad, et meie köök jätab selles mõttes soovida. Juhtus olema hästi külm ilm ja soe köök oli paksult auru ja tossu täis. Võeti siis mind köögi pealt maha ja saadeti lattu hobumoonaga jagama. Vahepeal töötasin küllas asunud heinabaasis, kus pressisime ja laadisime rinde tarvis hobumoonaga. Meid oli seal kümme meest ja elasime raudteajaama juures asulas. Suur asula oli, oma 3000 inimest, aga kusagil ei olnud sellist kohta, kus oleks saanud varjatud kujul oma ihuhädadest lahti. Olime paar päeva heinu pressinud, kui üks poiss ütles: “Siin on ju laudu. Miks me ei tee endale väikest mesipuu?”

Mis siis ikka. Küsisime perenaiselt luba: kas võime midagi niisugust püstitada tema aiamaa lapikesele. Ja kõsisimegi hoone valmis. Haagiga uks hingedel ja hõõveldatud prilllaud sees, just nii, nagu peabki olema. [---] Tuli välja, et see oli Poklevskaja jaama asula esimene kuivkemmerg üldse (Palamets 1994: 94–97).

Tiigi töö heinabaasis kestis umbes kuu aega. Juuni algul 1942 saadeti ta hobuste söödalattu. Polgus oli 90 hobust, kes olid väga nälginud. Osa neist olnud kõite abil lae külge riputatud, kasukatükk seljal, et nad kuidagi vastu peaksid. Kevade saabudes elujäänud hobused kosusid, “sest kevadine rohi ulatus peagi üle põlve, kuigi lumi oli sulanud alles 1. mai paiku,” on Tiik hiljem jutustanud. Edasist elu on ta kirjeldanud niiviisi.

1942. aasta suvi läks kõva lahingu- ja riviõppuse tähe all. Korpust käis üle vaatamas Vorošilov, tema järel tulid ka omad mehed: Oskar Sepre, Hans Kruus ja August Jakobson. Sepre kutsus mind välja ja ajasime temaga juttu. Kõnelusi oli mul ka Hans Kruusiga.

Augustis saadeti Kamõšlovist paar tuhat Eesti sõjameest Tšebarkuli Eesti korpuse täienduseks. 27. ja 300. polgus käisid õppused edasi, samuti nagu meie tagavarapolguski. Sügisel saadeti eesti polgud Moskva lähistele. Üks osa mehi Kolomnasse, teine Jegorjevskisse. Novembris hakati vaatama, mis meist, mahajäänutest saab, sest rindel sõdimiseks sobivad mehed olid juba ära.

⁷TÜ arhiiv n 134, s 224.

Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu oli saanud endale peatuskoha Jegorjevski linna. Sinna organiseeriti ka õppekombinaat, mis hakkas koolitama kaadrit ENSV tarvis. Meie polgust taheti nii paarkümmend meest ENSV valitsuse käsutusse. Ohvitseride vabastamine Punaarmee ei olnud aga sõja ajal sugugi kerge. Seda gruppi kärbiti tublisti ja novembri lõpuks või detsembri alguseks oli järele jäänud ainult neli meest, kes siis pidid minema Jegorjevskisse. [---] Meie grupis olid Ülo Anto, Erich Mõtlik, Ilmar Priks ja mina. Kuldujuja Mõtlik oli erialalt jurist, ülejäänud kolm olime kõik majandusmehed (Palamets 1994: 97.)

Eestlaste rühma Moskva oblastis Jegorjevskis juhtis Venemaa eestlane Aavik. Tiigi jutu järgi oli seal veel “vanu parteilasi, nagu Alma Tomingas, Veberman, üks Telmanitest, Lydia Roots ja teisi”. Tiik ise täitis “mitmesuguseid majandusülesandeid” kuni aprillini 1943 ning pandi seejärel õppima eestlastele ja lätlastele määratud kursustele Plehhanovi-nimelises rahvamajanduse instituudis. “Eisialgu tuli sõita iga päev Jegorjevskist Moskvasse. Mai algul jõuti aga nii kaugele, et saime jääda Moskvasse elama. Elukohaks oli Donskoi kloostri juures asuv kulla ja värvilise metalli instituudi ühiselamu. See oli huvitav maja, Prantsuse arhitekti Le Corbusier’ projekti järgi püstitatud 1927. või 1928. aastal. Moskvast püstitati siis vist neli maja tema projekti järgi,” teadis Tiik jutustada (Palamets 1994: 99).

Kursused said läbi novembris 1943. Pärast eksameid määrati Tiik ENSV riikliku plaanikomisjoni juhatajaks. 1944. a alguses hakati eestlasi koondama Leningradi, kuhu lühemaks ajaks komandeeriti ka Tiik. Tal õnnestus seal antikvariaatidest odavalt häid raamatuid osta. Eestisse tagasi jõudes oli Tiigil “viis kasti ja kaheksa kartulikotti täis raamatuid”. Leningradis korraldas ENSV valitsus piduliku vastuvõtu, kuhu oli kutsutud ka muusikainimesi Jaroslavlist. Pärast seda elas Tiik jälle Moskvast, kust ta lennutati 13. septembril 1944 koos Aadu Hindi jt tegelastega Pihkvasse ning pandi sama päeva õhtul Võru suunas liikuvale rongile. Võrus elasid nad nädalapäevad ühes loomaarstile kuulunud majas. 21. või 22. septembril läksid Viktor Simm, keegi Saar ja Tiik Tartusse. Simm jäeti sinna, teised läksid 23. septembril Võru tagasi ja sealt liiguti pealinna poole. Ööbiti Jägalas ja 25. septembri hommikul 1944 oldi juba Toompeal (Palamets 1994: 103).

TÖÖST JA ELUST TALLINNAS

Koos võidukate punavägedega Eestisse tagasi jõudnud, jätkas Leo Tiik esialgu tööd plaanikomisjonis. Sealt vabanes ta juulis 1945. Alates 1. novembrist 1944 sai tema põhitegevuseks majandusgeograafia õpetamine TPI majandusteaduskonnas. Algul töötas see Toompeal, siis viidi osa üle Koplisse, kus asus ka TPI keskus. Saanud TPIs vanemõpetajaks, töötas Tiik alates 1950. aastast kohakaasluse alusel ka veel Teaduste Akadeemia keskraamatukogu direktorina. Sellest ametist vabastati ta TPI taotlusel veebruaris 1953.

1941. a oli Leo Tiik abiellunud Aloizin Reimaniga, “kuid abielu oli lastetu ja lahutati 1948”, on ta märkinud elulookirjelduses. Edasi seisab seal: “Teistkordselt abiellusin 1950 Ilma Kalmiga. Sellest abielust sündis 1951 tütar Tiia.” Naise kohta on ta andnud järgmised andmed: Kalm, Ilma Eduardi t., sünd. 1925, parteitu. Tiigi enda oli majandusteaduskonna dekaan, vana kommunist August Sipsakas 1948. a osavalt kompartei liikmekandidaadiks värvunud. Selle värbamise üksikasjad pole siinkirjutajale teada, kuid et Tiik oli sellest jutustanud Merestele, on viimati mainitu oma mälestusteoses sellest ka kirjutanud. Veebruarist 1949 oli Tiik juba NLKP täieõiguslik liige (parteipilet 06971269). Tollal veel sõjaväeteenistuse kohustusega Leo Tiik oli Tallinnas arvel 7. jaoskonnas teise liigi tagavaraväelasest sõduri ja reamehena.

Sadama- ja pealinnas Tallinnas elades püüdis Tiik jätkata enne sõda pooleli jäänud uurimistööd. Tema meelistegevuseks sai mitmesuguste minevikus toimunud sündmuste ja protsesside uurimine geograafia seisukohalt. Eriti hästi tundis Leo Tiik mereliiklust ja -kaubandust ning Eesti linnade ajalugu. Oma niigi laialdasi merealaseid teadmisi süvendas ta 1940.–1960. aastail Eesti ja Läti rannikuvetes purjetades. Akadeemik Uno Mereste andmeil toimus esimene reis Tallinnast Haapsallu septembri teisel poolel 1948.

TPIs õppejõu ametit pidades tegi Tiik ka tõlketöid. Aastail 1949–1952 ilmus kolm tema tõlgitud ja toimetatud geograafiaõpikut koolidele. Muid trükitöid ilmus tal vähe, sest avaldamisvõimalusi leidis tollal väga napilt. Kuid seda enam kogunes mitmesuguse temaatikaga käsikirju. Alates 1952. aastast süvenes ta Tallinna linnaarhiivi kogudesse. Mõne aastaga valmis tal väitekirja

tasemel käsikirjaline uurimus Tallinna tekkimisest ja kasvamisest, samuti teisigi mahukaid käsikirju, nagu Eesti teedevõrgu kujunemine ja areng, Eesti linnade tekke- ja arengulugu ning hulk muid uurimusi. Ta alustas sihiteadlikku Hiiumaa asustusloo uurimist, kuid et põhilised selle saare minevikku käsitlevad materjalid asusid ajalooarhiivis Tartus, otsis Tiik võimalusi elu- ja töökoha vahetamiseks.

TAASTULEK TARTU ÜLIKOOLI

1953 otsustaski Leo Tiik elukohta vahetada. 14. augustil 1953 tegi Tallinn-Nõmmel aadressil Vabaduse tn 110 elanud Leo Joanni poeg Tiik TRÜ rektorile avalduse, milles seisab: “Teades, et Teie Ülikoolis on vaba koht majandusgeograafia alal, palun taotleda minu ümberpaigutamist Tallinna Polütehnilisest Instituudist Tartu Riikliku Ülikooli koosseisu. Oman ligemale 10 aastat praktikat sel alal ja tahaksin töötada Tartus, kus Ajaloo arhiivis ka oleks võimalik koguda materjale Eesti teedevõrgu kujunemise kohta varasemal sajandil. Tallinnas on majandusgeograafia alal koormus pisut alla normi ja üldainena loetakse seda ainult esimesel kursusel, Tartus aga erainena ja vanematel kursustel on selle aine probleemistik palju kaasakiskuvam. Kui minu kandidatuur osutub sobivaks, siis palun Teilt vastavaid sammusid.”

Rektor Feodor Klement saatis kirja geograafia kateedri juhatajale Endel Varepile, kes 16. augustil 1953 vastas: “Arvesse võttes geograafia kateedri vajadusi kaadrite suhtes palun taotleda L. Tiik’i ümberpaigutamist Tallinna Polütehnilisest Instituudist Tartu Riikliku Ülikooli koosseisu.”

Kuigi Leo Tiik oli valmis kohe Tartus tööle hakkama, sai ületulek teoks alles aasta pärast, kui majandusteaduskond uuesti Tartu ülikooli juurde toodi. 3. juulil 1954 saatis Tiik TRÜ rektorile uue avalduse, mille äärele rektor Klement kirjutas: “Sm. Sildmäe. Palun minuga läbi rääkida.” Järgnes prorektor Ilo Sildmäe pealdis: “1/2 koormust geograafia kateedris ja 1/2 koormust majandusteaduskonnas. Mõlemale on Tiik hädavajalik.” 31. augustil 1954 määratigi Leo Tiik geograafia kateedri vanemõpetajaks palgaga 1200 rubla kuus. Et aga sügisel 1953 oli tal täitunud 10 aastat

erialast staaži, tegi Tiik 8. septembril vastava avalduse ning alates 1. septembrist 1954 hakati talle maksma 1650 rubla kuus.

Vastavalt tollaseile nõudeile pidi Leo Tiik täitma üksikasjalise ankeetküsimustiku. Võõrkeelte ja NSV Liidu rahvaste keelte oskuse kohta on ta märkinud, et valdab nõrgalt rootsi ja vene, hästi aga inglise, saksa ja eesti keelt. Vene keele kohta on ta lisanud sulgudes “grammatika nõrk”.⁸

Tallinnast viidi Tartusse viis majandusteaduskonna õppejõudu (Verner Valk (1907–1972), Tiik, Sauks, Herman Pauts (1915) ja Mereste) ning kaks kursust tudengeid.

VÄITEKIRI TALLINNA KUJUNEMISEST

2. novembril 1954 esitas Leo Tiik avalduse, et astuda alates 1955. aastast aspirantuuri, kuid seda ei rahuldatud. 23. detsembril 1954 märkis avalduse servale TRÜ aspirantuuri juhataja Daniel Palgi: “Küsimus päevakorrast ära langenud. L. Tiik ei lähe aastasesse aspirantuuri.” Nii polnud Leo Tiigil võimalik asuda ametlikult väitekirja koostama. Põhjuseks oli arvatavasti see, et alates 1. veebruarist 1954 oli aastases aspirantuuris Salme Nõmmik (1910–1988), kes oli töötanud geograafia kateedris juba sügisest 1946. Ilmselt polnud kahte sama kateedri õppejõudu võimalik ära lubada, kuigi kateedrijuhataja Varepi nõusolek selleks oli Tiigil olemas.⁹ Nii õnnestus Nõmmikul väitekirja varem ära kaitsta (1956) kui Tiigil.

Elu ülikooli geograafia kateedris kulges oma tavalist rada. 15. juunil 1955 esitatud nn teadusliku sessiooni kavas olid ettekan- ded Varepilt, Tiigilt ja Nõmmikult. Tiigile oli ette nähtud teema “Mõningaid vana Tallinna asustuse küsimusi”.¹⁰ Ta pidas oma ettekande 27. novembril 1955.¹¹ Sama aasta esimese poole tea-

⁸Huvitaval kombel on tollases küsimustikus vaid kaheastmeline skaala: *nõrk* ja *hea*, samal ajal kui koolides kehtis viis astet: *nõrk*, *puudulik*, *rahuldav*, *hea* ja *väga hea*. Eesti Vabariigis oli 1920. aastail kolmetine astmestik: *nõrk*, *rahuldav* ja *hea*.

⁹TÜ arhiiv n 134 s 224, lk 16.

¹⁰Ajalooarhiiv f 5311, n 55, s 34, lk 10.

¹¹Samas, lk 21.

dustöö aruande järgi jätkas Tiik “oma tööd kandidaadi väitekirja alal Tallinna linna ajaloolise geograafia alalt. Suure õppekoor- muse ja paljude ühiskondlike ülesannete tõttu ei olnud aga ke- vadsemestri vältel võimalik tööd lõpule viia.”¹² Aruande järgi otsustades valmis Tiigil 1955. a lõpuks väitekirja osa “Peatükke Tallinna tekkimisest ja kujunemisest”.¹³ Veel koostas ta viis aja- loolist õiendit Tallinna vanemate majade kohta, kokku 25 lk. Need anti üle ENSV arhitektuuri valitsuse teadusliku restaureerimise töökojale ja Tallinna muinsuskaitse majavalitsusele.¹⁴

25. novembril 1956 tegi Tiik TRÜ teadusliku sessiooni geo- graafia sektsioonis 41 minutit väldanud ettekande teemal “Liik- lusmagistraalide tähtsusest vana Tallinna kujunemisel”. Et seitse inimest esitasid talle hulgaliselt küsimusi, kestis ettekande arutelu 35 minutit.¹⁵ 1956. a käis Tiik kolm korda Tallinnas teaduslikul komandeeringul, kokku neli päeva. Lähetused olid seotud Eesti NSV ajaloo maketi ja Tallinna arendamise plaani aruteludega.¹⁶

Leo Tiik oli lähetusel Tallinnas ka 10.–12. septembrini 1957, pidades vanast Tallinnast kaks ettekannet. Eesti Geograafia Seltsi Tartu osakonnas tegi ta 31. oktoobril 1957 ettekande “Uusi and- meid Thor Heyerdahli ekspeditsioonist Lihavõtte saarele”.¹⁷ Samal aastal oli ta andnud konsultatsioone Tallinna vanalinna ehi- tismälestiste taastamistöödeks.¹⁸ 1957. a uuris Leo Tiik kahe nädala jooksul Eesti saarte rannasadamaid. Uurimistulemused “osutusid huvitavateks ning väärivad trükis avaldamist”, nagu sei- sab aruandes.¹⁹

1957. a valmis Leo Tiigil ka väitekirj. Kaitsmine toimus 25. juunil 1958 ülikooli matemaatika-loodusteaduskonna õpetat- tud nõukogu koosolekul. Koos Tiigiga kaitsesid oma väitekirja ka Viktor Masing (1925–2001) ja Kallio Kildema (1926–1980).

¹²Samas, lk 15.

¹³Samas, lk 23.

¹⁴Samas, lk 28.

¹⁵Ajalooarhiiv f 5311, n 55, s 38, lk 18.

¹⁶Samas, lk 22.

¹⁷Ajalooarhiiv f 5311, n 55, s 41, lk 13.

¹⁸Samas, lk 21.

¹⁹Samas, lk 24.

Leo Tiigi väitekirj “Vana Tallinn. Ajaloolis-geograafiline kä- sitelu linna tekkimisest ja kujunemisest” koosneb kahest osast. Esimene osa hõlmab kokku 481 lk, teine osa koosneb 45 selgi- tustega varustatud joonisest. 23. mail 1958 oli trükiloa saanud ka 23-leheküljeline venekeelne kokkuvõte ehk autoreferaat *Старый Таллин. Историко-географическое исследование воз- никновения и развития города*. Käsitlusele on lisatud ka käsitluse saate- sõnast (lk 3–9), sissejuhatavast osast (10–28), neljast peatü- kist (29–467), lõppsõnast (468–473) ning allikate ja kirjanduse loetelust (8 lk)

Sissejuhatavas osas vaadeldakse linnade ajaloolis-geograafilise uurimise ülesandeid ja probleemistikku, Tallinna uurimise senist seisust ning väitekirja uurimiseesmärke. Autor on püstitanud teesi, et Tallinna pole rajanud mitte võõramaalased, vaid tema kohal oli asula juba enne võõrvallutajate sissetungi, ja püüab seda oma uurimusega ka tõestada.

Esimene peatükk “Tallinna linna tekkimist ja kujunemist põh- justanud sotsiaalmajanduslikest tingimustest” algabki linna tekki- mist puudutavate vanemate teadete ja hüpoteeside käsitlemisega, millele järgneb keskaegse mereliikluse analüüs. Edasi käsitletakse Ojamaad ja Saaremaad Tallinna seisukohalt ning poliitilisi sünd- musid naaberladel.

Teine peatükk “Linnaliste asulate paiknemisest Tallinna lahe piirkonnas” on pühendatud Tallinna asendile, teedevõrgule ja topograafiale, kolmas — “Tallinna linna territoriaalsest struk- tuurist” — aga vanalinna territoriaalsele kujunemisele, eest- laste all-linna tänavastikule, pärast 1219. a kujunenud vanalinna tänavastikule ja vanalinna väravaile.

Hästi ulatuslik neljas peatükk “Ülevaade feodalismiaegset linna iseloomustavaist asutustest ja ettevõttest Tallinnas” (lk 267– 467) vaatleb rae asutusi ja ettevõtteid, kiriklike asutusi ning mit- mesuguseid muid eriotstarbelisi kinnistuid, sealhulgas Vene kau- bahoovi, gilde, vanemaid koolimaju, ordukäsknike maju ja nime- dega maju.

Lõppsõnas teeb Tiik oma uurimistulemusest lühikokkuvõtte. Muu hulgas märgib ta, et soodsa asendiga põllumajanduspiirkonnas kujunenud Iru linnaline asula “sai püsida seni, kui majanduslik suhtlemine kohalikel mõisateedel oli tähtsam suhtlemisest mere-

teedel”. Kui aga kaubavahetuses hakkasid domineerima mereteed, määrasid linnale uue asukoha juba merekaubandusest huvitatud ringkonnad. “Valik langes strateegilistel ja merekaubanduslikel kaalutlusil Toompeale ning umbes 11. sajandi algul rajati tugeva kollektiivi poolt siia linn,” kirjutab väitekirja autor ning jätkab: “Uue linna oluliseks osaks kujunes tema linnus Toompeal ja samuti tema sadam rannikul, millele lisandus veel ühendustee sadamast piki Pika tänava seljakut ja Toompea nõlva alust lõunasse, sisemaale.” Võõra võimu all kasvas Tallinn 14. sajandi esimesel poolel piirideni, mida kuni 19. sajandini märkisid linnamüürid. Novgorodi allutamine Moskvale ning Liivi sõda likvideerisid lõplikult Tallinna võtmeasukohti merekaubanduses. Tallinn taandus provintsilinnaks ning pidi hakkama elatuma lähiliiklusest. Nii nagu “mereteed 13. sajandi lõpul ja 14. sajandi algupoolel olid eemaldunud Visbyst, nii eemaldusid need 16. sajandil ka Tallinnast,” jõuab Tiik huvitavale järeldusele.

Endel Varepi toimetatud venekeelne referaat teeb kokkuvõtte Leo Tiigi väitekirja sissejuhatavast osast ja igast peatükist eraldi. Selles pole peetud vajalikuks korrata väitekirja lõppsõnas öeldut.

10. jaanuaril 1959 tuli Moskvast kinnitus, et Leo Tiigile on antud geograafiakandidaadi teaduskraad.

Väitekirja kõrval valmis Leo Tiigil veel käsikiri “Tallinna valalinna territoriaalne struktuur” (25 trükipoognat). Sellele ja veel kahele geograafiaalasele kirjatööle taotles kateedrijuhataja Varep 22. septembril 1958 avaldamisvõimalust Tartu ülikooli toimetiste sarjas,²⁰ kuid paraku jäigi see töö Leo Tiigil avaldamata käsikirjaks.

TÖÖ PRODEKAANI JA ÕPPEJÕUNA

28. aprillil 1955 avaldas rektor Klement Tiigile kiitust ühiskondliku töö eest ning 12. augustil 1955 tegi matemaatika-loodusteaduskonna dekaan Anatoli Mitt esildise Leo Tiigi määramiseks teaduskonna prodekaaniks. 25. augustil 1955 pani rektor Klement esildisele pealdise “Määrata Leo Tiik matemaatika-loodusteaduskonna prodekaani kohale palgaga 825 rbl. kuus alates

1. sept. 1955”. Seda tööd tegi ta kuni aastani 1961, mil matemaatika-loodusteaduskond jaotati kaheks. Töö oli vastutusrikas, sest prodekaanilt nõuti üliõpilaste kasvatamist õiges suunas nii poliitiliselt kui moraalselt.

16. juunil 1956 TRÜ vanemõpetaja kohale kandideerimiseks esitas Tiik nimekirja, milles loetles kümme käsikirja. Loetelu lõpus on ta märkinud, et 1948–1951 avaldas ta trükis viis populaarteaduslikku artiklit ja kolm geograafiaõpiku tõlget, nende hulgas Ivan Vitveri välisriikide majandusgeograafia õpiku oma. Ta oli retsenseerinud mitme geograafilise sisuga populaarteadusliku teose tõlget. 1947–1950 pidas ta Tallinna asutuste ülesandel loenguid “peamiselt majandusgeograafilistel teemadel”. Hiljem oli ta “pidanud avalikke loenguid ainult neljal korral Tallinnas ja Tartus”. Teaduslike ettekannetega oli ta esinenud kahel korral TPIs ja 1954–1955 kahel korral TRÜs, teemaks ajaloolis-geograafiline käsitelu Eesti teedevõrgust ja linnadest.

Tiigi enda jutu järgi oli olukord järgmine:

Mulle paistis, et kõik see, mis meil tänapäeval majanduses on, on siin kujunenud ikka eelmiste aegade mõjul. Pärast sõda Tartus töötades nõuti ülikooli õppejõududelt populaarteaduslikke avalikke loenguid. Esialgu “Loengute keskbüroo”, hiljem ühing “Teaduse” liinis. Nii värvati mind sellele tööle. Hakkasin tegelema maailma naftaprobleemidega, mille kohta kirjandust jagus. Tänu sellele kujunes nafta-temaatika päris huvitavaks. Pealegi ei saanud selle teema käsitlemise eest pähe, nii nagu seda juhtus mõne mehega, kes uurisid Eesti majandust täpse arvulise materjali alusel, mis oli tunnustatud aga riiklikuks saladuseks. Nafta puhul sai ajaloolist tausta detailideni esitada, kaas- aegne majanduselu võis aga kaela murda (Palamets 1994: 109).

16. aprillil 1958 esitas Tiik rektorile avalduse, milles palus luba töötada kaks kuud ENSV arhitektuurivalitsuse teadusliku restaupeerimise töökojas. Järgneb selgitus, et tema kogutud materjalid on töökojale vajalikud, kuid nende eest “tasumiseks ei ole muid võimalusi, kui vormistada mind ajutiselt oma töötajaks kohakaas-luse alusel”.

13. märtsil 1959 Tartus Tiigi tänava üliõpilasühiselu kontrollimisel avastatud “sisekorra eeskirjade rikkumise” eest tehti 16. märtsi rektori käskkirjas hoiatus prodekaan Tiigile, “kes ei ole

²⁰ Ajalooarhiiv f 5311, n 55, s 44, lk 25.

suutnud tagada korda ühiselamus”.²¹ 13 üliõpilast, nende hulgas Jüri Kärner ja Gennadi Vainikko, visati ühiselamust välja.

11. juunil 1959 esitas Leo Tiik avalduse, taotledes endale vakantseks kuulutatud dotsendi kohta, ja 25. juunil 1959 valiski matemaatika-loodusteaduskonna õpetatud nõukogu oma koosolekul ta üksmeelselt sellele kohale. Uuel ametikohal hakkas Tiik alates 1. septembrist saama palka 3200 rubla kuus. Tema õppeaineteks geograafia osakonnas olid transpordi geograafia, rahvamajanduse ajalugu ja valitud peatükid Eesti NSV rahvamajanduse ajaloost.

5. märtsil 1960 anti talle rektor Klementi, partorg Karl Siilivase ja ametiühingu juhi Herbert Metsa allkirjaga iseloomustus, et Tiik saaks rühma koosseisus Rootsi sõita.

1961. aastal õpetas Tiik ühe semestri jooksul majandusgeograafiat Eesti põllumajanduse akadeemia (EPA) raamatupidamise eriala üliõpilastele. Nimelt ei antud ülikooli majandusteaduskonnas Tiigile sel aastal koormust. Tiigi asemel õpetas seal majandusgeograafiat Arnold Veimeri vend, filosoofiakandidaat Bernhard Veimer. Geograafiaüliõpilastele luges Tiik sel aastal NSV Liidu transpordigeograafiat. Sama aasta 1. novembril vabanes Tiik prodekaani kohustustest.

Dekanaadis töötades puutus Tiik kokku ka rektoriga. Ise on ta seda hiljem meenutanud järgmiselt:

Rektor F. Klementi kohta olin kuulnud, et ta olevat olnud noores eas julgeolekutöötaja, ja see teadmine võttis natuke tõsiseks. Kui aga meie ülikoolis mõned noored õppejõud tikkusid kallale vanadele professoritele, küsis Klement neilt: “Aga kas teil on tema asemele teine mees panna? Mitte parem, aga niisama hea? Ei ole? Siis las olla.” Ükskord sai prof A. Linkberg ta käest hirmsasti võtta. Ja üsna halbade sõnadega. Selle peale ütles Linkberg rahulikult: “Vabandust, rektor Klement. Mina olen harjunud, et minuga räägitakse teist moodi.” Klement kõndis edasi-tagasi mööda kabinetti, võttis seepeale hoo maha ja kui edasi rääkis, siis oli toon hoopis teine.

Kord kutsus Klement mind välja ja andis lugeda nelja E. Varepi kohta saadetud kaebekirja. Kõik poliitilise taustaga, et mis Varep on siin Saksa okupatsiooni ajal teinud. Küsis, et mis ma nendest kirjadest arvan. “Naiste klatš,” vastasin. Ja sellest piisas. Rektor

lückas kirjad sahtlisse ega näidanudki neid Varepile (Palamets 1994: 115).

Nii on jutustanud Tiik hilissuvel 1991, mil Eesti poliitiline tulevik oli veel ebaselge. Aastal 1995, taastatud Eesti Vabariigis on Tiik oma käega kirja pandud mälestuskillus lisanud järgmist:

Kirjad olid halva käekirjaga ning poliitiliselt üsna rängad. Mõned detailid aga olid niisugused, mis sundisid arvama, et kirjade autor pidi kuuluma kateedri koosseisu ja oli kasutanud mõnda ümberkirjutajat. Pika arutelu järel jõudsime ühisele arvamusele, et anonüümse laimaja jälile saada pole võimalik, ilmselt väljamõeldud süüdistustele käiku anda pole vaja ning kirjad läksid tagasi rektori sahtlisse, millega lugu lõppeski (Tiik 1999: 103).

Ja veel Hillar Palametsa vahendusel:

Klementile võis vajaduse korral ka vastu rääkida, teda ümber veenda. Jaan Eilart oli tahtnud omal ajal ülikooli astuda, aga sugulaste tõttu (onu oli tal vist pastor) ei võetud teda vastu. Õppis siis Eesti Põllumajanduse Akadeemias, oli jõudnud juba 4. kursusele, kui mehed tulid minu kui prodekaani juurde ja rääkisid, et Eilart tahab üle tulla ülikooli, bioloogiat õppima. [---] Läksin sama jutuga uuesti Klementi juurde. Rektor mõtles, mõtles ja lõpuks nõustus. Eilart võeti meie üliõpilaseks ja lõpetas EPA asemel ülikooli. Arvan, et sellest oli ka ülikoolile kasu.

Dekaan Anatoli Mitt hoolitses oma üliõpilaste eest, kui vaja, laenas neile isegi raha. Tegi oma dekaanitööd täie hingega. Paistis olevat üldse selline mees, kes ei tahtnud midagi poolikult teha. Aga pähesaamist ta ei armastanud. Nii mõnigi kord, kui oli ette nähtud kriitikat meie aadressil, saatis enda asemel minu kastaneid tuest välja tooma. Ise naeratas ja ütles, et töö dekanaadis on auasi, dekaani ja prodekaani lisatasu ainult valuraha pähesaamiste eest. *Ora et labora!* (Palamets 1994: 116).

TIIGI MEREREISE

Vana meremehena tundis Leo Tiik suurt huvi niihästi kaugete maade ja merede kui ka koduste randade ja saarte vastu. Mitmes kirjatöös on ta selgitanud Thor Heyerdahli (1914–2002) pikki merereise. Ise Tiik küll kunagi kaugete meredeni ei jõudnud, kuid see-eest olid talle hästi tuttavad Läänemere rannaveed, kus ta tavatses suviti seilata ka pärast Tallinnast lahkumist. 1948. aastal

²¹TÜ arhiiv n 134, s 224.

toimunud esimesest sõjajärgsest ühisest merereisist on ülevaate andnud Uno Mereste. Oma muude reise algust on Tiik kirjeldanud järgmiselt:

Iga kevad toob kaasa oma rahutuse ja põnevuse: kuidas kasutada tõhusamini suviseid võimalusi. Kui oleks küsimuses ainult, kas vasakule või paremale, kuid tavaliselt on võrdseid ja ahvatlevaid kutsumusi ikkagi tublisti rohkem. Ja nii kordubki tuntud Buridani eesli lugu²² loendamatu kordi. Tavaliselt osutub päästjaks mõni väline tõuge, nagu toogi kord. Saabub tavalises ümbrikus kiri, kuid erilise sisuga — läheme kaheks nädalaks merele, tule kaasa! Edasi järgnevad detailid: sõidukiks väike jaht, peale võtab neli meest, kõik vajalik kaasa võtta, kuid ei midagi liigset, kes kohvriga tuleb, teeb surmapattu, väljasõit Piritalt täpsel kuupäeval (Eilart, Parmasto, Trass 1965: 90).

Leo Tiigi aastail 1955–1963 Piritalt alanud ning enamasti Ventspilsis lõppenud purjereisid kulgesid ka koduse Hiiumaa vetes, alguses saarest ida-, siis aga läänekaartes. Neil meresõitudel nähtut ja kogetut on Tiik kirjeldanud pealkirja all “Väikese purje all mööda Läänemere randu”. Kirjutis ilmus 1965. a Eesti loodusteadlaste reisikirjelduste raamatus *Merevaigurannikult vulkaanidemaale* sarjas “Maailm ja mõnda”.

Hiljem Tiik enam nii pikki merereise ei teinud. Juuli alguses 1971 käis ta Leedu, Läti ja Eesti botaanikutega Hiiumaal. 10. septembril 1971 Bernard Kangrole läkitatud kirjas teatab ta:

Vaevalt sain seejärel Tartusse tagasi, kui algas juba teine sõit. Bussiga Pärnusse ja sealt jahiga merele. Kaks nädalat kulus ära, nii et ei saanud arugi. Ja marsruut ei olnud eriti pikk (Kihnu, Ruhnu, Kolka, Papisaares, Kalana, Kõrgessaare, Suuresadama, Nõva, Lohusalu, Pirit), kuid purjetamisel on oma vigurid sees. Tuul puhub ikka sealt, kust tema tahab, ja mitte merel olivate soovi kohaselt. Ka tugevus pole oma teha. Neli päeva istusime Ruhnus, sest tuul pani merevee lihtsalt lendama. Juba maalgi oli nii, et ajas sea püsti, mis siis veel

²²Ekstlikult 14. sajandi prantsuse filosoofile Jean Buridanile omistatud sofistlik näide vaba tahte võimatuses: kahe ühesuguse heinakuhja vahel olev eesel ei suuda otsustada kummagi kuhja kasuks ja sureb nälga. Buridani kirjutistes eelist juttu ei ole, seda tegid Buridani kriitikud. Esimene samalaadse olukorra kirjeldus leidub Aristotelese teoses *Peri ouranou* (Taevast). *Toim.*

merel! Tartus sain mõne öö korralikult magada ja augusti algul läksin tudengitega Saaremaale. Jälle nuputa ning seleta ja jälgi silmanurgast, kas ikka viitsivad kuulata või igavlevad; vaheta “plaati” ja lase teist juttu vahele, et taas kuulama hakkaksid. Seekord polnud ka buss suurem asi. Lõpuks olin nii läbilokutatud, et juba pingi maitse tuli suhugi. Kui Tartus bussilt maha astusin, tundus kodune olemine esialgu päris imelik. Sel viimasel reisil oli mul poiss²³ kaasas, kuid tema talus seda reisi kergemini.²⁴

TIIGI HUVID JA PROBLEEMID

Et õppejõudude ümbervalimine toimus iga viie aasta tagant, andis Tiik 10. märtsil 1964 ülikooli rektorile avalduse, et soovib jätkata dotsendina töötamist ka järgmisel viiel aastal. Tal oli vahepeal ilmunud päris suur hulk artikleid, ta oli tegutsenud teaduskonna ja geograafia-geoloogia osakonna partorgina ning oli sügisest 1962 ENSV ülemnõukogu kaasistuja. 21. aprillil valitigi ta uuesti dotsendi kohusetäitjaks.

Mais ja juunis 1964 hääletati teaduskonna ja ülikooli teaduslikus nõukogus Tiigile dotsendi kutse andmise poolt ning juunis saadeti materjalid Moskvasse. Sealt tuli kinnitus 1. märtsil 1965. Aastail 1965–1970 oli Tiik jälle vormistatud ajutiselt tööle arhitektuurivalitsuse teadusliku restaureerimise töökojas. 1965. a käis ta Soomes, 1967. a Tšehhoslovakkias ja Rootsis, 1968. a Ungaris ja 1969. a Ida-Saksamaal. Aastast 1968 kuulus ta uue, majandusgeograafia kateedri koosseisu. Kevadel 1970 toimusid ümbervalimised ning seejärel töötas ta sügissemestril kaks kuud Rootsi arhiivides.

Mis puutub aga õppetöövälisesse kohustusesse, siis neist ei saanud Leo Tiik partei liikmena keelduda. Nii oli tal 60-aastaseks saamisel Tartu ülikoolis selja taga lisaks varem kuus aastat kestnud prodekaani kohustustele veel tegevus teaduskonna parteisekretärina ja ülikooli ametiühingukomitee liikmena (kumbki kaks aastat). Kuus aastat oli ta olnud ENSV ülemkohtu rahvakaasistuja. Järgnenud tööaastail õnnestus tal juba eaka inimesena

²³Poeg Simmu Tiik, praegune Eesti suursaadik Moskvas, sündis 1959.

²⁴EKM f 310, m 103: 4 84/1101.

Leo Tiik kevadel 1970 ülikooli peahoones Sophoklese kohvikus Salme Nõmmiku doktoritöö kaitsmise tähistamisel lõbusat lugu rääkimas.

suuremaid töväliseid kohustusi vältida. Omavaheliste vestluste kaudu said ülikooli majandusteaduskonna kolleegidele tuntuks Tiigi laiad huvid, eriti see, et ta armastas kõike ilusat — häid raamatuid, kunstiteoseid, haruldasi käsikirju, Eesti paberivabrikus 18. sajandil valmistatud vesimärkidega pabereid, samuti postmarke (Kolleegid... 1970).

Majandusgeograafia kateedri juhataja Salme Nõmmik, niisiis Tiigi otsene ülemus, tõstis ajalehes *Edasi* esile juubilari juba noorpõlves avaldunud võimekust uurimistegevuses ning tema laialdasi teadmisi arhiivinduse ja arhitektuurimälestiste alal, mida kasutati arhitektuurimälestiste restaureerimisel. Märkimist leidis ka peatselt valmima pidanud suurem uurimus, tõi küll, teemat nimetamata. Sellest kirjutisest saab lugeja ülevaate ka Leo Tiigi medalitest, mida ta ise oma elulookirjeldustes ei maini. Selleks ajaks oli Tiik saanud järgmised medalid: “Ennatsalgava töö eest Suures Isamaasõjas 1941–1945”, “Kakskümmend aastat võidust Suures Isamaasõjas 1941–1945”, “Viiskümmend aastat Nõukogude relvastatud jõude” ja V. I. Lenini juubelimedal. Et Tiik ise oli

parajasti Rootsis, läkitasid töökaaslased talle tervitusi ajalehe vahendusel (Nõmmik 1970).

Leo Tiigi isiksus, eruditsioon ja huumorimeel äratasid teda paremini tundnud kolleegides imetlust, sest üha harvemini kohtas ennast teadlaseks pidavaid inimesi, kes oleksid kodus rohkem kui ühel erialal ning säilitanud samal ajal huvi ka ümbritseva elu mitmesuguste nähtuste ja looduse vastu. Tiiki peeti ka mõnusaks jutu- ja naljameheks, kes oskas iga nähtuse kohta parajal kohal sõna sekka öelda (Varep 1970).

Nõukogude aja keskpaiku kehtestati nõue, et õppejõud peab iga viie aasta järel ennast mõnes uurimisinstituudis või kõrgkoolis täiendama. Kui ümbervalimisel sai rohkete kirjutiste kõrval ette näidata ka stažeerimiseks kutsutud enesetäiendamise, oli asi korras ning töökoht järgmiseks viisaastakuks jälle olemas.

30. jaanuaril 1975 koostas Tiik teaduste akadeemia ajaloo instituudis kavandatud stažeerimise kava, milles soovis kahe kuu jooksul teha järgmist: 1) tutvuda uurimistööga ajaloolise demograafia ja asustusajaloo alal, 2) võtta osa sellekohasest uurimistööst ja arutlusist, 3) töötada Tartus puuduva kirjandusega TA raamatukogus, 4) koguda materjali Hiiumaa asustusest Tallinna linnaarhiivis, 5) koostada artikkel asustusajaloo teemal, 6) tutvuda majandusgeograafiaalase õppe- ja teadustööga TPI majandusteaduskonnas. 4. veebruaril saatis ajaloo instituut ülikooli teadusprorektorile kirja, milles oldi nõus võtma Leo Tiik stažeerima 16. veebruarist 15. aprillini 1975.

Täpsemast tegevusaruandest selgub, et Tiigil valmis Tallinnas olles artikkel Kõpu tuletorni minevikust. Lisaks pidas ta Tallinna linnamuuseumis 40 kuulajale ettekande vanadest mõõtudest. Tallinna linnaarhiivis tutvus Tiik Soome professori Vilho Niitemaaga. Instituudi direktori Karl Siilivase ja feodalismi ajaloo sektori juhataja Artur Vassari kaaskirjast selgub, et Tiik jättis ajaloo instituudile läbivaatamiseks oma pikaajalise uurimuse “Peatükke Hiiumaa asustusest” keskse osa (339 lk), millega tema sealoleku ajal jõudsid tutvuda Elna Öpik, Heldur Palli ja Gea Troska. Käsikirjaga tutvumist pidi jätkama Enn Tarvel.

Hiljem saadetud instituudi feodalismiperioodi ajaloo sektori juhataja Artur Vassari ning vanemteadurite Enn Tarveli ja Elna Öpiku allkirjaga arvamuses avaldatakse Tiigile tunnustust selle

eest, et ta on toonud teaduslikku käibesse rohkelt arhiivimaterjali ja käsitleb asustusloolisi küsimusi laiemal demograafilisel ja sotsiaal-majanduslikul alusel, vaadeldes ka talurahva sotsiaalseid rühmi ja talude suuruse muutumist, rahvaarvu dünaamikat ning rahvastiku loomulikke ja mehaanilist liikumist. Arvamuse lõpulause on aga selline: “Esitatud käsikiri vajab aga veel lõplikku vormistamist (ka viitesüsteemi korrastamist, liigsete kordumiste kärpimist) ja monograafia vajalike struktuursete osade lisamist”.²⁵

Uueks viieaastaseks valimisperioodiks kandideerimisest selgub, et Tiigil oli aruandeperioodil aastas keskmiselt 750–800 tundi koormust. Ta õpetas majandusteaduskonna esimese aasta üliõpilastele NSV Liidu ja välisriikide majandusgeograafiat ning geograafiaosakonna neljanda aasta üliõpilastele rahvamajanduse ajalugu, transpordigeograafiat ja Eesti NSV ökonoomika probleeme. Diplomitöid oli ta juhendanud vähe, kursusetöid aga igal aastal vähemalt 25. Peale selle oli ta geograafiaüliõpilaste teise kursuse juhendaja. Aastail 1967 ja 1970 oli ta omal kulul töötanud Rootsi arhiivides ja juunis 1975 lõpetanud marksismileninismi (õhtu)ülikooli.

31. mail 1975 arutati Tiigi senist tööd majandusgeograafia kateedris. Sõna võtsid professor Salme Nõmmik, dotsendid Virma Murel ja Ann Marksoo ning vanemõpetaja Uudo Pragi. Hinnang, millele on alla kirjutanud koosoleku juhataja professor Salme Nõmmik, oli järgmine.

Dots L. Tiigi teaduslikud huvid kuuluvad ajaloo ja ajaloolise kodu-uuringu valdkonda, sellelt alalt on ilmunud 45 artiklit ajakirjades ja 31 artiklit mitmesugustes ajalehtedes, sellest 30 aruandeperioodil. Alates 1958. a ei ole dots L. Tiik avaldanud ühtki teaduslikku publikatsiooni majandusgeograafia alal. Käsikiri (“Peatükke Hiiu-maa asustusest”), mis on esitatud TA Ajaloo Instituudile ja TRÜ majandusgeograafia kateedri-le, on ajalooline, kuid esitatud kujul ta vaevalt küünib doktoridissertatsiooni tasemele ja vajab edasist ümbertöötamist (vt ENSV TA Ajaloo Instituudi kiri). [---] Dots L. Tiik on õpetanud üle 30 aasta majandusgeograafiat kõrgemates õppeasutustes, olles seega suurte kogemustega õppejõud, kellelt võib ja tuleb nõuda täisväärtuslikku õppetööd. Kuid, nagu näitab kont-

rollimine, ei ole dots L. Tiik neid eeldusi täielikult ära kasutanud. Tema poolt teostatud õppetöö jätab soovida paremat: a) loengumaterjal vajab olulist uuendamist, b) loengute metoodika kaasajastamist, c) kursusetööde juhendamine vajab hoopis suuremat hoold. Dots L. Tiigi õppemetoodiline töö on piirdunud tema poolt õpetatavate kursuste programmide uuendamisega ja õppemetoodiliste juhendite koostamisega kaugõppe üliõpilastele. [---] Tema ühiskondlikud kohustused on piirdunud kursusejuhendamise ja mõnede kohustustega ülikooli raamides nagu teaduskonna a/ü büroo liige jne. Eeltoodut arvestades majandusgeograafia kateeder otsustab soovitada Bioloogia-geograafiateaduskonna nõukogul valida dots L. Tiik tagasi majandusgeograafia kateedri dotsendi kohale tingimusega, et ta viiks tema poolt teostatava õppetöö kaasaegsele tasemele, a) uuendaks oma loengute sisu, b) täiendaks õpetamise metoodikat, c) eriti korraldaks ümber oma töö kursusetööde juhendamise alal.²⁶

Leo Tiik käis vahepeal koridoris suitsu tegemas, tuli koosolekuruumi tagasi ja lubas ennast parandada, lisades, et soovib töötada senikaua, kui poeg lõpetab keskkooli ja astub ülikooli. Teaduskonna nõukogus oli hääletamisel Tiigi dotsenditöö jätkamise poolt üksteist ja vastu üks hää. Kuus hääletussedelit jäid kasutamata.²⁷

LEO TIIK JA TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU

Nagu eespool märgitud, oli Leo Tiigil pikaajaline kogemus raamatukoguhoidjana. Kui 18. augustil 1961 loodi TRÜ Teadusliku Raamatukogu redaktsioonikomisjon, kuulusid selle koosseisu Aimi Hiir (direktor ja esimees), Richard Kleis, Leo Tiik, Arda-Maria Kirsell ja Kaja Noodla (Trikkant, Kümnik 1997). Kolleegium pööras erilist tähelepanu eesti keelele ja faktide täpsusele. Ebahütlust leiti eriti botaanilistes nimedes ja allikaile viitamisel. Soovitati viidata originaalteoste, mitte tõlgete järgi. Jagati soovitusi registrite koostamiseks ning kohanimede, sh mõisanimede õige kasutamiseks. Soovitusi anti ka resümee koostamiseks, korrigeeriti termineid kasutamist, eelistades eestikeelseid. Tiik

²⁵TÜ arhiiv n 134, s 224, lk 156.

²⁶TÜ arhiiv n 134 s 224, lk 155.

²⁷TÜ arhiiv n 134, s 224, lk 158.

oli soovitanud Elna Hanssoni artiklit “Tartu teadlaste teosed prof. K. Morgensterni raamatukogus” täiendada näidetega Morgensterni enda ääremärkustest neis raamatuis. Samuti oli ta pidanud vajalikuks asuda publitseerima de la Gardie fondi materjale ja Leonhard Euleri kirjavahetust. Kolleegiumis arutati aastani 1982 umbes 140 väljaannet, mille hulka kuulusid ka voldikud, bülletäänid ja meelespead. Pärast 1982. a arutati koostöös Tiigiga veel 130 mitmesugust väljaannet. Ajavahemikus 26. detsembrist 1962 kuni 12. maini 1985 toimus 58 redaktsioonikomisjoni koosolekut, millest Tiik puudus vaid seitsmelt. Raamatukogu komisjoni töös osaledes tegi Tiik hulga ettepanekuid. Jaanuaris 1966 soovitas ta paigutada kaardikogu metallriiuleile. Märtsis 1976 tegi ta ettepaneku koostada Rootsi-aegsete trükiste bibliograafia ja teha neist trükiseist koopiad. Veebruaris 1978 polemiseeris ta ülikooli ja EPA raamatukogu ühendamise asjus. Ülikooli raamatukogu uues hoones tahtnuks ta mais 1982 näha nii uusi kui vanu sõnastikke avariile. Viimane nõupidamine tema osalusel toimus 25. aprillil 1996, mil arutati Tartu ülikooli raamatukogu aastaraamatut 1995 (Trikkant, Kümnik 1997). Raamatukogu töötajad hindasid kõrgelt Leo Tiigi erudeeritust ja kuulasid tema nõuandeid.

Tiigi raamatukogunduslike ja raamatuteaduslike huvide trüki-väljundeiks on artiklid Sulu paberiveskist (1964), loodusteaduste bibliograafia olukorrast (1968) ning Rápina paberiveskist ja selle vesimärkidest (1969). Viimane neist on ilmunud ka Saksamaal.

PENSIONIPÕLVE TAGASIVAATEID

1977. a saadeti Leo Tiik pensionile. Seoses sellega kustutati teadustööde plaanist ka tema nimel olnud teema *Натуральные налоги крестьянства на острове Сааремаа в XVI и XVII веках*.²⁸ Pärast pensionileminekut Tiigi uurimistöe ajalooarhiivis ja artiklite avaldamine seal väljaselgitatu põhjal siiski jätkus. Tiigi eluõhtul, juba taastatud Eesti Vabariigis, leidis tema tegevus tunnustamist ka majandusgeograafide hulgas. Nii nenditi, et olude sunnil ajaloo valdkonda kandunud Leo Tiik jäi ikkagi seo-

²⁸Talupoegade naturaalkoormistest Saaremaal 16. ja 17. sajandil. Ajalooarhiiv f 5311, n 8, s 145, lk 109.

tuks majanduse ja geograafiaga (Mällo 1995). Leiti ka seda, et Tiigi uurijatee kujunemist mõjutasid huvialade kõrval suuresti ka tema ametid ning et alles tagantjärele on võimalik hinnata tema “otsimise ja leidude teilt kogutud pärandi suurust” (Murel 1996).

Ülikooli majandusgeograafia kateedris täitis Leo Tiik kuni 1980. aastate keskpaigani veel ka õppeülesandeid, mis olid põhiliselt seotud ekskursioonide juhendamise jm lühiajaliste töödega. Lühikese tagasivaate koos Endel Varepiga juhendatud Saaremaa ekskursioonidele on ta ise teinud 1995. a (Tiik 1999). Kokku avaldas Leo Tiik pensionipõlves ligi 40 artiklit, osa neist järjejutudena ajalehtedes. Nii sai ta ära kasutada osa oma rikkalikust käsikirjalisest pärandist.

Tiigi enda selgitus oma tegevuse kohta hilissuvel 1991 oli järgmine:

Nüüd, mil ma olen üle kümne aasta pensionil olnud, ongi ajalugu, eelkõige majanduse ajalugu kujunenud minu temaatikaks. Hea meelelega loen ka majandust käsitlevaid kirjutusi, aga ise ei taha nendel teemadel kirjutada. Ikka on naha vahel hirm, et võid selle eest pähe saada. Ajalooliste asjade pärast aga ei saa. Külge on jäänud ka huvi kultuuriloo vastu. Ikkagi 17 aastat raamatukogudes töötanud ja seal mitte ainult raamatuid käes hoidnud, vaid neid ka lugenud.

Häda oli selles, et olin küll kõrgkooli õppejõud, kuid ilma teadusliku kraadita. Tuli hakata mõtlema kandidaaditöö kirjutamisele. Vist 1946/47. õppeaastal läksin selles küsimuses TPI rektori Ludvig Schmidt jutule. Et kuidas on võimalused kandidaaditöö koostamise ja kaitsmise osas? Rektor ütles: “See on iga mehe enda asi.” Käisin siis Moskvas ja Leningradis maad kuulamas. Mingid otsad sain kätte, aga mitte veel kindlat toetust. Töökohast ei saanud selle nimel ka loobuda, sest perekond tuli toita.

Võtsin kätte ja koostas in ühe töö Eesti transpordivõrgust, eelkõige raudteede kujunemisest, pöörates peamise tähelepanu selle ajaloolisele ja majanduslikule põhjendusele. Kuid see töö jäi viimistlemata. Koos nende küsimuste käsitlemisega hakkas mind huvitama Eesti linnade arenemine ja kasvamine. Võtsin siis vaatluse alla linnad. Seda oli päris kena uurida, aga raskus seisnes asjaolus, et linnade arenemist peegeldavad linnaplaanid ei olnud tol ajal kättesaadavad, vaid kuulusid spetsfondi.

1953. a suvel algasid Tallinnas Raekoja platsil arheoloogilised kaevamised arheoloogide Osvald Saarde ja moskvalanna Susana Tara-

kanova juhatusel. Läksin linnaarhiivi, et vaadata, mis selle koha peal varem on olnud. Saksa keele ja gooti šriftiga mul raskusi ei olnud. Vaatasin arhiivis läbi vanad Tallinna kinnisturaamatud. Varasemad neist olid ladina, alates 14. sajandist alamsaksa ja 17. sajandist ülem-saksa keeles.

See teema köitis mind sedavõrd, et kirjutasin valmis ajaloolis-geograafilise ülevaate “Vana Tallinn”, midagi 470 lehekülge. Selleks oli vaja võtta Tallinna kinnistud, need, mis olid seespool linnamüüri, ja jälgida nende muutumisi alates 14. sajandi lõpust – 15. sajandi algusest kuni 1800. aastani välja. Kokku oli mul tegemist umbes 500 kinnistuga. Vaatlesin neid tänavate ja kvartalite kaupa, väljakud juurde arvatud. 1958. a kaitsesin selle töö geograafiakandidaadi kraadi saamiseks ja aastal 1959 tuli ka VAKi kinnitus.

Edasi hakkasin tegelema oma esivanemate kodusaare Hiiumaaga, selle asustusega: külad, nende teke ja areng, mõisad, talumaade mõisastamine, muutused rahvastikus. Sain selle töö kenasti kaante vahele. Siis tuli aga teade, et kõik doktoritööd tuleb esitada vene keeles, ja siis oli mul isu täis.

Olen elanud Hiiumaal, uurinud neid küsimusi koha peal ja arhiivides, ja ma usun, et praegu ei ole meil teist meest, kes seda saart tuneks nii palju kui mina. Olen käinud mitu korda uurimas ka Rootsi arhiivides ja Lundi ülikooli raamatukogus. Siis veel Kopenhaagenis ja Soomes, ikka Hiiumaad puudutavaid materjale otsimas. Aastate 1564–1670 kohta on Rootsis üle 30 maaraamatu, mille abil saab asustuse pildi kätte. Eestis olevad allikad algavad alles 1686. aastast (Palamets 1994: 109–111).

Leo Tiik pidas kirjavahetust mitme sügisel 1944 pagulusse siirdunud omaaegse ülikoolikaaslase ja õppejõuga. Nende hulgas oli majandusteadlaste kõrval ka filosoofiateaduskonna inimesi. Tihe kirjavahetus oli tal Bernard Kangroga, kellega Tiik sai tuttavaks sügisel 1935 ülikooli “suure kella all”. 4. septembril 1992 Kangrole saadetud kirjas märgib Tiik muu seas ka järgmist: “Minu arglik veri pole kunagi päeviku kirjutamiseni tihanud minna ja ma ei ole ka teiste omi hoiule võtnud, kuna sain väga noorelt selgeks, milliseid tulemusi võib kirjutajale osaks saada.”²⁹ Ühes järgmise kirjas (8. septembril 1993) kurdab Tiik vanadusest tingitud töövõime kahanemist, kuid püüab samas anda ka hinnangut elu jooksul tehtule, märkides, et nooruses olid nad mõlemad

²⁹EKM f 310, m 103: 4 84/1101.

täis energiat ja tahet elust kujundada midagi niisugust, millest võiksid ise rõõmu tunda ja millest oleks kasu ka teistele. “Seni oleme seda suutnud, kuigi kumbki oma moodi ja erinevaid teid mööda. Sina oled teeninud tervet eesti rahvast, mina siiski ainult üht väikest osa sellest, õpetades noori üliõpilasi, kuid ka mina olen rahul oma elutööga, kui vaatan tagasi oma õpilastele ja nende hilisemale tööle. Üsna paljud neist on riigiaparaadis jõudnud juhtivatele kohtadele, nii et mul pole tunnet, et oleksin oma antud õpetusi tulde loopinud, vaid midagi on ka heasse mulda langedud.”³⁰ Seoses sellega, et Kangrol amputeeriti mõlemad jalad, püüab Tiik teda lohutada ja innustada tööd jätkama. 5. veebruaril 1994 teeb Tiik mitmesuguseid võrdlusi inimeste saatusest siin ja seal. “Siinseid asjalikke mehi on pikk nõukogude aeg üsna kõvasti liistule tõmmanud ja kuigi nüüd on poliitiline olustik teine, ei ole neil meestel kerge isegi pressi alt vabanemise järel täiesti uuesti ja vabalt oma mõtteid kirja panna ning möödunud lahtiste silmadega ümber hinnata. Kunas kord suudab ülikooli õppetöö anda uusi teadlasi ja kirjamehi, kes oleksid vabad vanadest kammitsatest?”³¹

Leo Tiik suri Tartus 16. juunil 1996 ja on maetud Tartu Raadi kalmistule.

KOKKUVÕTTEKS

Aastail 1910–1996 elanud Leo Tiik jõudis uurimis- ja õppetööd alustada juba eelmisel Eesti iseseisvusajal. Tartu ülikooli majandusteaduskonnas õppides sai tema esimeseks suunajaks juba siis rahvusvaheliselt tuntud ja tunnustatud majandusgeograaf, 1938. a moodustatud Eesti Teaduste Akadeemia liige Edgar Kant. Nii kuulusidki Tiigi esimesed (käsikirjalised) uurimused majandusteaduse ja majandusgeograafia valdkonda. Võib oletada, et rahu tingimustes ja Eesti iseseisvuse jätkudes kujunenuks Leo Tiigist selle suuna uurija ja õppejõud Tartu ülikoolis. Kuid et Tiigi tegevust ülikooli päevil mõjutas ka ajaloodoktor Hendrik Sepp, kellest sai samuti akadeemik, võinuks Tiigist kujuneda ka silma-

³⁰Samas.

³¹Samas.

paistev majandusajaloolane, kes töötanuks selles valdkonnas koos Põhjamaade eriteadlastega. Ajaloo kulg oli aga teistsugune ja Tiik sai kogeda nõukogude elu karmi tegelikkust sügaval sõjaaegsel Venemaal. Ettevaatliku ja alalhoidliku inimesena õnnestus tal seal ning ka Eestisse naasmise järel vältida režiimi hammasrataste vahele jäämist ning näha ära ka selle süsteemi kokkuvarisemine.

Nõukogude aja alguses atesteeriti enne sõda tehtud magistritöid ümber teaduskandidaadi väitekirjadeks. Et aga Tiigi magistritöö talumajanduse tasuvusest käsitles teemat, mis ei pakkunud uutes tingimustes enam mingit huvi, puudus tema puhul selline võimalus. Kaitsmiskõlblik polnud ka käsikiri Rootsi tekstiilitööstusest. Nii tuli Tiigil alustada kõike uuesti ja valida uurimisala, nagu ta on ise sellest 1991. aastal tehtud usutluses jutustanud.

Kuigi nõukogulikule õppetööle ja uurimissuunale orienteerunud Tartu ülikooli majandusgeograafia kateedris Leo Tiigi tööd eriti ei hinnatud ning tal jäi kaitsmata ka teine väitekirja, ei tähenda see, et kogu tema tegevus oleks ebaoluline või tühine. Keeleteadlased ja ka ajaloolased ei kahelnud tema tööde olulisuses kunagi. Leo Tiigi uurimistöö on jätnud selge ja sügava jälje Hiiumaa, Saaremaa ning kogu Eesti asustus- ja kultuurilukku. Tänapäeva seisukohalt kuuluvad Leo Tiigi uurimused kultuuri-geograafiasse, mida alates nõukogude võimu lõpuaastaist õpetatakse Tartu ülikoolis, ning sel alal on kaitsitud ka doktoritöid.

Ka Leo Tiiki kui õppejõudu tuleks mõnes mõttes ümber hinnata. Tema tegevus Tartu ülikoolis ei vastanud täiel määral nõukoguliku kõrgkooli õppejõule esitatud nõudmistele, sest ta ei ülistanud nõukogude süsteemi ega selle “suursaavutusi”, kuigi kohe pärast sõda Tallinnas töötades ilmus tal kirjutisi ka sel teemal. Samuti ei teinud ta kummardusi nõukogulikule majandusgeograafiale. Leo Tiik tuleks arvata nende õppejõudude hulka, kes edastasid üliõpilastele vabas ühiskonnas saadud teadmisi, kogemusi ja kombeid, kuuludes seega järjepidevuse kandjate hulka. Tõsi küll, ta tegi seda kõike hästi ettevaatlikult, kas loenguil või loenguvälistes vestlustes tema ümber kogunenud üliõpilastega.

Leo Tiigi teaduspärandi moodustavad neli tõlgitud ja toimetatud raamatut, üks omaette raamat Tallinna gildidest ja nende kinistuist, umbes 130 artiklit, paarkümmend käsikirja jäänud uurimust ning 23 juhendatud diplomitööd.

II ISIKLIKKU: VANA TALLINNA UURIMISEST MÕRTSUKA AVASTAMISENI

Leo Tiik oli mulle tudengipõlves kõige huvitavam õppejõud Tartu ülikooli geograafia osakonnas. Puutusin selle erudeeritud mehega esmakordselt kokku aastal 1957, mil ta pidas loenguid ning võttis vastu eksameid ja arvestusi majandusteaduskonna kaugõppeosakonnas, kus ma tollal õppisin. Viimane kohtumine temaga oli ajalooarhiivi ees kevadel 1996.

Majandusteaduskonna õppejõud Leo Tiik

Majandusteaduskonnas õpetas Leo Tiik välisriikide ja NSV Liidu majandusgeograafiat. Loenguid pidades ei kasutanud ta õõnsaid nõukogulikke loosungeid ja väljendeid ega jutustanud kunagi ümber aine kohta olemasoleva, enamasti venekeelse õpiku sisu, nagu tegid nooremad õppejõud või mõned eriti püüdliselt võimutruud temaealised kolleegid. Tiik pööras suuremat tähelepanu riikide ja nende majanduse ajaloolisele arengule, mis sobis mulle hästi, sest ajalugu kuulus minugi meelisainete hulka. Riikidest ja maailma asjadest jutustades ei leierdanud Tiik tollases ajakirjanduses ilmunud üldtuntud tõdesid, vaid andis huvitavas sõnastuses isikupärase kirjelduse, avaldades seejuures ka oma arvamust. Nii väitis ta 1956. a Suessi kriisi kohta, et inglaste ja prantslaste kõrval olid Suessi kanalit huvitatud ka ameeriklased, kes seepärast õhutasid Iisraeli Siinai poolsaare kaudu kanalini tungima, et see ei langeks ainult Briti ja Prantsuse valdusse. Mulle ja arvatavasti ka teistele oli selline arvamus väga huvitav, sest Nõukogude Liidu ametlik seisukoht pani kõik Egiptuse vastu astunud “agressorid” ühte punkti. Et kaugõppijate hulgas oli eri vanuses ning mitmesuguse elu- ja töökogemusega inimesi, huvitas lektorit ka kuulajate arvamus või arusaam ühe või teise nähtuse kohta. Minu arust oli tal seejuures ka oma eesmärk: selgitada loengute käigus välja — seminare polnud tema aines ette nähtud — õpetatavast aimest ja sellega liituvast majandusküsimusist teadlikumad tudengid.

Ühel loengul Nõukogude Liidust rääkides osutas ta suurel seinakaardil Lõuna-Uuralile ja küsis, miks tungib Tšeljabinski ob-

lasti üks osa jõnksuna Baškiiri ANSVsse. Kasutasin siis võimalust oma rahvastikualaste teadmiste näitamiseks ja vastasin sellise pooliku lausega: “Vene kolonisatsioon Uurali tööstuse arenedes.” “Tühiasi,” vastas Tiik ja jätkas: “Seal istub Bakali rauamaak. Kus istuvad aga söelademed?” Nimelt kasutas Tiik oma loenguis talle omaseid väljendeid: *paikneb* asemel *istub*, *tsement* asemel *tsement* jms. Nii ei läinud sel korral õppejõu arvamus halduspiiri käärulisuse põhjusest kokku üliõpilase omaga, sest üks pidas selleks majandust, teine aga rahvuskoosseisu. Tegelikult oli õigus mõlemal, kuid et õppeaineks oli majandus-, mitte etnogeograafia, tundus majandusgeograafia õppejõu märkus asjakohasem.

Ühel teisel õppejõud Tiigi pöördumisel kuulajate poole tekkis pisut piinlik olukord. Küsimust ennast ma ei mäleta, küll aga vastust. Nimelt vastas minust umbes kuus aastat vanem kaugüliõpilane Kaljo Vester (1933), et eestlased on alati Vene valitsust koorinud. Tiigile oli selline lausung ootamatu ning ta üritas seda parandada: “Vene valitsust küll, aga mitte Nõukogude valitsust.” Pidi ta ju sovetiseeritud Tartu ülikooli õppejõuna ja NLKP liikmena (mida me tollal muidugi võisime vaid aimata, mitte aga teada) seda valitsust kuidagi kaitsma.

Loengute vaheajal tavatses Tiik koridoris suitsu teha ja tudengitega vestelda, andes neile sedaviisi lisateadmisi. Alguses tekkis mulje, et talle meeldis vestelda vanemate meestega, kellest mõni oli temaga umbes samaealine, näiteks Elmar Haljaste (1913–1983), kel sõja tõttu oli omal ajal ülikool lõpetamata jäänud ja kes pidi pärast uuesti alustama. Hiljem aga selgus, et Tiik vestles vaheajal meelsasti ka noorte üliõpilastega.

Esimesel eksamil ja arvestusel

Tegin sügissemestril 1957 Tiigi juures välisriikide majandusgeograafia eksami, mis õnnestus suurepäraselt. Eksamid olid tollal alati suulised ning vastamine toimus loosi põhimõttel tõmmatud pileti küsimuste alusel. Peale eksamipiletis nõutu esitas Tiik alati lisaküsimusi. Nende kaudu sai ta teada, kas üliõpilane on vastatud aine valdkonnas peale loengumaterjalide ja õpiku ka mõnda muud geograafilise sisuga raamatut lugenud ning oskab geograafilisi seoseid välja tuua. Eriti kartsid teda sisseastujad, sest pikka

aega eksamikomisjoni esimehe ülesandeid täitnud Leo Tiik võis istuda eksamineeriva õppejõu kõrvale, kuulata üliõpilaskandidaadi vastuseid ja esitada oma, sageli konksuga küsimusi.

Eksameil pakkus talle lõbu teada saada, mida tudeng on lugenud ja teab tema enda lemmikpiirkondade või üldse majandusgeograafiaga seotud nähtuste kohta. Märkas talle sooritatud esimesel eksamil, et õppejõule meeldis, kui ma Bulgaariast vastates tõin esile selle maa minevikupärandi erijooni ja valitsejate sideid teiste riikidega. Ta küsis veel üht-teist ja pani mulle siis kõrgeima hinde.

Hiljem kuulsin oma klassivennalt Ants Kaselt (1938), kes oli samal ajal majandusteaduskonna statsionaarne üliõpilane, et Tiik oli talle esitanud pärast eksamipiletis nõutule vastamist järgmise küsimuse: “Kuidas on omavahel seotud Lõuna-Ameerika ja Austraalia karjakasvatus?” Et tudeng ei teadnud, vastas Tiik ise oma küsimusele: “Austraalia karjakasvatajad kasutavad Lõuna-Ameerika loomade nahast tehtud piitsu.” Kask oli nõrkinud, et õppejõud pani talle loodetud viie asemel nelja.

1958. aasta kevadsemestril oli meil majandusgeograafias ette nähtud kontrolltöö ja arvestus. Kontrolltöö teemaks oli mul Poola. Kirjutasin täis ühe vihiku, kasutades ära kõikide lehtede mõlemad pooled ja ka suure osa äärtest. Saatsin kontrolltöö õppejõud Tiigile, kes selle läbi vaatas. Sisu kohta polnud tal midagi taunivat öelda, küll aga lausus ta, et tahab vormistuse kallal norida. Tiik juhtis tähelepanu sellele, et kirjalikes töodes tuleb lehe tagumine külg puhtaks jätta ning täis kirjutatud lehepoolel peab olema vasakul laiem tekstivaba äär. Eriti häirisid teda mu nigelas, tegelikult olematus tehnikas joonistatud skeemkaardid, mille kohta ta lausus, et selliseid kaarte ei julgeks tema küll teistele näidata. Kaartide koostamisest ja joonistamisest polnud mul tollal tõepoolest mingit aimu. Kahju, et mul seda kontrolltööd enam alles pole.

Arvestus oli ette nähtud Eesti majandusgeograafiast. Tiik hakkas kohe küsimusi esitama, vaadates meie vahel laual olnud väikesele atlasekaardile, alguses just Eesti läänepoolsele osale. Siis ma ei teadnud, et see ongi Tiigi põhiline uurimispiirkond. Esimene küsimus oli Kesselaiust ehk Kessulaiust (Tiik andis mõlemad nimed), millest ma aga tollal midagi ei teadnud. Seejärel tahtis ta teada, milliseid linnu ja alevide tuleb läbida rongiga Tar-

tust Tallinna sõites. Ise polnud ma tollal veel laiarööpmelisel raudteel sõitnud ning Tallinna jõudsin esmakordselt alles pooleteise aasta pärast. Eks ma siis nimetasingi neid linnu ja aleveid, tehes seejuures ühe alevi (Tamsalu) enneaegselt linnaks. Edasi tulid veel mõned küsimused Eesti muude osade kohta, üks neist kohanime *Vasknarva* tähendusest. Kui ma siis pakkusin selle liitkohanime esimese poole tähenduseks “mitte ehtne”, seletas Tiik asja ära, öeldes, et see tuleb hoopis sõnast “vastne”, seega siis “uus”. Arvestus sai küll sooritatud, kuid vastajale jäi oma Eesti-tundmisest mõru maik suhu. Õppejõud Leo Tiik oli noore kaugõppetudengi talle enesestmõistetavate alade ja küsimuste tundmises proovile pannud. Samas aga kinnistusid arvestuse käigus omandatud teadmised mulle kogu eluks.

Matemaatika-loodusteaduskonna prodekaan Tiik

Järgmisel aastal (1959) puutusin Leo Tiigiga kokku ülikooli matemaatika-loodusteaduskonna dekanaadis, mis asus peahoones kohe aula kõrval, sellest vasakut kätt. Dekanaadis oli kaks ruumi. Esimeses ruumis istus vasakul leti taga sekretär, kuid mõnikord võis seal näha ka prodekaan Tiiki, kes küll tavaliselt oli koos dekaan Anatoli Mitiga tagumises ruumis. Nimelt hakkasin augustis 1959 taotlema dekaanilt enda üleviimist majandusteaduskonna kaugõppest matemaatika-loodusteaduskonna geograafia osakonda. Et mul oli käsil maja ehitamine, jätkanuksin kaugõppes, kuid geograafia erialal tollal enam kaugõpet polnud. Vahepeal saatis dekaan mind avaldusega geograafia kateedri juhataja Endel Varepi juurde, et kuulda tema arvamust.

Kui ületuleku küsimus oli põhimõtteliselt otsustatud, hakkas prodekaan Tiik uurima mu õpinguraamatut, et välja selgitada, mis kahe õppeaasta jooksul sooritatust üle kantakse ja mis ainetes on mul õppeaasta jooksul likvideerimisele kuuluvad võlgnevused. Prodekaan Tiik luges enda juures sooritatud majandusgeograafia eksami ja arvestuse vastavaks õppeainele *sissejuhatuse majandusgeograafiasse*, mida geograafiatudengeile õpetas Julian Sauškini venekeelse raamatu järgi Salme Nõmmik. Arvesse läksid ka kõik majandusteaduskonnas sooritatud majandusteaduslikud ja poliitilised ained ning saksa keele kui võõrkeele eksamid ja arvestused.

Samal ajal tuli mul prodekaani rehkenduse kohaselt sooritada puuduvad eksamid üldises füüsilises geograafias, üldises ja ajaloolises geoloogias, klimatoloogias ja meteoroloogias, geomorfoloogias ja erioptetuses (sõjanduses) ning arvestused üldises hüdroloogias, kehalises kasvatuses (koguni kaks arvestust), raamatupidamises ja erioptetuses. Raamatupidamisest olin majandusteaduskonnas jõudnud õiendada vaid pool arvestust, nii et seegi tuli uuesti sooritada.

Tiigil oli hea mälu, ning kui mul kolm ja pool aastat hiljem tekkis suunamiskomisjonis vaidlus tulevase töökoha asjus, lausus seal liikmena laua taga istunud Tiik: “Tuletage meelde, kuidas teist sai geograafiaüliõpilane.” Ma jätsin vaidlemise ja kirjutasin alla enda suunamisele Mustvee 1. keskkooli. Teine variant olnuks maaehituse projekt Tallinnas, kuhu aga mingit elamispiinda ei lubatud. Ka sealne töö ja Tallinna elu ei ahvatlenud mind. Nooremaile lugejatele tuleb siinkohal anda pisut selgitust Nõukogude ajajärgu õpinguist ja nn töölesuunamisest. Nimelt said edukalt, s.t neljale ja viitele eksamid ja hindelised arvestused sooritanud statsionaarsed üliõpilased riiklikku stipendiumi ning kõik üliõpilased pidid pärast lõpetamist vähemalt kolm aastat töötama kohal, kuhu riiklik suunamiskomisjon nad määras. Väga väikese sissetulekuga perest pärit üliõpilasil oli võimalus stipendiumi saada ka mõne kolme sisselipsamisel. Mul läks õpingute lõppjärgus isegi nii hästi, et sain viite tõttu koguni kõrgendatud stipendiumi. Loomulikult oli riik teinud üliõpilastele peale stipendiumi maksmise muidki kulusi, nii et Nõukogude riigi ülalpeetav tudeng pidi lõpetamise järel vastu võtma selle töökoha, kuhu komisjon ta suunas. Nii juhtus ka minuga.

Leo Tiik ja majandusgeograafia üliõpilased

Kui me Madis Aruja (1936–1995), Tiit Petersoo (1937), Enn Loigu (Loik, 1938–2003) jt osalusel hakkasime tegelema NSV Liidu maa-alal elavate soome-ugri rahvaste eluolu kohta materjali kogumisega ja moodustasime üliõpilaste teadusühingu raames etnogeograafia sektsiooni, määrati meile juhendavaks õppejõuks Leo Tiik, sest üliõpilasi ei tohtinud ju päris omapead tegutsema jätta. Tegelikult jäime oma hääbuvaid hõimurahvaid uurides ik-

kagi omapäi, sest abi saamiseks me Tiigi poole ei pöördunud. Et olin nende asjadega juba varem tegelnud, soovisid kaastudengid, et esineksin detsembri alguses 1960 nn osakonnaõhtul väikese ettekandega. Et mulle pole avalikud esinemised kunagi meeldinud, soostusin sellega alles päris viimasel hetkel. Peatumata siinkohal oma mitmeti ebaõnnestunud esinemisel, tooksin välja vaid ühe seiga. Meie sektsiooni töös mitte osalenud, kuid komnoorte hulgas väga aktiivne kaastudeng Mart Kõlu esitas mulle sellise küsimuse: “Kas liivlastega asustatud Kuramaa põhjarannik ei peaks kuuluma Eesti NSV koosseisu?” Vastasin, et ei, ja lisasin, et minu teada pole seda küsimust ka kunagi niiviisi püstitatud. Minu vastuse täiendamiseks lausus Tiik, et enne sõda oli liivlaste küsimuse teravalt välja toonud vaid üks inimene: Oskar Loorits.

Geograafiaosakonnas õpetas Leo Tiik väiksemaid kursusi. Tema heas eesti keeles peetud loengud olid omapärased ja loomulikud, esitatud vaikselt häälel, ilma paatoseta, vabad sovetlikku süsteemi ülistavast retoorikast, mistõttu neid oli huvitav kuulata. Loenguis selgitas ta alati majandusgeograafiliste ja kultuuriliste nähtuste ajaloolist tagapõhja, tehes seejuures ekskursse kaugemasegi minevikku ja andes sõnaseletusi. Mõiste “varjaag” tähenduse selgitamiseks võttis ta appi meile üldiselt tuntud saksa keele: *die Ware* ‘kaup’ + *jagen* ‘jahtima’, lisades veel, et kauba jahatamise all võis mõista ka orjade hankimist. Ajaloosündmusi tutvustades märkis Tiik taunivalt võõrvõimude õhutatud pealekaebamist. Sellest probleemist rääkides jõudis ta nõukogulikku kaasaega, kus õhutati inimesi valvsusele (leninlik *бдительность* ehk valvsus ja selle alusel tehtud *донос* ehk salakaebus). Tiik jutustas, et keelitas sellest eemale hoidma oma tütart, kui oli temalt kuulnud, et üks kooliõpetaja oli teinud ettepaneku kaasõpilasi jälgida.

Kui Tiigile anti ülesanne õpetada meile, viiest inimesest koosnevale kolmanda aasta majandusgeograafia üliõpilaste rühmale NSV Liidu transpordigeograafiat, tegi ta esimese loengu alguses ettepaneku, et kuna erialaraamatukogus on vastav venekeelne kõrgkooliõpik olemas, võiksime sealt ise lugeda ja siis talle hindelisel arvestusel vastata, tema aga räägiks meile selle asemel hoopis Eesti teedevõrgu ja linnade arengust. Olime sellega päri ja nii kuulasimegi semestri jooksul tema huvitavat juttu Eesti suuremate

keskuste ja nende nimede kujunemisest, sest Tiigi meelistegevuste hulka kuulus ka kohanimede uurimine. Nimede tähendust seletades esitas ta ka kohtade saksakeelseid vasteid. Teadsin suuremate linnade saksakeelseid nimesid, kuid mitte väiksemate keskuste omi. Tiigi “põrandaaluseid” loenguid kuulates selgus, et Keila raudteeharu oli omal ajal saksa keeles kutsutud *Kegelbahn*’iks.³² Kuulsime Tiigilt muudki huvitavat. Aprilli lõpus 1961 toimunud arvestuse hinde saime aga vastavalt sellele, kuidas keegi tundis venekeelse raamatu sisu. Nii et ilma vastamata ta meid läbi ei lasknud. Selline oli siis Leo Tiik õppejõuna.

Koridorivestlusi

Tegelikult jätkas “vana Tiik”, nagu me teda siis omavahel kutsusime, üliõpilaste harimist ka loengute vaheajal, mil ta koridoris suitsu tegi. Sigaret näpu vahel, jutustas ta enda ümber kogunenud tudengeile oma elukogemusist sõjaeelses Eestis ja sõja ajal sügaval Vene tagalas töötades. Eriti hästi tundis see puhmaskulmne mees mereliiklust ja -kaubandust ning Eesti linnade ajalugu, nagu eespool on juba märgitud. Oma merealaseid oskusi ja teadmisi süvendas ta 1940.–1960. aastail Eesti ja Läti rannikuvetes purjetades.

Saime teada, et Leo Tiik oli sidemeis 1944. a Läände siirdunud endiste õpingukaaslaste ja õpetajatega. Seegi oli meil teada, et Tiik kuulus “parteipoiste” hulka. Ilmselt just parteipileti tõttu õnnestus tal mitu korda Rootsist käia ja kohtuda seal oma vanade õpetajate Edgar Kanti, Eduard Poomi, teiste teadlaste ja omaaegsete kaastudengitega, nende hulgas Rudolf Jalakaga (1914–1997). Nii sai Tiik Läänes ilmunud erialast kirjandust ning koopiaid Rootsi ja Taani arhiivides olevaist ajalooürikuist. Üht-teist neist oma käikudest rääkis ta koridoris suitsu tehes ettevaatlikult meilegi, paludes seejuures, et me temalt kuulnud kurjalt ei kasutaks.

Pärast seda kui Eesti Geograafia Seltsi president Vello Tarmisto (1918–1991) oli käinud koos Moskva geograafidega 1960. a Stockholmis ülemaailmsel geograafide kongressil, pidanud seal

³²*Kegelbahn* — ‘keeglirada’, *Kegel* — Keila, *Bahn* — ‘raudtee’ (sks). *Toim.*

nendega ühissetekande Balti liiduvabariikide majanduse ja kultuuri enneolematult võimsast arengust ning vihanud asjalikke küsimusi esitanud Edgar Kanti ja sotsiaaldemokraatlike vaadetega William William-Olssoni peale, ütles Tiik meile koridorivestluses otsesõnu, et Tarmisto käitumine oli olnud rumalalt printsiipaalne ja tekitanud niiviisi just kahtlusi tänapäeva Eesti olude suhtes ning võib-olla ka nõukogude korra uusi vaenlasi Rootsisis. Tiik ise oli siirdunud ajaloolise geograafia ja kultuuriloo alale, sest nõukogulikust, eriti politiseeritud majandusgeograafiast ta lugu ei pidanud. See oli tema arvates paljas vahulöömine. Viimane märkus kehtis eriti Moskva ülikoolist kutsutud professor Julian Sauškini (1911–1982) ühe loengu kohta, mida ka Tiik oli kuulamas.

Ühes hilisemas koridorivestluses kaldus jutt Piiblile. Sel ajal oli Anatoli Mitt (1909–1980) juba ägedalt võitlev ateist. Tiik naljatas, et papi poeg Mitt avastab alles nüüd Piiblit. Tema ise oli seda lugenud juba poisipõlves, mil ta otsis pühast raamatust hoopis seiklusi. Nii et noor Tiik luges Piiblit kui seiklusromaani. Ise olin Piiblit uurinud seoses leeris käimisega suvel 1957. Seda ma Tiigile ei öelnud, kuid mainisin, et minu vanaisa (emaisa) on Vana ja Uue Testamendi kolm korda läbi lugenud ning teinud nende põhjal mitmeid omamoodi oletusi ja järeldusi. Kuna Jeesuse elust on vähe kirjutatud, siis arvas mu vanaisa, et Jeesus oli noores eas Indias käinud ja seal fakiiritempe õppinud. Lõppes vaheaeg ja koos sellega ka tookordne koridorivestlus. Nii jäi mul teadmata Tiigi arvamus minu vanaisa oletuse kohta.

Leo Tiik pages tollase igava ja nõmeda igapäevaelu eest ajalooarhiivi, kus tegi vanu ürikuid uurides mitmeid olulisi tähelepanekuid ja avastusi. Hilisemaks meelisteemaks oli tal Hiiumaa, mille asustusloost ta üritas oma teise väitekirja teha. Kahjuks jäi tal uurimus viimistlemata ja väitekirja kaitsmata.

Hiidlase huumor, uurimistegevus ja omapära

Leo Tiik oli perekeske inimene. Koridorivestluses ütles ta kord, et ei saa toimida nii nagu tema endine õpilane ja hilisem kolleeg (1954–1964) Tartu ülikoolis Uno Mereste, kes hiljem töötas pikka aega Tallinna Polütehnilises Instituudis. Tiigi jutu järgi ta vatsenud Mereste minna kopsakamate tööde kirjutamiseks pikemaks ajaks kodunt ära, et siis täies rahus ennast vaid kirjatööle pühendada. Oleku ja kõnepruugi järgi peeti Leo Tiiki tüüpiliseks hiidlaseks. Tema vaiksehäälsel juttu tuli tähelepanelikult kuulata, saamaks aru kõigest sellest, mida vestleja öelda tahtis. Ta harrastas ka mõistukõnet ja -ütlemisi, visates jutu sekka — teadajate arvates — hiiupäraseid nalju. Kui ta kateedri tööruumi sisenedes märkas, et kõik on laua taga usinasti midagi tegemas, lausus ta: *Контора пишеть!*³³ See tervituslause oli pisut nõökav, suunatud just lepingulises uurimistöös osalevatele teadureile, kes pidid istuma päev läbi kateedris ning seal rehkendades ja kirjutades palehigis töötama. Lahkudes sõnas ta sageli: “Kasvage siis kõik suureks!”

Kui igal aastal detsembri algul toimunud geograafiaüliõpilaste kokkusaamisel ehk nn osakonna õhtul oli vaja esitada viktoriiniküsimusi, haakus osa neist kindlalt Leo Tiigi tegevusega. Näitena tooksin kolm sellist: 1) Kes on uurinud põhjalikult Vana Tallinna? 2) Kes avastas tule Kõpu tornis? 3) Kes jõudis mõrtsuka jälile? Ega tudengid alati õiget vastust leidnudki. Esimesele küsimusele vastates pakuti algul mõnd tuntumat napsumehest õppejõudu. Teisele leidis mõni ärksam üliõpilane siiski õige vastuse, sest Tiigi kirjutis Kõpu tuletorni arengust oli ilmunud koguni kolmes keeles. Kolmanda, üldsegi mitte Tallinna ega Hiiumaaga, vaid kogu Eestiga seotud küsimuse pakkusin välja hiljem, kui Tiik enam õppejõuna ei töötanud, ja sellele ei osatudki vastata. Selgituseks lisaksin praegu vaid seda, et just Leo Tiik avastas, et eestikeelne “mõrtsuk/as” tuleneb kohalikust baltisaksa sõnast *Mordzug*, mida tollal üheski saksa keele sõnaraamatus polnud. Sõna algne tähendus oli Tiigi järgi “talupoegadest moodustatud ratsaüksus”.

³³ ‘Kontor kirjutab’ (vn). *Toim.*

Vana meremehena tundis Leo Tiik suurt huvi nii kaugete maade ja merede kui ka koduste randade ja saarte vastu. Nii näiteks esines ta pärast Thor Heyerdahli (1914–2002) teose *Kon-Tiki ekspeditsioon* ilmumist eesti keeles 1957. a Tartu linnaraamatukogus ettekandega, milles tutvustas selle uurimisreisija ohtlikku teekonda Vaiksel ookeanil. Et Heyerdahl oli temast neli aastat noorem, nimetas Tiik kuulsat norralast lihtsalt *noormeheks*. Ise Tiik küll kunagi kaugete meredeni ei jõudnud, kuid see-eest olid talle hästi tuttavad Läänemere rannaveed, kus ta ise suviti seilas.

Tiigi ettevaatlikkusest räägib majandusgeograafia kateedris 1970. aasta paiku toimunud vestlus tema hiljuti ilmunud artikli “Räpina paberiveskist ja selle vesimärkidest” teemal. Jutu lõpus mainis ta naljatades: “Saatsin separaadi tutvumiseks, aga nemad, sindrinahad, tõlkisid selle saksa keelde.” Sellega püüdis ta näidata, et tema pole artikli Saksamaal ilmumises süüdi. Nooremaile lugejaile tuleb märkida, et välismaal ei tohtinud tollal avaldada töid, mis polnud läbinud mitmekordset nõukogude tsensuuri. Jätsin selle Tiigi ütluse meelde ja hakkasin toimima samamoodi. Nii ilmus mul 1970. ja 1980. aastail mitu artiklit Soomes. Ükski neist polnud läbi käinud tsensuurist, küll aga enesetsensuurist. Erinevalt Tiigist panin ma need aga kirja ja esitasin teadustööde aruandeks. Keegi mind selle eest kuhugi välja ei kutsunud, kuid välismaale ka ei lastud, kuigi kutseid tuli Soomest ja Rootsist peaaegu igal aastal.

Nagu öeldud, tundis Tiik hästi kohanimedid. Kodumaa nimedest me eriti ei vestelnud, kuid kord ühe igava koosoleku ajal panin tema ette sedeli Reigi kohta, küsides, kus on käsitletud selle tule- nemist rootsi sõnast *rök* (‘suits’). Ta vastas sedamaid, kirjutades Rußwurm, *Eibofolke* ja koguni leheküljenumbri. See sedel peaks mul kusagil paberite hulgas veel alles olema. Tegemist oli niisiis Carl Rußwurmi (1812–1883) tuntud teosega rootslastest Eesti rannikul ja saartel. Juttu oli meil ka kaugematest kohanimedest. Et olin pisut omal käel tegelnud portugali keelega, hääldasin Bra- siilia nimesid portugalipäraselt, näiteks Xingu kõlas minu suust umbes nagu *šingu*. Tiik oli seda harjunud ütleva aga *singu*, sest nii on kohalik hääldus. Ühel teisel korral oli mul aga võimalik parandada Tiiki, kes hääldas Volga vasakpoolse harujõe Ahtuba nime *ahtuuba*. Tegelikult on selles nimes rõhk esimesel silbil.

Tundsin huvi nimede Euroopa ja Tallinn rahvapärase häälda- mise vastu ja küsisin seda Tiigilt. Esimese nime kohta vastas ta, et see on ikka Euroopa olnud, välja arvatud varasem baltisaksapärase *Eürupa*. Minu lapsepõlve aegu — Saksa ajal — kuulnud *Eroopa*- hääldust ei paistnud ta tundvat. Kui ma sama küsimuse Paul Aris- tele (1905–1990) esitasin, vastas akadeemik, et ta kirjutab ikka Euroopa, kuid räägib *Eroopa*’st. Mis puutub Eesti pealinna nime kohalikkude hääldust *Talin*, siis mitte päris põlistallinlasena polnud Tiik sellest kuulnud. Ta arvas, et nii võisid kunagi rääkida Tal- linna lähedal elanud maainimesed. Samuti Tallinnas koolis käinud Aristelt ei märganud ma seda küsida.

1970. ja 1980. aastail, lõpus juba pensionärina, juhendas Tiik koos Endel Varepiga geograafiatudengite õppereise Saaremaale. Tollaste üliõpilaste meenutuste kohaselt oli see hea tandem, kus üks õppejõud (Varep) andis ilusa ülevaate loodusest, teine (Tiik) aga rahvastikust, asustusest ja kohanimedest. Kord oli Tiik ka Kaukaasia menetlusekursiooni³⁴ teine juhendav õppejõud. See reis lõppes talle aga õnnetult, sest varastati rahakott.

Kui 1982. a toimus geograafia õppejõudude ja teadurite eks- kursioon Vormsil, oli meiega kaasas ka pensionär Leo Tiik (vt fotot). Kui me Vanemuise tänava õppehoone ees bussi ootasime, nägi meid parajasti naabermaija (kirjandusmuuseumi) minev aka- deemik Paul Ariste, kes väga uudishimuliku ja vestlusalti inime- sena tuli vaatama, mis rahvaga tegemist. Käbeda jutuga Ariste vahetas Tiigiga paar lauset ja pöördus siis teiste poole, kasutades ka rootsikeelseid väljendeid. Näinud heledas jopis väikeste vunt- sidega Jüri Roosaaret (1953), lausus Ariste *svenske pojke* (‘rootsi poisid’), minu tollasele tumedale habemele ja musta karva jopile vaadates tegi ta minust aga *ryske pojke* ehk ‘vene poisi’. Tiik vaid muheles Ariste jutu peale. Ei mäleta, et Ariste oleks teda mõne nimega “ristinud”.

Vormsil ringi liikudes jagas Tiik asjakohaseid selgitusi. Ühi- selt kuulasime põlisvormsilase Maria Murmani (1911–2004) ilu- said murdekeelseid laule. Siis oli veel elus ka tema mees, keda Maria jäi Saksa aja lõpus Vene tagalast koju ootama ning loo-

³⁴Menetlusekursiooniks nimetati tol ajal vanemate üliõpilaste kaugekskursioone.

Autor koos Leo Tiigiga (vasakult teine) Vormsil 1982. a.

bus koos teiste rannarootslastega Rootsi minemast. Käisime ka Vormsi vanal surnuaial ja kiriku juures, kus leidsime Eesti vabandussõjas langenuile püstitatud mälestussamba rootsikeelse tekstiga. Ka Tiik peatus selle samba juures. Vormsil ahju küttes arenes Tiigil ja Roosaarel huvitav vestlus. Tuletasin seda Roosaarele hiljuti meelde ja palusin tal oma Vormsi-meenutused kirja panna. Märkisin siinkohal vaid seda, et kui üks meist hakkas noormees Roosaaret õpetama, kuidas peaks toimima ahju kütmisel, lausus 72-aastane Tiik elutargalt, et igapäev on oma nipid, mida teised ei pruugi teada.

Pisut Tiigi raamatu- ja kirjandushuvist

Leo Tiik tundis Eesti kultuuritegelasi ja kirjanikke, nende hulgas ka Friedebert Tuglast (1886–1971). Kord Tuglasel külas viibides oli ta seal näinud ka matemaatika-loodusteaduskonna hiljutist üliõpilast Jaan Eilartit (1933–2006). Pärast oli Tiik Tuglaselt küsinud, kas ta ammu seda noormeest tunneb. Tuglas vastanud: “Ega ma teda tunne, ta lihtsalt tuleb minu juurde.” Nii rääkis Tiik. Ta tundis oma eakaaslast Aadu Hinti, kellega puu-

tus kokku suvisel ajal Lääne-Eesti saartel liikudes. Tiik pidas lugu faktitäpsusest ning on mitme raamatu ja brošüüri arvustuses sellele erilist tähelepanu pööranud. Näiteks 1988. a avaldas ta *Keeles ja Kirjanduses* arvustuse “Faktikommentaare H. Sergo romaanile “Näkimadalad” I-III” (nr 12, lk 740–742). Veel paistis ta lugu pidavat Voldemar Pansost. Kord nimetas ta ennast Pansoga võrreldes karjapoisiks.

Leo Tiik ei liikunud kunagi ringi tühjade kätega. Enamasti oli tal näpus portfell. Loenguid pidades ei avanud ta seda kunagi ega võtnud välja loenguteksti, sest tavatses peast rääkida. Tundsime siis huvi, mis tal võiks portfellis olla. Kord hiljem tegi ta kateedris selle ka lahti ja näitas kas Rootsist või Taanist saadetud arhiivimaterjalide koopiaid. Tiik tundus olevat väga kokkuhoidlik mees, sest iga kord, kui toimus mingi rahakogumine, ruttas ta kiirelt minema. Kuid raamatuile, kohvikule ja sigarettidele näis tal raha jätkuvat. Raamatute teemal tekkis meil mõnikord ka vestlusi, kas siis raamatukaupluses või ülikooli ruumes. Esimest korda nägin Tiiki raamatut uurimas veel siis, kui ta prodekaan oli. Tema ees laual oli raamat Eesti eksliibriseist. Kui ta hiljem juhtus mind kateedris (õppetoolis) mõne raamatuga nägema, tundis ta alati huvi, millega on tegemist. Seoses sellega meenutaksin kolme seika.

Ülikoolipäevil, vist 1960. aastal, olin endale ostnud venekeelse raamatu, mis käsitles kõiki USA osariike — ka noorimaid, Alaskat ja Hawaiid —, ning sirvisin seda hakatuseks. Tiik juhtus mind nägema, võttis raamatu korraks enda kätte ja lausus, et peaks selle ka ise läbi lugema. Minult ta seda lugeda ei küsinud ja ma ise ka ei pakkunud. Nii jääbki teadmata, kuidas tal selle raamatuga suhted jäid. USA osariike ta muidugi teadis ning arvatavasti võis kaardile vaatamata ka kõik 50 üles lugeda.

Hiljem, juba geograafia kateedris töötades oli mul kord laual hiljuti ostetud saksakeelne raamat Põhja-Norrast ehk Finnmarkist. Tiik nägi seda ja pidas raamatut algul teatmelise sisuga teoseks. Kui aga selgus, et raamat on ilukirjanduslik ja käsitleb seal peetud viimase sõja sündmusi, küsis Tiik, kelle pooltel autor sõdis. Vastasin, et sakslaste pooltel. Sellest põgusast jutujamisest jäi mul mulje, et Tiik ei pea puhtilukirjanduslikest teostest eriti lugu. Luges aga hiljem tema kirjavahetust Bernard Kangroga, olen oma arvamust muutnud.

Kolmanda seiga saan juba täpsemalt dateerida. See oli aastal 1977, mil venekeelse kirjandusega kauplevas Tartu raamatupoes uurisin uut pärsia-vene sõnaraamatut, sest olin kümme aastat varem ilmunud Bozorg Alavi (1904–1997) saksakeelse õpiku najal selle keelega juba tutvust teinud. Tiik nägi mind sõnaraamatuga ja küsis: kas see keel veel puudus? Arvasin siis, et ta tõgab mind, kuid võib-olla küsis ta siiralt. Ei oska ju hiidlaste mõttekäike tabada. Pärsia-vene sõnaraamatu, kuigi mitte raamatupoes uuritu, ostsin hiljem ikkagi ära ning olen seda paari artikli kirjutamisel ka kasutanud.

Viimased aastad

1990. aastail kohtusin Tiigiga mitu korda. Need olid küll suuresti juhuslikud kokkusaamised. Tema 80. sünnipäeva ajal õnnestus mul esimest korda pikemalt Soomes töötada ning seepärast ma ei tea, kas majandusgeograafia kateedri töötajad teda ka sel puhul õnnitlesid. 1994. a pidas ta mind tänaval kinni ja küsis, kas ma tean midagi täpsemat tema ülikoolikaaslaste Werner Neumanni (1907–1942) ja Felix Jürmanni (1908–1941) saatuse kohta. Vastasin, et ei tea rohkem, kui olen nende Udmurtias represseeritud eestlaste kohta kirjutanud kahes artiklis, mida Tiik oli äsja lugenud.

1995. aastal oli Leo Tiigi 85. sünnipäev. Selle puhuks oli nõukogude aja lõpus bioloogia-geograafiateaduskonnas partorgi ja seejärel prodekaani ametit pidanud dotsent Riho Mällol (1951–2001) varutud lillekimp ning ta kutsus mind kaasa seda üle andma. Ma ei tea, kas Mällo oli meie tulekust ette teatanud, kuid koos me Tiigi poole koju läksime. Korteriuksest pääsesime koridori, kus siis sünnipäevalapsega püstijalu vestlesime. Tiik rääkis oma arhiivileidudest ja avaldas kahetsust, et Ariste oli omal ajal arhiivimaterjalide põhjaliku uurimiseta teinud rutakaid järeldusi Hiiumaa külanimedekkeloo kohta. Tema jutu ära kuulunud ning veel kord tervist ja jõudu soovinud, väljusime Tiigi Jakobsoni tänava korteri uksest ja seadsime sammud ülikooli Vanemuise tänava õppehoone poole.

Leo Tiik käis arhiivimaterjale uurimas kuni elu lõpuni. Ainult et viimaseil aastail valis ta ikka sellise tee, kus ei olnud suuremaid tõuse ega langusi, nagu ta mulle kord tänaval seletas.

Siinkirjutaja kohtus Leo Tiigiga viimast korda mai alguses 1996 just Tartu ajalooarhiivi juures. Jutt jäi pooleli 1941. a suve sünnimisel, mil Tiik oli öö läbi pikutanud Tallinna munakivisillutisel, oodates äraviimist Venemaale. Järgmisel kohtumisel pidime seda juttu jätkama. Jätku aga ei tulnudki, sest pärast mu vahepeal toimunud Prantsusmaa-visiiti Leo Tiiki meie maailmas enam polnud. Leo Tiik oli lahkunud 86. eluaastal. Kui ma sellest teada sain, tuli meelde kauaaegse geograafia kateedri laborandi Linda Laaneloogi (1914–2004) ennustus aastal 1978, et Leo Tiik elab 88 aastat vanaks. Ega tal sellest palju puudu jäänudki.

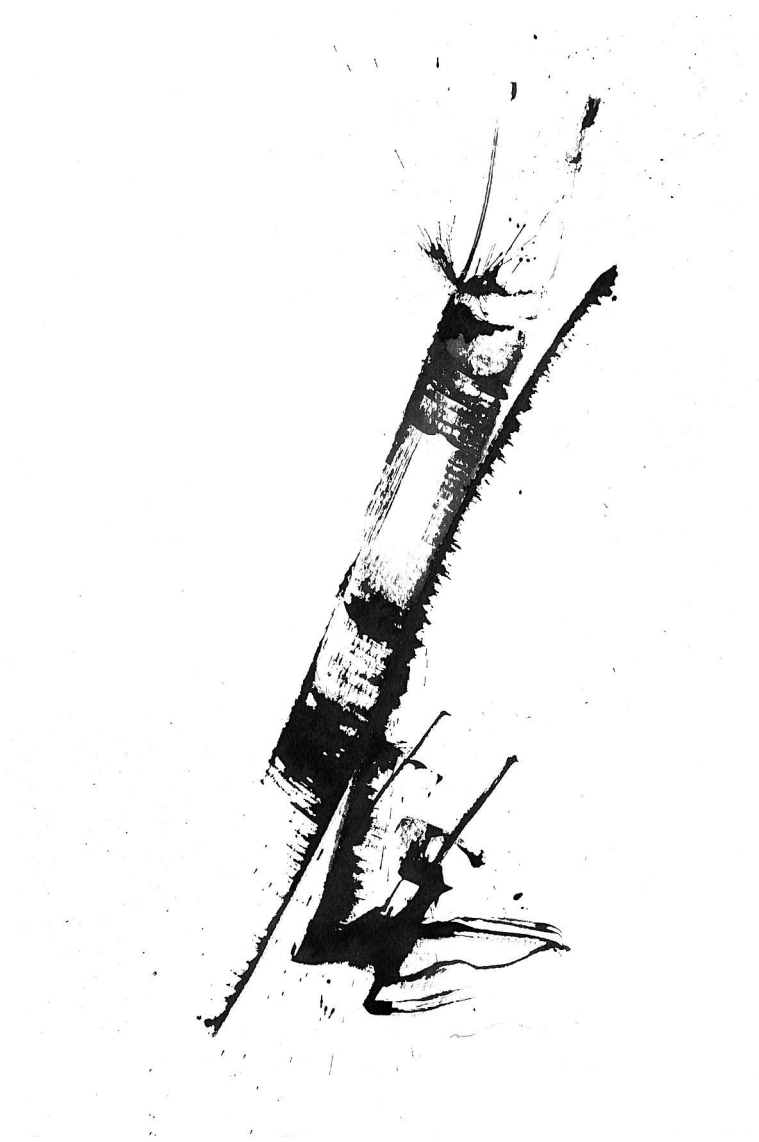
Kirjandus

- Eilart, J., E. Parmasto, H. Trass (koost.) 1965. *Merevaiguranikult vulkaanidemaani: Eesti loodusteadlaste reisirakeldusi*. Tallinn: Eesti Raamat
- Kolleegid TRÜ majandusteaduskonnast 1970. Dotsent Leo Tiik 60. — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 24, 11. IX, lk 3
- Kurs, Ott 2007. Leo Tiik, nimekas Hiiumaa uurija. — *Hiiu Leht*, nr 26, 3. IV
- Kurs, Ott 2009. Leo Tiik. — *Elusid ja eluruume*. Tartu: Ilmamaa, lk 140–148
- Mereste, U. 1972. Mitmekülgsete huvidega silmapaistev majandusgeograaf. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1970*. Tallinn: Valgus, lk 216–219
- Murel, Virma 1996. *In memoriam Leo Tiik*. — *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 632–633
- Mällol, Riho 1989. Leo Tiik 75. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 23*. Tallinn, lk 132–135
- Mällol, Riho 1995. Geograaf ja ajaloolane Leo Tiik. — *Kleio*, nr 4, lk 44
- Nõmmik, S. 1970. Leo Tiik 60. — *Edasi*, nr 216, 15. IX, lk 4
- Palamets, Hillar 1994. Meenutavad juristid ja majandusteadlased. Tartu, lk 61–116 [käsikiri TÜ raamatukogus f 141, n 1, s 95]
- Tartu Ülikooli geograafia instituut, Korp! "Vironia" 1996. *In memoriam Leo Tiik*. — *Postimees*, nr 144, 21. VI, lk 20
- Tiik, Leo 1999. Mälestusi. — Jüri Roosaare (koost.). *Professor Endel Varep: Artikleid ja mälestusi*. Tartu ülikooli geograafia instituut, lk 102–109

Leo Tiik geograafi ja kultuuriloolasena

- Trikkant, Lea, Maare Kümnik 1997. Kaks tugevat tamme. — *Tartu Ülikooli Raamatukogu aastaraamat 1996*. Tartu, lk 89–90
- Vabar, Mart 1980. Leo Tiik 70. — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 25, 19. IX, lk 3
- Varep, Endel 1970. Geograaf, ajaloolane, loodusesõber. — *Eesti Loodus*, nr 9, lk 574

OTT KURS (sünd. 1939) on lõpetanud Tartu ülikooli geograafiaosakonna 1963. aastal. Geograafiakandidaat 1971. a Tartus. Praegu (alates 2007. a-st) Tartu ülikooli emeriitprofessor, Helsingi ülikooli audentor. *Akadeemias* varem ilmunud artiklid “Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest” (1990, nr 6, lk 1252–1259), “Ingeri põliselanike saatus” (1990, nr 7, lk 1484–1499), “Krimmitatarlased” (1991, nr 2, lk 321–344), “Hõimud hääbumas: Karjalased Ida-Karjalas” (1992, nr 1, lk 120–136), “Edgar Kanti teaduspäränd” (1992, nr 3, lk 578–606), “Euroopa ruumiline taassünd” (1992, nr 5, lk 899–911), “Halduspoliitilised ruumid” (1992, nr 12, lk 2613–2630), “Eesti piirid Euroopa riikide taustal” (1993, nr 3, lk 451–468), “Sakslased Venemaal” (1993, nr 7, lk 1452–1483), “Poliitgeograafia arengulugu” (1993, nr 12, lk 2640–2666), “August Tammekann teaduses ja kultuuris” (1994, nr 8, lk 1720–1737), “Etnilised vähemused ja uusasukad Eestis” (koos Eiki Bergiga, 1995, nr 2, lk 260–275), “Johannes Gabriel Granö Eestis” (1995, nr 5, lk 1057–1077), “Poliitgeograafia Eestis” (1996, nr 1, lk 137–151), “Marid ja Marimaa” (1996, nr 7, lk 1408–1424), “Tartu teadlased ja Vene Geograafia Selts” (koos Linda Kongoga, 1996, nr 11, lk 2284–2296), “Kakskeelne Lotring” (1997, nr 10, lk 2045–2062), “Turgi riikide kohanimed” (1998, nr 5, lk 1036–1051), “Endel Varep asulastiku uurijana” (2000, nr 8, lk 1711–1729), “Krimmitatarlaste tänane päev” (2002, nr 1, lk 78–88), “Salme Nõmmik: Aeg, ruum, ideed” (2002, nr 3, lk 497–508), “Afganistan ja afgaanid” (2002, nr 8, lk 1699–1711), “Kreeklased Krimmis” (2004, nr 7, lk 1473–1495), “Maajamaa muutumisi” (2005, nr 12, lk 2557–2627), “Sakslaste saatusest Krimmis” (2006, nr 10, lk 2171–2190) ja “Vanast maailmast uude” (2010, nr 6, lk 1088–1114); lisaks 19 arvustust ning järelsõnu ja tõlkeid.

REIN EREB. Nigu nipsti (sarjast “Toetused ja nõjatused”, 2010)

ERVIN ROOS
(1908–1962)
Klassikaline filoloog
Eestis ja Rootsis

Ivo Volt, Paavo Roos

I

13. septembril 2008 täitus 100 aastat Ervin Roosi sünnist. Laiemale avalikkusele on tema nimi tundmatu, Eesti värsiteadusega kokkupuutunuile aga võiks olla tuttav Ervin Roosi monograafia *Eestikeelse kvantiteeriva heksameetri süsteem* (1938). Eestis sündinud, 1944. aastal Rootsi põgenenud ning seal 1962. aastal 53-aastaselt surnud klassikalise filoloogi lugu on vaid üks sadadest sarnastest, mille uurimine, tutvustamine ning eelkõige teadvustamine on tähtsam, kui me seda endale võib-olla tunnistame. See on ka osa Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ajaloost.

Taustaks nii palju, et tollase Tartu ülikooli klassikalise filoloogia eriala keskmeks oli professor Pärtel Haliste (kuni 1928 Bauman(n)), kes oli ainsa klassikalise filoloogia õppejõuna tegev ees-

Artikli aluseks on Ivo Voldi ja Paavo Roosi ettekanded 12. septembril 2008. a Tartu Kirjanduse Majas toimunud sümposiumil “Ervin Roos 100”, seejuures on teksti täiendatud ja täpsustatud. Üritus toimus Tartu ülikooli klassikalise filoloogia osakonna korraldusel ning riikliku programmi “Eesti keel ja rahvuslik mälu” toetusel. Ervin Roosi Eesti-perioodi käsitleva osa autoriks on Ivo Volt, Rootsi-perioodi käsitus pärineb Ervin Roosi pojalt Paavo Roosilt.

tikeelse ülikooli algusest 1919. aastal kuni 1944. aastani. Ta ühendas otsekui teljena erinevaid traditsioone. Ühelt poolt kuulusid siia eestikeelse ülikooli algusperioodi õppejõud, kes õppetöös eesti keelt ei kasutanud: rootslane Johan Bergman (1919–1922) ja sakslane Wilhelm Süss (1923–1934), teiselt poolt nooremad eestlastest õppejõud, Konstantin Vilhelmson (alates 1926. aastast) ning Ervin Roos (1935. aastast).¹

Ervin Roos sündis 13. septembril 1908 Tartus, tema isa oli Jaan Roos ning ema Liisa Roos (sündinud Täpsi). Esmase hariduse sai ta mitmes Tartu koolis aastail 1915–1921² ning seejärel 1921. aastast Hugo Treffneri Gümnaasiumis, mille humanitaarharu ta lõpetas 1926. a kevadel *cum laude*. Samal aastal astus Roos Tartu ülikooli filosoofiateaduskonda, mille lõpetas 1933. a samuti kiitusega, seejuures kreeka filoloogia ülemastme ulatuses, ladina filoloogia ning filosoofia keskastme ulatuses ning kunsti-ajaloo alamastme ulatuses. Õpingute ajast on säilinud üks auhinna-õppetöö, joonelise koolivihiku 21 leheküljele kirjutatud ladinakeelne käsitus “De C. Asinii Pollionis vita, gestis et scriptis” (C. Asinius Pollio elust, tegudest ja kirjutistest),³ mis sai 1. detsembril 1932 väljakuulutatud filosoofiateaduskonna otsusega professor Johan Bergmani abiraha.⁴

1934. aasta kevadel sooritas Roos eksternina ka ladina filoloogia eksami ülemastme ulatuses ning sai 7. juunil 1935 filo-

¹Pärtel Haliste elu ja tegevuse kohta vt Volt 2003. Tema kirjutiste kogumik on Ivo Voldi koostatuna pealkirjaga *Hagerist Hellaseni* ilmunud kirjastuse Ilmamaa väljaandel 2009. aastal “Eesti mõtteloo” sarjas (nr 90).

²1915^{II}–1918^I kohalikus II kroonu algkoolis, esimese Saksa okupatsiooni ajal 1918^{II} Dorpater Knabenmittelschule’s, 1919^I–1920^I Tartu Kõrgemas Rahvakoolis, 1920^{II}–1921^I Tartu XV algkoolis (Eesti Ajaalooarhiiv, f 2100-2-990, l 64).

³C. Asinius Pollio (75 eKr – 4 pKr) oli Rooma poliitik (konsul a-l 40 eKr), kõnemees, luuletaja ning ajaloolane, Vergiliuse patroon ja Horatiuse sõber.

⁴Kirjutist säilitatakse auhinnaõnna Tartu Ülikooli Raamatukogus. Selles esinevad punase pliiatsiga tehtud parandused, allajoonimised ja üksikud saksakeelsed märkused pärinevad käekirja järgi otsustades Wilhelm Süssilt.

soofiamagistri kraadi kreeka filoloogia alal tööga “Poli[i]tilise ajaloo ja riiklikkude olude kajastusi Aristophanes’ e “Ahharnlastes”.” See käsikirjaline töö, kokku 216 lehekülge, on hoiul Tartu ülikooli raamatukogus. *Ahharnlased* on Aristophanese esimene säilinud komöödia. Töö sissejuhatuses mainib Roos, et jagab kogu käsitluse “kolme suurde peossa, millest esimene laiaulatuslikum käsitleb neid ajaloolisi ja riigimuinsuslikke probleeme, mis kerkivad esile ühenduses “Ahharnlaste” ajaloolise või pseudoajaloolise tegelaskonnaga, teine osa tegeleb küsimustega, mis on põhjustatud üksikuist vihjeist ajaloolistele isikutele väljaspool “Ahharnlaste” tegelaskonda, kuna kolmas osa jälgiks üksikuid riigimuinsuslikke küsimusi, mis pole otseses seoses mingi tegelase või isikuga”. Ta lisab, et esitab ainult töö esimese osa, “mis moodustab endast teataval määral ümmarguse terviku, kuna teine ja kolmas osa kui fragmentaarsemad jäävad edaspidiseks läbitöötamiseks”. Töö alajaotused käsitlevad komöödia *Ahharnlased* eri tegelasi: surematu Amphitheos (lk 15–69), nuhk Nirkarchos (lk 70–73), saadik Theoros (lk 74–101), nuhk Pseudartabas (lk 102–122), väejuht Lamachos (lk 123–216).

1930. aastast peale, seega juba üliõpilasena, oli Ervin Roos ametis Klassikalise Muinasteaduse Instituudi ajutise abijõuna (abiassistendina). Aastail 1934–1936 töötas ta ka ladina ja kreeka keele õpetaja kohusetäitjana (tunniandjana) Hugo Treffneri Gümnaasiumis, 1934. a lühemat aega ka ladina keele õpetajana Tartu Tütarlaste Gümnaasiumis. Aastail 1935–1938 luges ta õppeülesande täitjana Tartu ülikoolis vanade keelte lektorikursust, 1938–1943 oli vanade keelte lektori kt, 1. juulist 1943 sai aga vanade keelte lektoriks. Lisaks õppetööle ülikoolis oli Ervin Roos Akadeemilise Klassilise Kultuuri Ühingu asutajaliige ning juhatuse liige (sekretär) kogu selle tegevuse vältel, s.o alates 7. aprillist 1935. a. 1936. aastal osales ta ka didaktilis-metoodilises seminaris vanade keelte alal.

31. detsembril 1932. a abiellus ta õpetaja Elsa Alfrida Mattsoniga (Matsohn; sünd. 8./21. II 1909). Peres oli kolm last: Naatan Roos (28. I 1934–21. XI 1993 Rootsisis Norrköpingis), Paavo Roos (31. VII 1937) ning Aarand Roos (28. V 1940).

Nagu eelnevast näha, rakendati Ervin Roosi noore õppejõuna eelkõige ladina ja kreeka keele algkursuste ning ka edasijõudnute

keelekursuste õpetajana. See töö võib tunduda üksluise ja aastast aastasse samal viisil korduvana, ent on ülikooliõpetuses tegelikult ülimalt tähtis, sest just siit saavad üliõpilased aluse, millele edasistes kursustes toetuda. Eesti Ajalooarhiivis on säilinud Ervin Roosi aruanded õppetegevuse kohta, kust võib näha, et ta on ladina ja kreeka keele õpetuse alal sisse viinud mõningaid olulisi muudatusi. Nii teatab ta 1938. aasta sügissemestri kohta esitatud aruandes, et läks ladina keele õpetuses üle *c* hääldamisele *k*-na igas positsioonis ja ühenduses sellega ka *ae* ja *oe* hääldamisele kõikjal diftongidena. Kreeka keele hääldamisel läks ta üle *η* hääldamisele *ää*-na senise *ee* asemel (nagu see olevat olnud Riia ülikoolis ja paljudes Saksamaa ülikoolides), kusjuures *εν* hääldamise *eu*-na senise *öi* asemel olevat ta läbi viinud juba 1938. aasta kevadsemestril. Üleüldse kohtab aruandeis märke aktiivseist püüdlusist suunata õppetööd vastavalt uuemaile suundumusile pedagoogikas ja keeleteaduses.

Õpetuse praktilise poole pealt nimetab Roos algperioodil eelkõige nn Toussaint-Langenscheidti meetodi kasutamist, mis oli Saksamaal populaarne 19. sajandi teisest poolest alates.⁵ See meetod oli algselt mõeldud iseõppijale ning selle iseloomulikud jooned moodsate keelte puhul on reaalne tõlge tekstide juures, kergesti mõistetav häälduse märkimine ning pideva kordamise nõue. Ei ole täpselt teada, kuidas Ervin Roos seda meetodit järgis, kuid näiteks Toussaint-Langenscheidti meetodit järgivas vanakreeka keele õpikus (olemas Tartu ülikooli klassikalise filoloogia raamatukogus, seega oli Roosile kättesaadav) on kreekakeelsete sõnade õppimise puhul rõhutatud, et neid tuleb alati kõvasti ette lugeda, seejuures rõhu, hõnguse ja *iota subscriptum*’i puhul näppu üles tõstes.

Loomulikult kohtab õppetegevuse aruandeis probleemipüstitusi, mis on aegumatud. Näiteks kurdab Roos mitmel järjestikusel aastal, et ülikooli teatud auditooriumides puuduvad endiselt suured tahvlid, mis võimaldaksid õppetööd rahuldavalt läbi viia. Samuti tekitab raskusi see, et ladina keele algkursuse alguses igal sügisel on osavõtjate arv väga suur (suurima arvuna nimetatakse

⁵Meetod on saanud nime prantsuse keeleõpetaja Charles Toussaint’i (1813–1877) ja saksa keeleõpetaja ning kirjastaja Gustav Langenscheidti (1832–1895) järgi.

120 üliõpilast), samal ajal kui semestri lõpuks kahaneb see tunduvalt. Aruandeis sisalduvas sektsioonis “Erisoovid” mainitakse korduvalt vajadust tõsta ladina keele algõpetuse nädalatundide arvu neljalt viiele, mis võimaldaks ainet läbida nii, et oleks rohkem võimalik kaasata üliõpilasi, lasta neil tunnis vastata jne. Kõik need soovid on ilmselt jäänud tulemuseta või on tulemus olnud negatiivne, sest ühel aastal mainib Roos lihtsalt, et erisoovid on samad, aga neid kirja panna oleks asjatu, sest on selgunud, et sellest sünnib rohkem halba kui head.

Ervin Roos Eesti-aegsete publikatsioonide nimestik ei ole väga pikk, ent selles on tähtsaimal kohal 75-leheküljeline käsitlus *Eestikeelse kvantiteeriva heksameetri süsteem*, mis ilmus Akadeemilise Kirjandusühingu toimetiste sarjas 1938. aastal (sisaldab ka saksakeelset kokkuvõtet).⁶ Siin esitab Roos küsimuse, kas antiikluulet mõnda uude keelde tõlkides on võimalik “ligilähedalgtki samaväärselt jäljendada tolle luule omapärast vormiilu” (lk 5). Ta nendib, et “soome ja eesti keel oma eri silbiväldetega on asetatud antiikse värsitehnika kvantiteeriva printsiibi seiramise suhtes teistest uutest keeltest hoopis soodsamasse seisukorda” (lk 5–6). Ehkki kvantiteeriva värsiga oli Eestis tegeldud varemgi, oli Roos esimene, kes oma põhimõtted ka süsteemselt sõnastas ja avaldas. Ta eristab nelja erinevat kvantiteeriva heksameetri põhimõtet: 1) moraaline, mille puhul peab kõikides värsijalgades olema identne moorade arv (kuna seda ei rakendatud antiikheksameetriski, polevat sellel mõtet ka eesti keeles); 2) süllaabiline, mille puhul on igal silbitüübil kontekstist sõltumatu etteantud pikkus ja kasutus (ka see ei ole Roosil meelest sobiv, sest niivõrd jäiga pika-lühikese silbipikkuse kontrasti loomine oleks eesti keele suhtes vägivaldne); 3) positsiooniline, kus silpide pikkuse määrab nende asend, näiteks võib silbi pikaks muuta järgmise silbi alguskonsonant (ka see ei sobivat eesti värssi, kuna loomulikus keeles ei mängi järgmise silbi alguskonsonant eelmise silbi välte osas olulist rolli); 4) proportsiooniline, kus silbipikkus on relatiivne, s.t loeb kontekst ehk naabruses paikneva silbi pikkus: kui

⁶Ekslik on Tiit Hennoste väide, nagu oleks tegemist Roosil magistritööga (2007: märkus 30). Roosil käsitlusest annab lühivälja näiteks Jaak Põldmäe (1978: 27–29). Autorid tänavad Maria-Kristiina Lotmanit abi eest siinse kokkuvõtte koostamisel.

silp paikneb endast lühema silbi naabruses, mõjub ta pikana, kui aga endast pikema kõrval, siis lühikesena. Seega ei saa rääkida eraldi silbitüüpidest, vaid tuleb rääkida sõnatüüpidest, sest silbipikkus ilmneb alles teiste silpide kontekstis. Roosil kvantiteeriva heksameetri süsteem ongi sisuliselt eri sõnatüüptide klassifikatsioon vastavalt silbiarvule. Praktilise värsilugemise huvides peab siiski enamik kolmandavärtelisi silpe jääma pikaks ning enamik esmavärtelisi lühikeseks, sest proportsiooniline põhimõte avaldub kõige paremini teisevärteliste *anceps*-silpide puhul. Seega on Roosil süsteem tema enese määratluse järgi kombinatsioon süllaabilisest ja proportsioonilisest põhimõttest. Selle mõju hilisemaile luuletajaile ja teoreetikuile (nt August Annist, Ain Kaalep) on olnud märkimisväärne, ehkki otseselt sellest ei ole keegi lähtunud.

Populaarsemaist käsitlusist on Ervin Roosil sulest ilmunud *Ülevaade vana-kreeka kirjandusest* (1935, 68 lk) ning *Ülevaade rooma kirjandusest* (1936, 84 lk), mõlemad Looduse kirjastuse “Keele ja kirjanduse” sarjas. Nagu autor esimese eessõnas mainib, ei taha see ülevaade võistelda 1926.–1927. aastal eesti keeles ilmunud Tadeusz Zieliński kaheosalise *Vana-kreeka kirjandusega*. Ta selgitab, et Zieliński on kohane ülikoolis, ent “osutub gümnaasiumi kava piirides liiga mahukaks ning raskepäraseks”. Seega on Roosil raamatuke kavandatud eeskätt õppevahendina koolidele. Ka ülevaate sisuline tasakaal on sellest tingitud: “[n]imelt on kreeka iseseisvuseaega, millal toimus enamiku kirjanduseliikide sünd ja väljakujunemine, käsiteldud suhteliselt märksa põhjalikumalt kui hellenistlikku ajastut, mis eriteaduste õitseajana pakub käesoleva teose ülesannete piirides hoopis vähemat huvi. Samal põhjusel on ka luulele osastatud üldiselt suuremat tähelepanu kui proosale; eriti avaldub see eepose ja draama juures, mis raamatu piiratud raamidest hoolimata mitmesugustel kaalutlustel ei osutunud sobivaks esitada kokkusurutumal kujul” (Roos 1935: 3).

Ülevaade rooma kirjandusest on pisut mahukam. Seda põhjendab Roos töigaga, et rooma kirjandust saab koolis käsitleda ka ladina keele tundides. Samuti oli kreeka kirjanduse puhul eesti keeles olemas Zieliński käsitlus, ent rooma kirjanduse osas vastav abivahend puudub. Erilist tähelepanu on Roosil ülevaates saanud

nn kooliautorid (Caesar, Cicero, Vergilius), samuti satiir kui ainus Rooma algupärane kirjandusžanr; põhjalikumalt on käsitletud ka komöödiat.

Veel ilmus 1941. aastal riiklikult kirjastuselt Teaduslik Kirjandus juba 1938. a trükivalmina mainitud käsitlus *Odüsseia: Sisuline, kunstikriitiline ja tekkelooline analüüs* (104 lk).⁷ Raamatu kuues osas vaadeldakse vastavalt *Odüsseia* asukohta kreeka kirjandusloos (I), *Odüsseia* sündmustikku (II), eepose “sisuolemust” (III), vormistikku (IV), *Odüsseia* saamisluugu ja “Homeroose küsimust” (V) ning Homeroose tähtsust ja *Odüsseia* järelmõju (VI).

Eesti-perioodil ajakirjades ilmunud pikematest artiklitest olgu nimetatud ajakirjas *Akadeemia* avaldatud “Õigluse antinoomia antiikses ühiskonnas” (Roos 1939). Lisaks on ajakirja *Elukevad* 1930. aasta nr 3–7 ilmunud arutlus “Kas vaimulik kunst on esteetiline või mitte?” (Roos 1930) ning sama ajakirja 1931. a nr 7–9 “kaminaveste” teemal “Muusikast kui tähtsast tähtsusetust” (Roos 1931). Veel on Roosilt ilmunud väiksemaid kirjutisi ajakirjades, nagu retsensioonid jms.⁸ 27. mail 1938. a dateeritud eluloos mainib Roos ka filosoofia-alast käsitlust “Vaimumaailma irratsionaalsaid suurusi”, mis olevat käsikirjas, ehkki valminud juba 1936. aastal.

Nimetada tuleb ka Roosi panust tõlkijana: 1933. aastal ilmus Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastusel *Üldajaloo lugemiku* I vihk (64 lk), mis hõlmab vanaaja tekste. Lugemiku valiku tegi ning teksti redigeeris Pärtel Haliste, ent kõik tõlked, eranditult otse kreeka ja ladina keelest, on teinud Ervin Roos, samuti on tema koostatud sissejuhatavad selgitused üksikute autorite kohta ning

⁷Nõukogude okupatsiooni perioodil ilmunud raamat ei ole päris vaba ideoloogilisest taagast, sisaldades (lk 50 jj) üksikuid, eriti klassiühiskonda puudutavaid tsitaate Friedrich Engelsi raamatust *Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine*. Mainida võib ka lühendi *sm*. lisamist Gustav Suitsu jt nimeledele tänuavaldustes (lk 101).

⁸Nt Pärtel Haliste kirjutisele *Klassiline haridus ja eesti kultuuri arendamise probleeme* (Haliste 1934) on Ervin Roos kirjutanud arvustuse ajakirjas *Eesti Kirjandus* (Roos 1934). Haliste ise on oma käsikirjalises eluloos öelnud, et seda ei saa “autori puuduliku orienteerimisvõime tõttu kultuurajaloolistes küsimustes tõsiselt võtta” (vt Volt 2003: 89, märkus 23).

märkused teksti juurde. Autoritest on siin esindatud Herodotos (katked 1., 2. ja 6. raamatust), Plutarchos (katked *Lykurgo- sest*, *Aristeidesest* ja *Alexandrosest*), Thukydides (katked 2. ja 7. raamatust), Platon (katkend *Phaidonist*), Demosthenes (katkendid pärjakõnest), Arrianos (katkend *Anabasisest*); Rooma ajaloo osas Livius (katkendid eessõnast ning 2., 6. ja 22. raamatust), Sallustius (katked *Historiae* fragmentidest, *Jugurtha sõjast* ning Caesari eluloost), Polybios (katked 2., 3., 9. ja 15. raamatust), jällegi Plutarchos (katked Cato, Gaius Gracchuse ning Caesari elulugudest), Appianos (katked 1. raamatust), Cassius Dio (katked 43., 50. ja 69. raamatust) ja Tacitus (katked *Annaalide* 15. raamatust), Eutropius (katked *Breviariumi* 8. raamatust), Plinius Noorem (Kiri Traianusele ja Traianuse kiri Pliniusesele, 97 ja 98), katke anonüümsest teosest *Epitoom keisritest*, mis varem omistati Aurelius Victorile; samuti katked Marcus Aureliuselt, *Monumentum Ancyranumist* ehk siis Augustuse tegudest ning Eusebiose *Historia ecclesiasticast* (Milano edikt 313. a pKr ehk usuvabaduse kehtestamine keisrite Constantinuse ja Liciniuse poolt).⁹

1938. aastal ilmunud raamatu *Eestikeelse kvantiteeriva heksameetri süsteem* teoreetilist käsitlust näitlikustab 12-realise katkendi värsstõlge Ovidiuse *Metamorfoosidest* (1.89–100), millel on oluline koht hilisemas heksameetri tõlkeküsimusi käsitlevas väitluses:¹⁰

*Kuldajajärk esmalt löi õitsele, sundija suuta
seaduse puududes mis iseendast õigusi austas.
Nuhtlus ja hirm oli tundmata, ei vasktahkudel loetud
ähvardussõnu, härras hulk ei õigusemõistja
kartnud palet, olid vaid ise kõik ilma kohtuta kaitstud.
Veel ei raiutult määnd laskunud mäestiku turjalt
kaugeid voogude rüppe külastama maakera kaari,*

⁹Kõik need tõlked on riikliku programmi “Eesti keel ja rahvuslik mälu” raames tehtud digitaalselt kättesaadavaks antiigitõlgete andmebaasis *Antiigiveeb* (www.fl.ut.ee/antiigiveeb).

¹⁰Ervin Roosi hilisemat tõlkekatsetust ladina heksameetri vallas vt ajakirja *Tulimuld* 1951, nr 4, lk 265–266, kus on avaldatud Vergi- liuse *Aeneise* 2. laulu värsid 1–51.

tundmatud veel surelikkudel siis olid võõrmererannad.
Veel ei kraavide vöö järsk ringinud linnade piirdel,
ei pasunat sirget, vaskpainsaid sarvede keerde,
kiivreid, saableid tuntudki veel, sõjasõitjate soota
sulneid siis inimkond muretult üha puhkusi veetis.

Üsikuid värsskatekendeid antiikautoreilt on Roosi tõlkes ilmunud mujalgi. Näiteks 1935. aastal avaldatud *Ülevaade vana-kreeka kirjandusest* sisaldab Roosi enda tõlgitud fragmente Alkaioselt ja Sappholt (lk 25):

*Ei tuulte mässu mõista ma suuda tõest’;
kord siit on laineid veerlemas, siis ka sealt,
kuid meie tormse möllu keskel
voogudel kandume mustas laevas.*
(Alkaios, fr. 326.1–4)

*Taevaõndsust peab iga mees küll maitsma,
kellel õnn on veeta su vastas viivu,
kuuldes sind, su hurmava hääle hellust,
nõiduvat naeru.*
(Sappho, fr. 31.1–4)

Lisaks on Ervin Roosi tõlgitud katkendid Sophoklese tragöödiaist *Antigone* ja *Kuningas Oidipus*, mis on ilmunud Agu Tamme raamatu *Sophoklese elu ja looming* (Tartu: Loodus, 1935) näitematerjalina:

Antigone.
*Eks kalmu meie veljedest tüürann Kreon
toll’ mööna, mille puudu teise kaebab laip?
Eteokles olla maetud, nõnda kuuldumas,
ju õiglaselt ning kombesündsalt kalmu all,
et vaimlas hing tal vastuvõtu ausa saaks;
Polyneikes ent, nii hirmsal viisil hukkunud,
peab jääma, käsk nii antud olla linlasil’,
siin peiedeta, kalmukiinka katmata,*

*et leinamatult lindudele nähtuda
võiks rohke röövi pendiv-hõrgu aardena.*
(Sophokles, *Antigone* v. 21–30; lk 38)

*

Oidipus.
*Oh noorus, vürstlik-muistse Teebai võrsuv põlv,
mis indlus istungiks ju siia koondanud
teid palveokstepärgadesse põimunuid?
Ent linn, ta ühteaegu tulvab viirukist,
peaanidest ja õhke-kaebehüüdudest.*

[---]

Oidipus.
*Oh tuska, piina, kõik ju õudselt selgumas!
Oh valgus, viimset korda sind nüüd silman ma,
kes tohtimatuist sündsini, naisin, kellega
mul keeldud suhtlus, tapsin, kus ei tohtinuks.*

[---]

Koor.
*Vaatke, Teebai hõimset hulgad, siin te sangar Oidipus,
kuulus kellel hargnes mõistusõlm, te vapraim võimlasist,
õnne kelle ihkepilksest rahvahulgad kiivlesid,
singe kuis ta neede kurja voogudesse mattumas!*

*Viivu viimset maldamata hoidugem siis hüüdlema
ühtki maise ikke kandjaist enne õndsaks, kui ta kord
kulgeb surma tüüine haarde kurdumata kurbusist.*

(Sophokles, *Kuningas Oidipus*, v. 1–5, 1182–1185, 1523–1529; lk 53).

Suurem töö oli ladina-eesti sõnastiku ettevalmistamine, mille tarvis Ervin Roos sai ülikoolist järjest kaks vaba aastat (koos palga säilitamisega, 1. IX 1942 – augusti lõpuni 1944), ent mis

ei jõudnud raskete olude tõttu *a*-tähest kaugemale. *A*-tähe mahu-kuse tõttu on käsikirjalist sõnastikku siiski paks mapitais.¹¹

1944. aastal ei jäänud Tartusse alles ühtegi endisist klassikalise filoloogia professoreist ja vanemaist õppejõududest. Siin töötanud silmapaistvaim klassikaline filoloog, professor Wilhelm Süss oli juba kümme aastat varem (1934) lahkunud Tartust oma koduülikooli Saksamaal Gießenis. Kogu Eesti Vabariigi ajal Tartus klassikalise filoloogia õpetust vedanud (erakorraline) professor Pärtel Haliste suri õnnetult 1944. a laevas Rootsi põgenedes, kui salakaubavedaja kohvipakk blokeeris õhutoru ruumis, kus Haliste koos mitme teise põgenikuga peitus. 1942. a Tartus Lactantiuse kohta doktoriväitekirja kaitsnud, ent juba 1926. a-st ülikoolis õppejõuna töötanud Konstantin Vilhelmson hukkus samuti 1944. aastal Tartu pommitamisel, nagu 1941. aastal oli Tartu lahingute ajal hukkunud ladina keele lektorina töötanud Rudolf Laanes. Ervin Roos oli niisiis ainus klassikalise filoloogia õppejõud, kellel õnnestus jõuda pagulasena välismaale ning läbi raskuste jätkata tööd klassikalise filoloogia vallas.

II

Kui Ervin Roos oma perega 1944. aasta juulis Rootsi põgenes, oli ta ladina keele sõnaraamatu plaanid pooleli jätnud ja hakanud rootsi keelt õppima. Ta abikaasa Elsa oli Naissaarelt pärit, valdas rootsi keelt ning oli sooritanud ülikoolis lisaks inglise ja saksa keelele ka rootsi keele eksami. Rootsi taust võimaldas perel lahkuda juba 1944. a suvel suure, Juhani nime kandva laevaga eestirootslaste kvoodi all. Samuti oli võimalik rohkem asju kaasa võtta, näiteks raamatuid ja käsikirju.

Rootsis loodi tol ajal uus amet pagulasharitleaste jaoks, kellele muidu sobivaid tööülesandeid ei olnud, nimelt arhiivitööline. Riiklikud asutused täitusid haritlastega Eestist (ja ka teistest riikidest), kellest mitmed olid oma kodumaal olnud kõrgetel ametikohtadel. Ka Ervin Roos sai esialgu sellisele tööle Stockhol-

¹¹Käsikirjalise sõnastiku töid Paavo Roos ja Aarand Roos 2008. aastal Eestisse ning see on üle antud Tartu ülikooli klassikalise filoloogia osakonnale.

mis Vahemeremuuseumi kogude juures, mille Rootsi haritlased olid Küprosel toonud ekspeditsiooniga 15 aastat varem.¹² Hiljem õnnestus tal saada koht Kuningliku Teaduste Akadeemia (*Kungliga Svenska Vitterhetsakademi*) raamatukogus Stockholmis.

Samal ajal leidis ta, et võiks oma Tartus pooleli jäänud akadeemilisi õpinguid jätkata ja ülikoolis klassikalisi keeli õppida. Sõjajärgseil aastail arenesid koolid Rootsis kiiresti: neid ehitati juurde, ja väikestes linnades ja alevites rajati gümnaasiume ka klassikaliste keeltega. Ametikohti ladina ja kreeka keelte lektorina oli igal pool, ja gümnaasiumi lõpetajaile propageeriti klassikaliste keelte õppimist ülikoolis kuni 1960. aastateni. Siis kaotati see ainekombinatsioon koolides järsku ära ja need, kellel lektorikoht juba oli, pidid kolmanda aine juurde võtma, et oma kohta alles hoida.¹³

Ervin Roos aga leidis, et Rootsi koolis õpetamine ei oleks temale õieti istunud, ja seadis eesmärgiks ülikoolikarjääri. Ta immatrikuleeriti Uppsala ülikooli (Stockholmi ülikoolis kreeka keele õppetooli ei olnud ega loodud ka hiljem). Immatrikuleerimine polnud siis sugugi nii kerge kui praegu — välismaa üliõpilased pidid Rootsi ülikooli astumiseks luba taotlema. Taotlemisega läks aga hästi: nelja ministri allkirjaga protokollist¹⁴ võime lugeda, et on otsustatud, et Ervin Roos sellest hoolimata, et ta Rootsi kodanik ei ole, võib immatrikuleerida Rootsi ülikooli, ja sellest hoolimata, et tal Rootsi ülikoolist algeksamit ei ole, võib alustada litsentsiaadiõpet. Niisiis alustas ta töö kõrvalt õpinguid, kasutas oma Tartu ülikooli magistratöö litsentsiaaditööks ja sooritas professor Gunnar Rudbergi juures 1948. a litsentsiaadieksami.¹⁵

¹²*The Swedish Cyprus Expedition* tegutses Küprosel 1927–1931, ja see, mida arheoloogid Rootsi kaasa võisid tuua, moodustab suure osa Vahemeremuuseumi kogudest. Tulemuste avaldamine algas 1934. a.

¹³Ladina keele õpetus jäi enamasti gümnaasiumides alles, kreeka keele õpetus kadus aga mitmes kohas ära.

¹⁴Protokoll on koostatud Stockholmi lossis ja dateeritud 3. augustiga 1945. a.

¹⁵See oli ühes professor Rudbergi viimastest seminaridest, enne kui ta pensionile läks. Tema järeltulijaks sai Gudmund Björck.

ERVIN ROOS PROMOTSIOONIPÄRJAGA
1951. AASTAL
(Erakogu)

Seejärel tahtis Roos jätkata uurimistööga doktorikraadi kaitsmiseks. Selleks oli loodud doktorandistipendiume, aga Uppsala ülikoolis ei olnud sel aastal kahjuks vaba stipendiumi. Lundi ülikoolis oli, ja sellepärast kolis ta Lundi üle. Aasta hiljem oli Uppsalas vaba stipendium olemas, ja uus professor Gudmund Björck, kes muuseas oli talle andnud idee doktoritöö teemaks, tegi ettepaneku, et ta tuleks tagasi. Ervin Roos leidis aga, et võib jätta imeliku mulje, kui niiviisi ülikooli vahetada, ja jäi Lundi professor Albert Wifstrand juurde. Ta kirjutas kolme aastaga valmis väitekirja ja sooritas eksami. Kolm aastat oli ette nähtud ja kolmeks aastaks anti stipendium, aga harva juhtus, et doktorandid ettenähtud ajaga töö valmis said (viimased kuud kulusid ju niikuinii töö trükkimiseks). Ja seekord see ei olnud väitekiriteemal, millest ta ka varem oli kirjutanud. Niisiis kaitses Roos 18. mail 1951 väitekirja *Die tragische Orchestik im Zerrbild der altattischen Komödie* (Traagiline orkestika atika vana komöödia kõverpeeglis). Sellega oli ta teine eestlane, kes Rootsis doktorikraadi kaitses — üks arstiteadlane oli seda teinud varem.¹⁶ Raamatuna ilmunud väitekirja pälvis akadeemilises kogukonnas elava vastuvõtu: erinevais klassikalise filoloogia ajakirjades ilmus kokku vähemalt 20 retsensiooni või tutvustust; hinnangud olid enamasti positiivsed.¹⁷

Väitekirja eessõnas avaldas Ervin Roos tänu kõikidele, kes teda ülikoolides ja raamatukogudes olid aidanud, ja Lundi ülikooli filosoofiateaduskonnale, mis oli teda vastu võtnud ning talle sti-

¹⁶Dr Lembit Norviit Lundis 1950. a kunstliku neeru uurimise kohta.

¹⁷Mõned näited: “R. on käinud oma tõendusmaterjaliga hästi ümber ja on õiglane öelda, et ta jätab rohkem ruumi kahtlusteks kui lahkarvamusteks” (E. W. Handley, *Journal of Hellenic Studies*, Vol. 73, 1953, p. 153); “arutlus ja järeldused on üldiselt vastuvõetavad ning teos on väieldamatult tähtis nii Kreeka tantsude uurimise seisukohalt kui ka silmapaistva komöödia mõistmiseks” (F. P. Johnson, *Classical Philology*, Vol. 48, No. 1, 1953, p. 68); “kuigi tal on puudusi, sisaldab see teos palju kasulikku ainet keerulise ja unarusse jäetud teema kohta, ja väärrib Aristophanese uurijate tähelepanu” (D. Mervyn Jones, *Classical Review N.S.*, Vol. 3, No. 1, 1953, p. 54); “see on kõige tähtsam seni ilmunud teos Kreeka tantsu kohta” (David M. Robinson, *American Journal of Philology*, Vol. 77, No. 4, 1956, p. 449).

pendiumi andnud, kuigi ta oli välismaalane — ξένος ἤμην καὶ συνηγάγετέ με, ma olin võõras, ja te võtsite mind vastu, nagu ta Jeesust Matteuse evangeeliumi (25:35) sõnadega tsiteerib. Kahjuks tal teaduskonnale nii tänulik ei olnud põhjust olla, sest tal ei õnnestunud selle tööga ülikoolis kohta saada, vaid ta pidi jälle aega viitma raamatukogus, seekord imelikul kombel (muud parajasti valida ei olnud) Chalmersi Tehnikaülikooli raamatukogus Göteborgis. Sealt kutsus Lundi ülikooli klassikalise muinasteaduse professor Einar Gjerstad¹⁸ teda Lundi tagasi. Kutsuti teda klassikalise muinasteaduse õpetaja koha täitjaks, just siis, kui kogu pere oli plaaninud Göteborgi kolida. See aine, mis vastas umbes sakslaste *klassische Altertumswissenschaft*'ile, koosnes arheoloogiast ja antiikajaloost ning esines sellel viisil kombineerituna õieti ainult Rootsis. Klassikalise arheoloogiaga Ervin Roos ise peaaegu ei olnud tegelnud, aga sel ajal oli ülikooli õppejõul üsna suur vabadus ise otsustada, mida ta õpetab: et ta ühel sügisel oli üht loengusarja pidanud, ei tähendanud, et ta peab järgmisel sügisel sedasama õpetama. Nii valis ta ise oma loengusarjade ained: Kreeka ja Rooma historiograafia, Kreeka ja Rooma teater, tekstide realkommentaar, Kreeka arheoloogilised keskused jne. Sellele lisaks olid ka antiigiosa kursused üldajaloo ja kunstiajaloo üliõpilastele. Talle meeldis õpetada, aga kuna see ei olnud ta kitsam eriala, tekitas see talle palju raskusi. Kui palju, on näha näiteks kirjast pastor Toomas Põllule teise semestri lõpust. Kiri tegeleb peamiselt piiblitõlke detailidega, aga sissejuhatuses nimetab ta ka, et on nii üle koormatud ülikooli õppetööga, et alles kahe kuu pärast, kui semester on läbi, saab ta aega Põllu kirjale vastata, ja seegi olevat erakorraline juhtum; teistele kirjadele polevat ta saanud aega vastata ja need ootavad juba neli kuud vastust:

Pidin õpetama vana ajalugu, antiikkunsti ajalugu, antiikteatri ajalugu ja muid selliseid “realaineid”. Et ma ei ole ajaloolane ega arheoloog, vaid keeleteadlane ja kirjandusloolane, siis oli muidugi riskantne niisugust ülesannet enda peale võtta. Aga mul ei olnud valikut. Kui ei tahtnud ennast teaduslikust seisukohast maha matta

¹⁸Gjerstad oli muuseas olnud eespool nimetatud Küprose ekspeditsiooni juhataja, mille materjalidega Ervin Roos Vahemeremuuseumis oli töötanud.

lasta raamatukogu vaimutapvas rutiintöös, siis tuli aktsepteerida. Nii ma ka tegin ja siis algas kõige hirmsam töötamp mu elus, mida üldse olen näinud. Kõik loengud ja harjutused olid sisuliselt esmakordsed ja endalegi poolkaudu tundmatuult aladelt. On ju nende aastakümnete jooksul, mis möödunud minu ülikoolilõpetamisest saadik Tartus, tehtud rida suurejoonelisi väljakaevamisi ja avastusi, mida minul sõdade, okupatsioonide ja pagulusaastate vintsutuste jooksul üldse polnud võimalikuks osutunud jälgida. Lisaks sellele tulid ettekanded ja harjutused pidada võõrkeeles, mida pole koolis ega üldse süstemaatiliselt kunagi õppinud, vaid mis on niisama turult ja tänavalt ning ajalehti lugedes pealiskaudselt omandatud. Kõige selle tagajärg oli muidugi, et septembrist siimaani (kuni 17. mai) pole mingisugust eraelu saanud üldse elada, ei ühtki ajalehenumbrit lugeda ja kirjad on seisnud vastamata (üksvahe isegi läbi lugemata!) kuude viisi.

Tegelikult ei olnud tundide arv suur; uute kohtade loomisega see tõusis, aga siis arenes rühmaõpetus, nii et õpetaja sai sama loengut pidada mitu korda nädalas eri rühmadele. Järgmised aastad oli asi muidugi kergem, sest loengud olid olemas — tal olid need kõik korralikult vihikusse sisse kantud. Aga kahjuks lõppes see kohatäitmise ära ja ta pidi raamatukogusse tagasi pöörduma — seekord õnnestus tal aga Lundi ülikoolis ajutine koht saada. Siis oli ta tervis aga juba halvenenud; täispäeva tööd ta ei kannatanud välja, sest oli haigestunud neeruhaigusesse. Ervin Roos suri 1962. aasta suvel 53 aasta vanuses.

Ta elamisaeg Rootsis oli niisiis 18 aastat ja on mõistetav, et tal täispäevatöö kõrval uurimisteks palju aega ei jäänud. Välja arvatud väitekiri, mille aine oli talle soovitanud professor Gudmund Björck, käsitlesid mitmed tööd teemasid, millega ta varem oli tegeelnud ja mis olid pooleldi valmis või mida sai suuremast tööst “välja murda”, nagu näiteks “ΣΠΟΝΔΑΣ ΠΟΙΕΙΣΘΑΙ (?) in den “Acharnern”” (Roos 1949a). See viimane oli osa Ervin Roosi magistriltööst Tartus, aga ei läinud üle ta litsentsiaaditöösse Uppsalas, vaid on avaldatud *Apophoreta Tartuensia*'s, vägevas koguteoses, mille eesti haritlased paguluses valmistasid eestikeelse Tartu ülikooli 30. aastapäevaks ja mis koosneb rohkem kui 50 (enamasti Rootsis elanud) haritlase töödest kõikidest teaduskondadest.

Muidu võib Ervin Roos loomingu Rootsisis jagada paari rühma. Ühte kuuluvad litsentsiaaditöö ja doktoriväitekiri, temaatiliselt vana komöödia, s.t Aristophanes. Vana komöödia tegeles ju aktuaalsete ainetega ja parodeeris niihästi aktuaalset ühiskonda kui näiteks kaasaegset tragöödiat, ja seda laadi oli ka doktoriväitekirja teema, “Traagiline orkestika atika vana komöödia kõverpeeglis”. Tegelikult võiks imestada, et ta niisuguse teemarühma nagu teater või eriti komöödia üldse valis, sest vabakiriklikus ümbruskonnas, kus ta elas niihästi Eestis kui ka Rootsisis, ei olnud loomulik tegelda teatriga ega ammugi mitte tantsuparoodiaga. Teised Aristophanese paroodiad, millega ta tegeles, puudutasid kommunistlikke ideid, demokraatlikke rahvakoosolekuid ja sanatooriumitaolistes asutustes tervekssaamise protseduure, ja huvi nende vastu on kergem mõista. Demokraatiakriitikat tegid Ateenas ju ka teised autorid, mitte ainult Aristophanes; kuigi me näeme demokraatiat kui midagi tüüpilist antiiksele Kreekale, ei olnud ju sugugi mitte nii, et kõik seda kiitsid, ja üks Roosi loenguist tegeleb just demokraatia kriitika temaga. Kaks nendest olid muuseas loengud Eesti Teadusliku Seltsi Lõuna-Rootsi osakonna¹⁹ aktusel, mis hiljem Rootsisis ilmuvates ajakirjades *Sõna* ja *Tulimuld* avaldati (Roos 1949b, 1957). Tantsuteema kirjelduse üks tagajärg oli muuseas ka see, et ta sai ülesandeks kirjutada mõned artiklid tuntud Itaalia entsüklopeediale *Enciclopedia dello spettacolo* (ilmus teatriteadlase Silvio D’Amico algatusel Roomas Le Maschere kirjastuses 1954–1965); kokku valmis neid seitse.²⁰

Mõni Ervin Roosi teaduslikest artiklist Aristophanese teemadel on kirjutatud ladina keeles; ta ei loobunud ladina keelest, kuigi ta peaaegu oli kreeka keel. Rootsi ülikoolides peeti need ained lahus, õpetoole klassikalistes keeltes, nagu mõnes teises riigis, siin ei olnud, ja ma ei tea kedagi teist, kes sellel ajal Rootsisis mõlema keelega oleks tegelnud. Kui 1960. aastatel kavandati kärpeid klassikalistes ainetes ja arutati, et õpetoolidest võiks pooled ära kaotada, öeldi ka, et nende asemel võiks sisse seada üli-

¹⁹Ervin Roos oli Eesti Teadusliku Seltsi Lõuna-Rootsi osakonna esimees 1954–1956 ja 1960.

²⁰Artiklid “Fliaci”, “Grecia”, “Iporchema”, “Pirrica”, “Romano teatro” (IV osa: “La danza”), “Schemata” ja “Sicinnide”.

koolilektori koha klassikalistes ainetes uues Umeå ülikoolis,²¹ ja võisime mõelda, et kes selleks tööks kompetentne võiks olla. Ervin Roos oleks võinud kõne alla tulla, aga siis teda enam elus ju ei olnud. Selle koha loomisest asja ei saanud, ja ka mitte õpetoolide kaotamisest.

Teine teema, millega Ervin Roos tegeles ja millest on kergem aru saada ning mille puhul isegi võiks oodata, et ta oleks rohkem teinud, on Uue Testamendi keel. Ta kutsuti eesti piiblitõlke komisjoni, millesse ta kuulus 1955. aastast kuni surmani,²² ja oleks loomulik, et ta oleks tegelnud üksikute küsimustega ja avaldanud mõned artiklid Uue Testamendi keele kohta või kreekakeelsete sõnade kasutamisest Uues Testamendis; kui ta niisuguseid ka kavandas, jõudis ilmuda ainult üks, mis oli kirjutatud juba varakult (vt Roos 1953).

Nagu mainitud, oli mõni artikkel kirjutatud ladina keeles; tegelikult on paar teksti ka ladina teemadel, nimelt ladina nimede kohta, nagu Horatiuse luuletustest tuntud Nasidienus (Roos 1959) ja vähetuntud jumalavariant Silvanus orientalis (Roos 1961b). Viimased tööd, mida Roos jõudis kirjutada, olid Thukydidese kohta: kaks tekstikriitilist artiklit (Roos 1961a, 1963) ja üks ajaloolise teemaga lepingust Ateena ja väikese Segesta linna vahel Sitsiilias, mis sai aluseks Ateena õnnetule sõjakäigule Sitsiilias Peloponnesose sõja ajal (Roos 1962). Thukydidese kirjeldus sõja kohta on ju meie peaallikas nii selle kui lepingu kohta. Kaks neist artiklist ilmus tegelikult postuumselt; poolikuid käsikirju tal ei olnud, aga tema vihikust võib leida paar küsimust, mis vihjavad millelegi, millest ta oleks võinud midagi võinud kirjutada, oleks vaid selleks tööks eluaastaid antud. See oli jälle Aristophanese kohta või tegelikult ühe ateenlase kohta, keda Aristophanes nimetab: kes

²¹Umeå linn Põhja-Rootsis sai 1963. aastal Rootsi viienda ülikooli, aga klassikalisi aineid seal üldse sisse ei seatud.

²²Ervin Roosi kohta piiblitõlketöös vt Aarand Roos (2008). Piiblitõlke komisjoni materjal kuulub E.E.L.K. (Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku) paguluses arhiivi, mis suurelt osalt peapiiskop Konrad Veemi poolt 1975. aastal deponeeriti Rootsi Riigiarhiivi Stockholmis. Kuigi see sisaldab palju materjali, nagu liikmete nimekirja, osa kirjavahtesest ja piiblitõlke käsikirja, on ka palju puudu, näiteks koosolekute protokollid.

ta tegelikult oli, kuidas Aristophanes teda kirjeldab ja erinevuse põhjus.

Ülevaate lõpetuseks tuleb mainida üht Ervin Roosi suuremat artiklit “Das Rad als Folter- und Hinrichtungswerkzeug im Altertum” (Ratas piina- ja tapmisvahendina antiikajal; 1952a), mis tublisti erineb ta muust, rohkem filoloogilisest uurimistööst ja mis muuseas aitas kaasa sellele, et teda klassikalise muinasteaduse õppejõu kohatäitjaks kutsuti. Tegelikult pealkiri ei ole päris õige, sest uurimine näitab, et antiikajal ei kasutatud ratas tapmisvahendina nagu keskajal, vaid ainult piinamiseks. Tihti kasutati seda orjade ülekuulamisel — tegelikult ei võetud arvesse orjade tunnistust, kui see ei olnud piinamise abil välja pressitud. See suur artikkel ilmus 1952. aastal, mis tähendab, et ta pidi olema kirjutatud samal ajal kui väitekiri, ja muidugi on väitekirja kirjutamine osalt talle ideid andnud. Ta mitte ainult ei jõudnud väitekirja valmis teha nii lühikese ajaga, vaid jõudis samal ajal ka muud kirjutada. See näitab, kui palju ta oleks võinud saavutada, kui oleks olnud võimalust oma uurimistööd jätkata.

Tegelikult ei olnud see enesestmõistetav, et ta pidi pärast doktorikraadi kaitsmist Lundi või üldse Rootsi jääma. Talle pakuti võimalus õppetooli saamiseks St. Paulis Minnesotas, mille ta ka vastu võttis, nagu ta nime esinemine ülikooli kataloogis näitab. Ervin Roos pidi koos perega kolima USAsse 1952. aastal, aga sisserändajate kvoodisüsteem tekitas raskusi,²³ nii et viisat ei antud ja kogu ettevõtmine nurjus. Perekond jäi Rootsi. Kuivõrd Minnesotas oleks rohkem uurimisvõimalusi olnud, seda nüüd muidugi ei tea, nagu ka mitte seda, mida see muudatus ta tervisele oleks võinud tähendada.

²³ Akadeemilistel õpetajatel oli eri kvoot, mille kaudu ooteaeg muutus lühemaks. Kuna Ervin Roos ei olnud aasta pärast doktorieksami sooritamist olnud õppejõud, vaid raamatukoguametnik, siis tema seda kvooti kasutada ei saanud.

Kirjandus

- Haliste, Pärtel 1934. *Klassiline haridus ja eesti kultuuri arendamise probleeme*. (Eesti Kultuuri Sõprade Koondise toimetised; 1.) Tartu: Eesti Kultuuri Sõprade Koondis
- Hennoste, Tiit 2007. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. 9. loeng: värsiõpetuse õppetunnid”. — *Vikerkaar*, nr 9, lk 89–102
- Pöldmäe, Jaak 1978. *Eesti värsiõpetus: Monograafia*. Tallinn: Eesti Raamat
- Roos, Aarand 2008. Esiteks Jumala Sõna. — *Teekäija*, nr 10, lk 10–11
- Roos, Ervin 1930. Kas vaimulik kunst on esteetiline või mitte? — *Elukevad*, nr 3–7, lk 56–57, 74–76, 90–92, 104–106
- Roos, Ervin 1931. Muusikast kui tähtsast tähtsusetust: Kaminaveste, peetud Tartu kirjandus-kunstiringi koosolekul 1 märtsil 1931. — *Elukevad*, nr 7/8, lk 112–114; nr 9, lk 130–132
- Roos, Ervin 1933. *Üldajaloo lugemik: I vihk. Vana aeg*. Valiku teinud ja redigeerinud Pärtel Haliste; tõlkinud Ervin Roos. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- Roos, Ervin 1934. [Arvustus: Pärtel Haliste, “Klassiline haridus ja eesti kultuuri arendamise probleeme”, 1934.] — *Eesti Kirjandus*, nr 4, lk 188–189
- Roos, Ervin 1935. *Ülevaade vana-kreeka kirjandusest*. (Keel ja kirjandus; 21.) Tartu: Loodus
- Roos, Ervin 1936. *Ülevaade Rooma kirjandusest*. (Keel ja kirjandus; 38.) Tartu: Loodus
- Roos, Ervin 1938. *Eestikeelse kvantiteeriva heksameetri süsteem. Mit einem Referat: Das System des Quantitierenden Hexameters im Estnischen*. (Akadeemilise Kirjandusühingu toimetused; 12.) Tartu: Akadeemiline Kirjandusühing
- Roos, Ervin 1939. Õigluse antinoomia antiikses ühiskonnas. — *Akadeemia*, nr 7, lk 427–433; nr 8, lk 495–498
- Roos, Ervin 1941. *Odiüsseia: sisuline, kunstikriitiline ja tekkelooline analüüs*. Tartu: RK Teaduslik Kirjandus
- Roos, Ervin 1949a. ΣΠΙΟΝΔΑΣ ΠΟΙΕΙΣΘΑΙ (?) in den “Acharnern”. — *Apophoreta Tartuensia: Acta Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) ad diem restitutionis Kal. Dec. MCMXIX nunc tricesimum celebrandum a professoribus discipulisque eorum in exilio dedicata = Pühendusteos Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolile tema avamise kolmekümnendaks mälestuspäevaks paguluses viibivate õppejõudude ja kasvandikkude poolt*. Ed. Jaan Olvet-Jensen. Holmiae: Societas Litterarum Estonica in Svecia, S. 30–35

- Roos, Ervin 1949b. Aristophanes kommunistlike ideede naeruvääristajana. — *Sõna*, nr 2, lk 119–131
- Roos, Ervin 1951a. *Die tragische Orchestik im Zerrbild der altattischen Komödie*. Lund: Gleerup
- Roos, Ervin 1951b. De exodi Ecclesiazusarum fabulae ratione et consilio. — *Eranos*, Bd. 49, S. 5–15
- Roos, Ervin 1951c. Paulus ja Korintuse naised. — *Kodumaa hääled: Vaimulik leht eestlastele*, nr 8
- Roos, Ervin 1951d. Trooja puuhobune. — *Tulimuld*, nr 4, lk 264–266
- Roos, Ervin 1952a. Das Rad als Folter- und Hinrichtungswerkzeug im Altertum. — *Opuscula archaeologica: Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Rom. 4o; 16*, Bd. 7, S. 87–108
- Roos, Ervin 1952b. Zu Aristophanes, Vesp. 1490–1492. — *Eranos*, Bd. 50, S. 142–143
- Roos, Ervin 1953. Zu διαβλέπειν bei Markus 8,25. — *Eranos*, Bd. 51, S. 154–157
- Roos, Ervin 1957. Demokraatia kriitikat demokraatlikust Ateenast. — *Tulimuld*, nr 8, lk 218–225
- Roos, Ervin 1959. *Die Person des Nasidienus bei Horatius*. (Scripta minora Regiae Societatis humaniorum litterarum Lundensis; 1958/1959, 3.) Lund: Gleerup
- Roos, Ervin 1960. De incubationis ritu per ludibrium apud Aristophanem detorto. — *Opuscula Atheniensia*, Bd. 3, S. 55–97
- Roos, Ervin 1961a. Textkritisches zu Thukydides VI, 8, 2. — *Eranos*, Bd. 59, S. 8–28
- Roos, Ervin 1961b. Silvanus orientalis. — *Eranos*, Bd. 59, S. 170–173
- Roos, Ervin 1962. Athens Vertragsverhältnis zu Egesta im 5. Jahrh. v. Chr. — *Opuscula Atheniensia*, Bd. 4, S. 9–29
- Roos, Ervin 1963. *Textkritische Betrachtungen über einige Stellen im 6. Buch des Thukydides*. (Scripta minora Regiae Societatis humaniorum litterarum Lundensis; 1960/1961, 4.) Lund: Gleerup
- Volt, Ivo 2003. Pärtel Haliste (1890–1944): esimene eestlasest klassikalise filoloogia õppejõud. — *Kakssada aastat klassikalist filoloogiat Eestis = Duo saecula philologiae classicae in Estonia*. (Morgensterni Seltsi toimetised = Acta Societatis Morgensternianae; 1.) Toim. Ivo Volt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 77–98

IVO VOLT (sünd. 1975) on lõpetanud Tartu ülikooli klassikalise filoloogina 1997, magistrakraad klassikalise filoloogia alal 2000, doktorikraad 2007 (mõlemad Tartu Ülikoolis). Töötanud a-st 1997 Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna germaani-romaani filoloogia osakonna klassikalise filoloogia õppetooli metoodiku, projektijuhi ja teadurina ning germaani, romaani ja slaavi filoloogia instituudi teadurina; a-st 2008 ka Tartu Ülikooli Raamatukogu erakorraline vanemteadur. *Akadeemias* on ta avaldanud Platoni teoste tõlkeköite arvustuse (2005, nr 2, lk 387–395).

PAAVO ROOS (sünd. 1937) on lõpetanud Lundi ülikooli magistrakraadiga ladina ja kreeka keelte ning klassikalise muinasteaduse alal 1961, omandanud samas doktorikraadi klassikalises muinasteaduses 1972. Töötanud Lundi ülikoolis assistendina 1960–1969, klassikalise muinasteaduse lektorina 1973–2002, assistendina Rootsi klassikalises instituudis Roomas 1985–1987 ning juhitanud Rootsi uurimisinstituuti Istanbulis 1987–1990. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “Paguluse ajaloo” (2001, nr 1, lk 51–60) ning “Trooja sõda, Paabeli torn ja keelemõistmine” (2002, nr 9, lk 1809–1815).

ARVUSTUS

SANTAYANA ILUTUNDE ESTEETIKA

George Santayana. *Ilutunne: Esteetikateooria visand. Tlk Katre Ligi.* (Avatud Eesti Raamat.) Tartu: Ilmamaa, 2009. 246 lk.

Mu hea esteetikasõber, kindlasti olete (muidugi olete!) Te nüüd juba mitu aega teadlik olnud tõsiasi, et veel üks korralik tükk esteetikaajaloost on nüüd eesti keelde jõudnud. Olen Katre Ligi tõlke ilmumise üle isegi väga õnnelik, ja kui Teil pole olnud mahti seda teost emakeeli lugeda, siis pakun teile midagi sellist, mis võiks järelsõnana sobida (palun andestage see riivatu mõte!) kõne all oleva tõlketeose eneseigi külge.

Kuigi inimesed, kes mingil põhjusel esteetikaga on tegelnud, teavad *Ilutunnet* kindlasti (ehk on seda isegi originaalkeeles lugenud), ei ole selle raamatu autor siinmail väga tuntud, mistõttu poleks mõni rida trükimusta tema kohta üldsegi raiskamise killast ettevõtmine. Et George Santayana peetakse Ameerika-Hispaania filosoofiks, on tingitud muidugi sellest, et ta, sünninimeks Jorge Agustín Nicolás Ruiz de Santayana y Borrás, nägi ilmavalgust 1863. aastal Madridis. Sealmail (nimelt Madridist Ávilasse on ca 100 kilomeetrit) veetis ta ka veel kaheksa aastat lapsepõlve, kuni ema ta Ameerika Ühendriikidesse kaasa võttis. Bostonisse jäigi ta neljakümneks aastaks, alguses tulid õpingud sealses ladina koolis, hiljem tudeeris ta aga Harvardis, kus saavutas 1889. aastal ka filosoofiadoktori kraadi. Sealsamas pidas ta seepeale ka professoriametit, ja kuna mulle on filosoofide kaasaegsete ametiõhustik alati huvi pakkunud, ruttan nüüd mainima, et Harvardi aastatel (1889–1912) olid mu kirjakangelas kolleegideks sellised tuntud Ameerika filosoofid nagu Ralph Barton Perry, Clarence Irving Lewis, Josiah Royce ja muidugi Santayana 21 aastat vanem William James, kelle juhendamisel valmis ka ta doktoritöö.

Minuni jõudnud teadete kohaselt ei olnud tollane Harvardi äriühinguline atmosfäär Santayana vabanatuursele hingele üldsegi mitte

kõige sobivam paik,¹ ja asjaolu, et ta hiljem mitmetest akadeemilistest tööpakkumistest loobus (kui ma õigesti mäletan, siis Cambridge'is, Oxfordis, New Yorgi Columbia ülikoolis ja samuti Harvardis), näib seda arvamust toetavat. Siiski pole õige Harvardi ajalõigu rolli Santayana elus alahinnata, sest võrsus ju *Ilutunne* just tarvidusest kokku panna esteetika teooria ja ajaloo loengukursus, mida Santayana Harvardi kolledžis aastatel 1892 kuni 1895 pidas. Pealkirja *Ilutunne* kohta ehk niipalju, et vaidlus, kas see pärineb luuletaja Keatsilt või hoopis Saksa filosoofilt Hermann Lotzelt (kelle ilumõistet oli Santayana käsitlenud oma doktoritöös), pole küll veel lõpule jõudnud, kuid kindel on see, et *Ilutunne* oli Santayana esimene filosoofiline teos,² niisamuti nagu esimeseks Harvardis oli ka vastav esteetikakursus ise.

Nagu Teie ka ise väga hästi teate, et niipea kui filosoofid on asunud midagi ilu kohta ütleva, on osutunud vältimatuks ütelda ka midagi paljude teiste asjade kohta — ja nii satutakse sageli esteetika teistesse sektoritesse ja kohati metafüüsikasse tema halvemates ja paremates tähendustes. Ent vähemasti sellise tohutu eesmärgi suhtes, mille võtab Santayana teos, tuleks selliseid ekskursse pidada kui mitte voorusteks, siis vähemasti hädavajalikeks eeldusteks. No vaadake ise! *Ilutunde* autor annab meile teada, et korralik iludefinitsioon peab “näitama meile ilu kui inimliku kogemuse objekti päritolu, asukohta ja koostisosi. Peaksime selle kaasabil võimalikult täpsemini teada saama, miks, millal ja kuidas ilu ilmneb, millistele tingimustele peab objekt vastama, olemaks ilus, millised meie loomuse osad teevad meid ilu suhtes tundlikuks ja milline suhe valitseb objekti põhilaadi ning meie vastuvõtlikkuse vahel. Mitte miski sellest vähem ei suuda ilu tõeliselt määratleda või panna meid mõistma, mis on esteetiline hinnang. Ilu niisugune määratlemine on kogu selle raamatu ülesanne — ülesanne, mida võib neis raamidest vaid väga puudulikult täita” (lk 21). Tõepoolest, kui heidan nüüd hetkeks pilgu raamatu sisukorra peale, pean kohe tõdema, et see käsitleb neljas osas mitmeid klassikalisi esteetikakategooriaid (“koomiline”, “teravmeelsus”, “huu-

¹Robert D. Richardsoni teoses *William James: In the Maelstrom of American Modernism* (Mariner Books, lk 283–286) väidetakse, et James levitas oma kolleegide seas mõtet Santayanast kui oma kõige normaalsemast filosoofiadoktorist. Oxfordi filosoofialeksikoni järgi olla aga ta Santayana doktoritööd iseloomustanud kui “ülimat kõdu”. Järelehüüdes Santayanale, oma kolleegile Harvardis, väljendab C. I. Lewis imestust, et kuidas inimene, kes vestles ja väitles nii lodusalt ja kaasakiskuvalt noorema kolleegiga, võis ometi mitte nautida õpetamist. Vt “Santayana at Harvard” ajakirja *The Journal of Philosophy* 1954. a 51. köites.

²Eelnevalt oli ilmunud ainult üks luulekogu.

mor”, “grotesk”) ja lisaks on veel palju selliseidki peatükke (“kõlbeliste ja esteetiliste väärtuste vastandlikkus”, “esteetiline ja füüsiline nauding”, “armukire mõju”, “vormi tajumise füsioloogia”, “alamad meeled”, “kas kõik asjad on ilusad?”, “sümmeetria”, “demokraatia esteetika”, “ilu suhe otstarbekusega”, “hind kui mõju element”), mis Santayana teose teema- haarde poolest silmapaistvaks teevad.

Muidugi käiks kogu selle teose temaatika käsitlemine kaugelt üle minu praeguste võimete, mistõttu saan Teile nüüd peaaasjalikult üksnes seda tutvustada, mida Santayana teos kõrvaltvaatajale enim paistab lubavat — arutlust sellest, mis see ilu õigupoolest on. Nende iluhuviliste rahustuseks, kes seda väikest raamatut kas rutuliste aegade tõttu või mingil muul põhjusel ei malda läbi lugeda, võib ütelda, et Santayana jõuab ilu määratlemiseni juba raamatu esimeses osas (eelkõige lehekülgedel 46–50). Esmalt astub autor siin vapralt vastu kalduvusele arvata, justkui oleks iluotsustus “mingi välise eksistentsi, meist väljaspool paikneva reaalse kvaliteedi tajumine ja avastamine”, või et “ilu kuulub objektile enesele, nagu selle värv, proportsioonid või suurus”. Ent kui ilu “ei saa kujutleda nagu iseseisvat eksistentsi, mis mõjutab meie meeli ja mida me selle tagajärjel tajume”, siis mis ta siis ikkagi on? Auväärt filosoofi arvates oleleb ilu “tajus eneses ja ei saa muudmoodi olemas olla. Ilu, mida ei tajuta, on nauding, mida ei tunta, ja seega vasturääkivus.” Niisiis: “Ilu on väärtus — see tähendab, ta ei ole tõsiasja või suhte tajumine; ta on tundeelamus, meie valiva ja hindava loomuse meeldumus. Objekt ei saa olla ilus, kui ta ei saa kellelegi naudingut pakkuda; ilu, mille suhtes kõik inimesed oleksid alati ükskõiksed, on vasturääkivus terminites.”³

Santayana iluvaadet on õige mitmesildiliselt iseloomustatud ja oleks vist ajaraisk hakata siin arutama, kas seda nimetab kõige paremini “naturalism”, “hedonism” või hoopis “esteetiline formalism”. Aga iluküsimuses tahab uuriv ja vaidlushimuline nooruk ikka teada saada, kas mõni kõne all olev filosoof on “subjektivist” või “objektivist”, ja sellele küsimusele saab Santayanalt vist küll selge vastuse. Nagu võiksite ehk juba isegi arvata, on teda peamiselt paari pandud subjektivsuse vooluga, mis rahvasuus ei tähenda mitte midagi muud kui et “ilu on vaataja silmades”. Muidugi on viimane lipukiri üsna kulunud ja üleüldse on kõik sellised subjektivism/objektivism-sildiriputamised üsna “ühte pat-

³Mõistmise huvides lisan siia ka read, mis sellele lõigule eelnesid: “oleme leidnud, et ilu on millegi positiivne, loomupärane ja objektiveeritud väärtus. Või, lihtsamalt öeldes: ilu on nauding, mida mõistetakse asja omadusena.” (Lk 50.) Mõnel pool kirjutab Santayana, et “ilu on objektiveeritud nauding”.

ta panemised”, ent ometi sõandan ma nüüdsama kinnitada, et selline subjektivismi silt võib Santayana jaoks tõesti sobiv olla, eriti kui arvesse võtta, et ühes hilisemas kirjatükis on ta ise kinnitanud, et “terve mu väike raamat *Ilutunne* oli kirjutatud subjektiivsest vaatepunktist”.⁴

Kui Te nüüd küsite, et kuidas selle Santayana iluteooriaga olla, et on see siis paikapidav või ülepea veenev ja järjekindel iluvaade, siis pean Teie kurvastuseks (kui see on muidugi kurvastav) teatama, et kindlat vastust mul pole. Peamiselt on asi muidugi selles, et mul puudub arusaam, et kuidasmoodi tuleb seda Santayana teooriat üldsegi mõista, s.t interpreteerida, nagu moodsam sõna ütleb — kas määratlusena aristotellikus soo- ja liigitunnuse mõttes või mingit muud tüüpi mõttekogumina? Ei tea. Ent riski võtvale mõtisklejale toob Santayana kindlasti paar kriitilisemat küsimust pähe. Esiteks muidugi selle nautimata ilu küsimuse, sest üks Santayana näikse ju ütlevat, et nautimine ilu juures üks tingimata tarvilik tunnusjoon on. Kahtlemata on palju tõtt arusaamas, et ilusad asjad meis väga tihti naudingut tekitavad, ja eeldatavasti oli just see täheldus Santayana arutluskäikude lähtekoht. Noh, aga samas mõtelgem, kas pole siis ikkagi nii, et mõnikord me näeme ilu asjades, ilma et meid seejuures nauding valdaks! Kas pole Teilgi tulnud mõnikord ette, et võite küll teada, et mingi asi (tüdruk, metsatukk lumises talvemaastikus) on ilus, kuigi Te hingeseisund on sel puhul kõike muud kui naudinguline (näiteks siis, kus Teid Te ülitundliku loomu tõttu väga tugev peavalu valdab). Või kujutleme nüüd olukorda, et ma olen määratud iludusvõistluse žüriisse ja mul tuleb preilide hulgast see kõige ilusam valida, ent sel vastutuskiüllal õhtupoolikul vaevavad mind needsamad migreenihood. Kas pole nüüd nii, et kui see peavalu just niisugune pole, et silmigi ei saa avatud, siis võin ma neid naudinguta iluotsustusi teha just niipalju, kui süda lustib?

Möönan, et ma ei saa siinjuures lahti mõttest, et olen Santayana iluvaadet liiga individualistlikult mõistnud ja pidanud naudingu puhul silmas üksikindiviidi hingesündmust. Võib-olla tulnuks üksikindiviidi asemel iluotsustuse tegijaks võtta kollektiiv, kogukond või kogu inimsugu tervikuna! Ehk pidas Santayana silmas seda, et me nimetame ilusaks peamiselt neid asju, mis kalduvad naudingut tooma pikema aja vältel kogu inimsoole? Igatahes pole ma kindel, kas sel viisil Santayana päästmine

⁴Selleks on “The Mutability of Aesthetic Categories”, mis ilmus ajakirja *Philosophical Review* 1925. aasta 34. köites. Hiljuti jõudis eesti keelde üks objektivismi poolehoidja ilukäsitus [Arthur Marwick. *Ilu läbi aegade*. Tallinn: Kunst, 2008], millest ma pealkirja all “Marwicki ilulugu: ajateljele tõmmatud seltskonnakroonika” kultuurilehe *Sirp* veerugudel 2009. aasta 15. mai numbris ka aru andsin.

ei toimuks ta vaadetest liigse kaugenemise hinnaga. Aga olgu peale, kui Te juhtute teost ise kunagi lugema, oleksin äraütlemata rõõmus, kui saaksite mulle kirjutada, kuidas mu nautimata ilu mõte Teile passib.

Samamoodi võiksite vastata mu teisele mõttele, muidugi juhul, kui võin loota, et mu kiri Teis üleüldse Santayana enese lugemise soovi tekitas ja Te juba praegu heitunud pole. Minus ja meenutuse järgi ka paljudes teistes filosoofides⁵ põhjustab teatavat nõutust Santayana mõte, et ilu pole mitte ainult subjektiivne kvaliteet, vaid ongi iseenesest tunne/nauding! Mul on aga millegipärast aimus, et kui Te parasjagu mõne ilusa asja ees seisate ja ma Teil küsiksin, mida Te tunnete, vastaksite Te pigemini, et “õnne”, “nukrust”, “pettumust” vms, kuid mitte midagi sellist, mida nõuaks teilt Santayana, nimelt “ma tunnen ilu”! Kuna Te ilusate asjadega kaugelt rohkem kui mina olete kokkupuudet tundnud, tulekski mul eeskätt Teie poole pöörduda ja küsida, kas eksimuses seisain mina, Santayana, või mida ei saa ka välistada, me mõlemad.

Neid küsimusi vaagides vaevab mind kummaline tunne — kuidas võis Santayana, kes on nii tundlik ilupsühholoogiliste pisiasjade mõistja (kes eritleb esteetilist naudingut ja füüsilist naudingut ja väidab, et ilutunnet võivad toetada kõik keha talitlused, välja jätmata isegi armukire mõju) (lk 39–40 ja 54–57), lasta siiski silmist sellised lihtsad asjad? Võimalik, et olen sattunud vääritimõistmise küüsi ega tohiks eelnimetatud mõtteid Santayana puudusteks pidada, või et need kriitikaohu küsimused on ikka sellised tudengi küsimused õppejõule, millele leiaks teose sügavama lugemise käigus iseseisvaltki vastused.⁶ Samas, üks natuke “süüd” ole ka selles, et Santayanale omane poeetiline või esseistlik kirjutusstiil (Santayana anne luuletaja ja esseistina on ju üldteada!) pole praeguse akadeemilise esteetika kaanoneis mõtlema isiku (kes ma tingimata olen) vaimukalduvusi arvestades piisavalt selge ja puhas. Kindlasti nõustub ka tõlkija, et Santayana mõttevoolu iseloomustab liuglemine ühelt mõistelt teisele, ilult esteetilisele, kunstilt jälle ilule, ja see kõik tekitab tunde, et kunstnikuhingega filosoofi mõtte paikapidavust tuleb pigem tunda ja läbi elada kui selles ratsionaalselt veenduda.⁷ Aga üks ole

⁵Nii paistis mõtlevat hiljuti meie seast lahkunud Oswald Hanfling omatoimetatud kogumiku *The Philosophical Aesthetics* (1992) peatükis “Aesthetic Qualities”.

⁶Ja kui ühemõttelist vastust ka ei leia, siis saad palju selgeks muudes ilu küsimustes ja harjutad end mõttega, et elus tuleb selgete vastuste puudumist kannatama harjutada.

⁷Santayana ise küll kirjutab: “Kuid kergem on alistuda muljele kui selgitusele, ja publik on väga varmas uskuma, et kui on tarvitatud peent,

nüüd poleemikale sobiv määr juba kuhjaga täis ja kartuses juba tüütavaks muutuda lõpetan mõne reaga selle kohta, kuidas Santayana teosel ja tema esteetikal seniajani läinud on.

Võin Teiega, mu hea kirjasõber, küll kihla vedada, et *Ilutunne* on Santayana enim loetud filosoofiline teos, kuid kas see on tähendanud mõju, kuulsust ja järgijaid? Kuidas võtta. Ühelt poolt võib ju küll paista, et tema psühholoogilist esteetikat tuleb käsitada tagasilangusena 18. sajandi esteetilise empirismi ja et tal tänapäevase psühholoogia vaatepunktist jääb keerukusest vajaka. Ent kui võtame (ja nii me tegema ka peaks) Santayana teost selle vahetus ilumismiljööös, on lugu hoopis teine! Sest ajal, mil akadeemilises maailmas valitses selle õllearmastaja sakslase (Hegel, mõistagi) vaimumeelsus ja mil eksperimentaalesteetika polnud veel puberteedieast välja saanud, särab Santayana teos täies võlus ja värskuses.⁸

Aga kuigi Santayana teos nautis filosoofiaajakirjade raamatureviüü rubriigis teatavat vastukaja,⁹ ja juba enne Santayana 100. sünniaastapäeva olid ilmunud mitmed teosed, mis tema esteetilist mõtet käsitlesid,¹⁰ ei tohiks vist siiski väita, et *Ilutunne* oleks tollases Ameerika esteetikas laineid löönud. Teile pole ju ka teadmata, et Santayana õpilaste hulgas oli küll mitmesuguseid kirjanduslikke intellektuaale (T. S. Eliot, Robert Frost, Wallace Stevens jpt), aga siiski ilmselt ka see, et võrreldes (kaas-aegsete) Dewey ja Crocega (keda kõiki, muide, seob ühine surma-aasta, 1952) pole filosoofilisi santayanaane kaugeltki nii arvukalt kui croceaane ja deweyaane.

Kui ma nüüd *Ilutunde* mõjule tagasi vaatan, tuleb mul mõttesse kaks teineteisega seotud põhjust, mis võiksid ehk seletada teose “vähest pänust esteetikasse”¹¹ ja sedagi, miks ka need vähesed moodsamate es-

olgugi segast väljendusviisi, peab olema tegemist sügava teadmisega.” (Lk 18.)

⁸Siinkohal ma kaldun tõesti nõustuma Monroe C. Beardsley vaatega tema väärrikas teoses *Aesthetics from Classical Greece to the Present* (1975).

⁹Mõtlen siin selliste autorite nagu J. D. Logan ja B. I. Gilman ülevaateid ajakirja *The Philosophical Review* veergudel, ja E. B. Titcheneri samaloomulist kirjatükki ajakirjas *Mind*, mis kõik ilmusid juba aasta pärast *Ilutunnet*, s.t 1897.

¹⁰Uurimused Willard E. Arnetti ja Jerome Ashmore'i sulest, millele võite osutuse leida postskriptumist.

¹¹Pean silmas Joseph Margolise sõnu, mis on välja üteldud selle-sama Arnetti raamatu ülevaates ajakirjas *The Journal of Philosophy* 1957. aastal.

teetikute ilu-uurimused¹² saavad Santayana käsitlemata üsna hästi hakka. Esmalt muidugi ilu kunsti-kultuurilise olulisuse haihtumine eelmise sajandi keskkohas ja selle järelmõju esteetikale, mis tollal oli juba muundunud kitsalt kunstifilosoofiaks — ilust räägivad ainult kohvikukülastajad, kalendritegijad ja metafüüsikud, nagu üks noor filosoof toona hüüatas.¹³ Teisalt, see ajastule iseloomulik hüüe käis juba siis käsikäes pead tõstva seisukohaga, et ilufilosoofia on kuidagi juba loomult kahtlane spekulatiiv-metafüüsilise maiguga tegevus ning sellisena vaevalt harrastamist väärrib. Olete ehk ka päri, et tollaste mõtlemiskommete rahuldamiseks võis Santayana esteetikal nappida nii avalikke sõnastusi kui täpseid argumentidjooni.

Aga, mu austatud esteetikahuviline, ülemäära pole selle mõju ja kuulsuse pärast küll tarvis muretseda, sest ega need kõiguta karvavõrdki asjaolu, et Santayana raamatut saab auga pidada Ameerika esimeseks, ja ka laadilt omapäraseks esteetikateoseks! Pealegi polnud neil menu asjul Santayana enese silmis küll mingit väärtust. Ka iluga on nüüd ülepea esteetikas jälle paremad ajad kui ütleme poolsada aastat tagasi. Meile, kes me koos “ilu-kirjandusest” lugu oleme pidanud, on ju rõõmstavaks sündmuseks, et viimasel ajal on mitmed ookeani- (tulevad eelkõige meelde Peg Brand, Crispin Sartwell, Arthur Danto) ja kanalitagused (Nick Zangwill, Roger Scruton) filosoofid aina uusi ilu-uupusi loonud. Ja kui ilu on nüüd tõesti esteetikas tagasi, oleks ju ülimalt sobiv aeg süüvida taas ka Santayana *Ilutundesse*, et mitte sattuda “epigonaalsetesse renessanssidesse”, kui kasutada ühe kuulsa filosoofi (Heideggeri, nagu Te teate) sõnapaari.

*Igati Teie Marek Volt
Cambridge 2009/Tartu 2010*

P.S. Lisan siia mõned Santayana esteetikasse puutuvad teosemahus käsitlused, juhuks kui Teil peaks tekkima soov Santayana esteetilist mõtet sügavamalt uurida.

Valik Santayana esteetikaalaseid teoseid

The Sense of Beauty: Being the Outlines of Aesthetic Theory. New York: Scribner's; London: A. and C. Black, 1896.

¹²Need teosed on Teile muidugi tuttavad: Guy Sircello *A New Theory of Beauty*, mis ilmus 1975. aastal, ja mahukam Mary Mothersilli raamat *Beauty Restored*, mis ilmus 1984.

¹³Just sellise tähelepaneku tegi John Passmore oma kirikuulsas 1951. aasta artiklis “The Dreariness of Aesthetics”.

The Life of Reason: Or, The Phases of Human Progress. (Vol. 4: *Reason in Art.*) New York: Scribner's; London: Constable, 1905.

Essays in Literary Criticism of George Santayana. Selected and edited, with an introduction, by Irving Singer. New York: Scribner's, 1956.

George Santayana's America: Essays on Literature and Culture. Collected and with an introduction by James Ballowe. Urbana: University of Illinois Press, 1967.

Valik sekundaarkirjandust

Arnett, Willard E. 1957. *Santayana and the Sense of Beauty.* Bloomington: Indiana University Press

Ashmore, Jerome 1966. *Santayana, Art, and Aesthetics.* Cleveland: The Press of Western Reserve University

McCormick, John 2003. *George Santayana: A Biography.* Transaction Publishers

Schilpp, Paul Arthur (ed.) 1940. *The Philosophy of George Santayana.* Evanston, Ill.: Northwestern University Press

Singer, Irving 1957. *Santayana's Aesthetics: A Critical Introduction.* Cambridge, MA: Harvard University Press

Singer, Irving 2000. *George Santayana, Literary Philosopher.* New Haven: Yale University Press

Sprigge, Timothy 1995 (1974). *Santayana: An Examination of his Philosophy.* London and Boston: Routledge & Kegan Paul

MAREK VOLT (sünd. 1973) lõpetas 1997 TÜ filosoofia osakonna, magistri- (1999) ja doktorikraad (2007) sealsamas. Alates 2007 Tartu ülikooli filosoofia osakonna erakorraline teadur. Akadeemias avaldanud varem artiklid "Kunstnikukeskne kognitivism esteetikas" (1999, nr 9, lk 1903–1916) ja "Kas "tõene" on esteetiline termin?: Järeldusi Frank Sibley esteetiliste mõistete teooriast" (2000, nr 10, lk 2104–2118).

ABSTRACTS

ILIAS ILIOPOULUS. **Strategy and geopolitics of sea power throughout history**

Rear-Admiral Alfred Thayer Mahan famously stated, "Control of the sea by maritime commerce and naval supremacy means predominant influence in the world [---] and is the chief among the merely material elements in the power and prosperity of nations." Similarly, Sir Walter Raleigh held that "he that commands the sea, commands the trade, and he that is lord of the trade of the world is lord of the wealth of the world." Accordingly, it may be said that even the final collapse of the essentially un-maritime and land-bound Soviet empire at the end of the long 20th century was simply the latest illustration of the strategic advantages of sea power.

Obviously, sea power is about naval forces — and coast-guards, marine or civil-maritime industries and, where relevant, the contribution of land and air forces. Still, it is more than that; it is about geography, geopolitics, geo-strategy, geo-economics and geo-culture; it is about the sea-based capacity of a state to determine or influence events, currents and developments both at sea and on land. Or, as Sir Julian Corbett never tired of saying, the real point of sea power is not so much what happens at sea, but how that influences the outcome of events on land.

Historically, sea power depended on a number of related factors, both inside and outside the navy. Autocracy was adequate for an army, but navies needed public support, read consensus. The long-term development of sea power seems to have been particularly associated with a certain Aristotelian-Jeffersonian style of limited government and a liberal and anthropocentric style of society, based on a values system of Greek-Roman, Judeo-Christian, occidental origin.

Sea power is not, and never has been, the exclusive property of a handful of Great Powers. The Baltic nations, after winning their independence, began developing naval forces in order to maintain their hard-won freedoms. Besides, representing a

nation is often a principal justification for having a navy in the first place.

It seems that sea power, maritime supremacy, and strategic control of both the oceans and the Rimland (the Earth's Ring according to Sir Halford Mackinder and Nicholas Spykman) always remain the key of success for the occidental, Anglo-Saxon naval powers. To put it with the words of Field-Marshal Viscount Montgomery, "From the days when humans first began to use the seas, the great lesson of history is that the enemy who is confined to a land strategy is in the end defeated." (Auth.)

MARTIN KALA. What does Europe believe in? And what does Islam think of it?

On September 11, 2001, the Islamic extremists attacked the World Trade Center, and in the ensuing years a wave of violent events broke over the World in reaction to the Danish Muslim cartoon scandal. US President George W. Bush was re-elected in 2004 largely due to the support of the huge number of neoconservative believers. In Iran and elsewhere in the Middle East, a new type of aggressive foreign policy is gaining ground through their leaders promoting religious fanaticism; political choices are based on literal interpretations of the Holy Scriptures, et cetera.

After the Iranian presidential elections in June 2009, followed by mass civil unrest, which raised serious concern amongst a number of nations throughout the World, Iran's spiritual and religious leader Grand Ayatollah Ali Khamenei addressed his country claiming that the aim of Iran's enemies questioning the election results is to shake the foundations of the Sharia law.

Such grave and frightening incidents occur with increasing frequency in today's World, which prompted the modern French philosopher and researcher of Islam, Gilles Kepel, to label the return of religion into our everyday life in the early nineties as "the revenge of the Almighty".

Europe is the only place in the world where one might attempt to prove the opposite. While we have witnessed significant growth of religion in the rest of the world, traditional faiths have been in constant decline in Europe, both socially

and politically. Nonetheless Europe has remained very diverse in its religious realities. Although our famous secularisation and modernisation of society made religion relatively insignificant, Europe managed to remain hiddenly religious. Europeans' everyday choices and actions are based on Christian values and traditions even if they don't attend Church services. Simultaneously, Europe has seen growth in religion largely due to the arrival of Muslims and their integration into its life, resulting in the politicising of religion and giving rise to political disputes on separation of religion and state. In recent times, rivalry between religions has reached a new pitch and while Islam seems invigorated by this competition, Christianity struggles to keep pace.

Should we in Europe fight the deepening influence and advance of religion with the politics of secularity — the idea that religion is and should remain a private matter due to the perceived harm it represents to personal liberties — or instead should we acknowledge that religion brings diversity, richness and therefore success to a society, and thus welcome its return and encourage it? There is reason to believe that an increasingly multicultural and secular Europe has to find answers to these questions ever more often in decades to come. (Auth.)

ARTUR RINNE. About swallows: A recollection from Arkhangelsk region, 1952

The memory fragment by Estonians' favourite singer of the past dates from the time when he was in a prison camp in Northern Russia from 1950–1956. It shows which emotions helped to keep up humanity in adverse conditions. (Edit.)

LEO TIIK. On settlement of Hiiumaa Island and its place names

The West Estonian island of Hiiumaa was settled in the second half of the 13th century and the 14th century greatly by refugees from the neighbouring islands of Saaremaa and Muhu after suppression of peasant uprisings there. With its forests, Hiiumaa provided good refuge for those who escaped punitive actions. When the situation calmed down, they could come out and settle at more favourable places.

Hiiumaa and Saaremaa are related linguistically; there are also similarities in place names. The final suffix of place names -vere that has spread all over Estonia is almost nonexistent in the place names of Hiiumaa. The rarity of place names ending in -vere in Hiiumaa proves that this type of name has been introduced from the outside but has not survived, as it is not characteristic of inhabitants of Hiiumaa to pronounce the last syllables of long names clearly; therefore many names have been shortened. As for arrivals from mainland Estonia, there are only a few families from the second half of the 16th century that can be clearly recognized.

Pockets of Swedish and Finnish settlement also formed in Hiiumaa. It is not known when Swedes settled in Hiiumaa, but by 1470 they had lived there for quite a long time already. The Teutonic Order had invited them to fight against pirates, as the inlets of Kõrgessaare Bay and the mouth of the Kärddla River were convenient places for harbours in the region of dangerous shallows and reefs. For locals, however, robbing of ships that had run aground on the heavily travelled sea route had become an essential source of income.

Coastal waters and edges of shallows were rich in fish; hunting for seals was also essential. Thus, the Swedish villages of Kärddla and Reigi were founded; in their vicinity new villages developed where agriculture had a significant role. By 1564 Swedish settlers had spread to the villages of Kauste, Mäeltse, Kodeste, Tarest, Tahkuna, Mudaste, Kidaste, Malvaste, Ogandi, and Sigala. The Swedes retained their language and customs until 1781 when the Swedes of Reigi area were forced to leave for Berislav in Southern Ukraine. In 1810 the Swedes of Kärddla area were forced to leave for Vormsi Island and the towns of Haapsalu and Tallinn in mainland Estonia. Only five families remained, and even their farms were taken from them in 1830 when a cloth factory was established in Kärddla. Landless Swedes became paid labourers and gradually merged with Estonians. Only a few Swedish-sounding family names survived.

Finns settled in Hiiumaa even before the island was taken over by Sweden in 1563. A proof of old naval connections is the name of the coastal village of Önigu, taken directly from Aland which has a village called Öninge by. The village existed in Hiiumaa in the mid-16th century already. There is

no documentation about when people settled there from Aland. Most probably this happened as early as in the first half of the 14th century, as in 1435 mention is made of a mill in the region of Hiiumaa that belonged to the bishop, and it could hardly have been situated anywhere else than at Önigu. Most Finns settled on the northern coast of Hiiumaa, a few of them also elsewhere.

In the second half of the 17th century and in the 18th century the authorities began to establish customs clearance points to check naval trade, and boats were watched carefully. Until the mid-16th century such regulations had concerned only towns. Still, the coastal people, despite severe punishments, attempted to continue free, unrestricted sea traffic. To increase the revenues of towns and the state, by the order of the Swedish King Gustav Vasa, severe restrictions were imposed on coastal trade on the Baltic Sea, and only trade with the nearest town was allowed. (Auth.)

OTT KURS. Leo Tiik: an Estonian geographer and cultural historian

Leo Tiik was born on 15 September 1910 in Tallinn where his parents had moved from Hiiumaa Island some time before the birth of their son. His parents had traditionally been Lutherans but had converted to the Orthodox religion in Tallinn. In Hiiumaa Leo Tiik's grandfather, father and uncle had earned their living as sailors. From 1918–1924 he attended Tallinn 1st Primary School for Boys. From 1924–1929 he continued his education at Tallinn Boys' Secondary School of Commerce where he simultaneously worked for four years as the school librarian. In autumn 1929 Leo Tiik matriculated at the Department of Economics at the Law Faculty of the University of Tartu. In April 1930 he voluntarily joined military service. He served in naval communications at Ristna lighthouse in Hiiumaa, then in Tallinn and finally at Vormsi lighthouse. After being released from military service in October 1931, he started working at the department of literature in foreign languages at Tallinn Central Library. In October 1935 he got a post at Tartu Public Library and continued his studies at the University of Tartu.

Leo Tiik was primarily interested in economic geography and history of economy. The leading academics in these areas

were Prof. Edgar Kant and Dr. Hendrik Sepp who both became members of the Estonian Academy of Sciences in 1938. In 1937 Leo Tiik became a member of Vironia student fraternity. In 1938 he wrote a prize essay on the profitability of Estonian agriculture and in the spring term of 1939 received a scholarship for working at Stockholm University where he studied the placement of Swedish textile industry. In autumn 1939 he passed the last exams at the University of Tartu and got a temporary assistant lecturer's post at the Institute of Theoretical Economics and Statistics where his supervisor was Edgar Kant. In February 1940 Tiik graduated from the Faculty of Economics at the University of Tartu cum laude and was employed as an assistant lecturer of political economy under Prof. Eduard Poom.

When the Soviet Union annexed Estonia in summer 1940, the Faculty of Economics was transferred from the University of Tartu to Tallinn University of Technology, and Assistant Lecturer Tiik also had to move to Tallinn. When World War II reached Estonia, Tiik was conscripted into the Red Army in 1941 and was taken to Russia. The education of an economist saved him from being sent to the front. Tiik was sent to a refreshment course after which he became Chairman of the Estonian SSR Planning Committee in Moscow. Having returned to Tallinn with the Red Army in autumn 1944, he continued working at the Planning Committee for one more year. From November 1944 he worked as lecturer in economic geography at Tallinn University of Technology, being from 1950–1953 also director of the Library of the Estonian SSR Academy of Sciences. As in 1954 the Faculty of Economics was transferred back to Tartu, Leo Tiik became lecturer in economic geography at the University of Tartu again and assistant dean of the Faculty of Mathematics and Natural Sciences (1955–1961). Having defended the dissertation *Old Tallinn: a historical and geographical treatise on the formation of the town* in 1958, he was elected to the post of associate professor of economic geography in 1959. He retired from this post in 1977. Leo Tiik died in Tartu on 16 June 1996.

Relying on archive materials and his own summer fieldwork, he thoroughly studied the settlement history of Hiiumaa and Estonian cultural history. His academic legacy consists of four translated and edited books, a monograph on guilds

in Tallinn and their plots of land, approximately 130 articles, a score of research papers that remained in manuscript and 23 supervised graduation papers.

The author of the article knew Leo Tiik from 1957–1996. Associate Professor Tiik taught economic geography of foreign countries and the USSR at the Faculty of Economics and some minor courses, primarily transport geography at the Department of Geography of the University of Tartu. When lecturing, he did not use ideological catchwords or retell the content of Soviet textbooks but paid more attention to the historical development of the economies of states and regions; he also explained the meaning and origin of place names. Although the lectures were presented in a quiet voice and without excessive emotions, they attracted interest.

During breaks between lectures he used to smoke in the corridor and talk to students, thus giving them additional knowledge. A cigarette between his fingers, he spoke about his studies and work in the pre-war Republic of Estonia, also about his experiences deep in the rear of Russia during the war. From these talks students learned that Leo Tiik was in contact with Estonian political refugees living in the west — his former fellow students and lecturers (Edgar Kant, Eduard Poom, Bernard Kangro, Rudolf Jalakas, and others); he also managed to meet them when visiting Sweden. He was allowed to travel abroad as he was a member of the Communist Party of the Soviet Union. At exams he always asked additional questions to make sure if the student had read any other geographical books besides the lecture materials and textbooks and was able to grasp geographical connections.

Leo Tiik's behaviour and manner of speech were typical of an inhabitant of Hiiumaa Island. The students listened to his quiet talk attentively in order to understand everything that the speaker wanted to say. Tiik often used puns and jokes characteristic of Hiiumaa. At parties of geography students early in December each year, quiz questions were asked, some of which were definitely related to Leo Tiik's activities, e.g. "Who has thoroughly studied Old Tallinn?", "Who discovered the fire in Kõpu lighthouse?", "Who tracked down the murderer?"

Leo Tiik had friends among Estonian writers and other cultural figures (Friedebert Tuglas, Voldemar Panso, and others). He seemed to be a parsimonious man; each time when money

was collected for something, he hurried away. Still, he seemed to have enough money for buying books and cigarettes and visiting the café. The author of the current article had quite interesting talks on books with him sometimes. In the 1970s and 1980s, when retired already, he and Endel Varep supervised geographical field trips to Saaremaa. According to students' memories, they formed a good tandem. In 1982, when the lecturers and researchers of the Department of Geography took an excursion to Vormsi Island, pensioner Leo Tiik was with them and shared pertinent explanations on cultural history. Leo Tiik continued to research archive materials to the end of his life. The author of the article met him for the last time outside the Estonian Historical Archives in Tartu in May 1996. Their unfinished talk concerned the events in the summer of 1941 when Tiik, as a conscript, had to spend the night lying on a cobbled street in Tallinn, waiting for being sent to Russia. (Auth.)

IVO VOLT, PAAVO ROOS. Ervin Roos (1908–1962): a classicist in Estonia and Sweden

The article presents an overview of the life and writings of Ervin Roos, an Estonian classicist whose 100th anniversary was celebrated in 2008. The story of his life closely resembles those of many Estonian intellectuals who took refuge from the atrocities of World War II and the Russian occupation in 1944 and decided to flee to Sweden or elsewhere. Roos was born and educated in Tartu and defended his Master's degree at the University of Tartu in 1935 with a thesis on the reflection of political history and public situation in the Acharnians of Aristophanes. From 1930 he was employed by the university as a teaching assistant, later as a lecturer. He was mainly responsible for language courses in Latin and Ancient Greek, in which he also introduced reforms in pronunciation and teaching methods. The main publication of Roos from the Estonian period is a book titled *The System of Estonian Quantitative Hexameter* (1938, in Estonian, with a summary in German), which has been influential to later theoreticians. He also published popular surveys of both Ancient Greek and Roman literature, and a more specific one focusing on the Odyssey. In addition, he translated a selection of passages from Greek and Latin texts into Estonian for various publications.

In 1944, Ervin Roos was the only Estonian classicist who managed to take refuge and reach Sweden together with his family. There, he got a position at a library. At that time, such positions were specifically created for refugees to Sweden. This enabled Roos to continue his academic career in classical studies. He received his licentiate from the University of Uppsala in 1948, and his doctorate from the University of Lund in 1951, with the thesis *Die tragische Orchestik im Zerrbild der altattischen Komödie*, which was published as a book. Unfortunately, he could not get a post at the university and had to work at another library for some more time. (In 1952 he was offered a job in Minnesota, but due to immigrant quota restrictions he could not get the US visa.) Then he was invited to a temporary teaching position at the University of Lund, where he had to teach ancient history, history of ancient art, theatre etc., all of which were new courses for him and involved a lot of stress and pressure. At the end of his life, Roos worked at a library again, but his health was already very poor. He died at the age of 53 in 1962, having spent 18 years of his life in exile. By that time he had published 11 scholarly articles in German and Latin, and a handful of popular pieces in Swedish Estonian-language journals. His topics include Attic comedy (Aristophanes), ancient dance, language of the New Testament, Latin onomastics, Thucydides, etc. (Auth.)

Review

MAREK VOLT. Aesthetics of Santayana's sense of beauty

George Santayana. Ilutunne: Esteetikateooria visand. [The Sense of Beauty: Being an Outline of Aesthetic Theory.] Translated by Katre Ligi. (Open Estonia Book.) Tartu: Ilmamaa, 2009. 246 pp.

Serial

WILFRID SELLARS. Empiricism and the Philosophy of Mind. Part I

Based on lectures delivered in London in 1956, "Empiricism and the Philosophy of Mind" is the most famous work by Wilfrid Sellars (1912–1989). It is a sustained discussion and rejection of what he called "The Myth of the Given" — the

claim, central to both phenomenology and sense-data theories of knowledge that we can know things about our perceptual experiences independently of and in an important sense prior to the conceptual apparatus which we use to perceive objects. Within the empiricist tradition, the “given” is also held to be the foundation of all knowledge. Sellars himself constructs “The Myth of Jones”, a philosophical parable to explain how thoughts, intelligent action, and even subjective inner experience can be attributed to people within the naturalistic worldview. One of his most central goals, which may be called Kantian, is reconciling the conceptual behaviour of the “space of reasons” with the concept of a subjective sense experience. Sellars follows Kant in rejecting the Cartesian picture of a sensory-cognitive continuum. The “of-ness” of sensations — e.g., a sensation’s being of a red triangle — is not the intentional “of-ness” (“aboutness”) of thoughts. (Edit.)

AUTHORS

REIN EREB (b. 1960), Estonian artist

ILIAS ILIOPOULOS PhD (b. 1967), Head of the Department of Political and Strategic Studies of the Baltic Defence College (Tartu)

MARTIN KALA PhD (b. 1977), jurist

OTT KURS PhD (b. 1939), emeritus professor of the University of Tartu, geographer

ARTUR RINNE (1910–1984), Estonian singer

PAAVO ROOS PhD (b. 1937), Estonian historian

WILFRID SELLARS (1912–1989), American philosopher

LEO TIIK (1910–1996), Estonian geographer and cultural historian

IVO VOLT PhD (b. 1975), research fellow at the Institute of Germanic, Romance and Slavonic Languages and Literatures at the University of Tartu, extraordinary senior research fellow at the University of Tartu Library

MAREK VOLT PhD (b. 1973), extraordinary research fellow at the Department of Philosophy, University of Tartu

EMPIRISM JA VAIMUFILOSOOFIA

Wilfrid Sellars

Tõlkinud Anto Unt

|

Empiricism and the Philosophy of Mind. — Wilfrid Sellars. *Science, Perception and Reality.* London: Routledge & Kegan Paul, 1963, pp. 127–196.

Esmakordselt ilmunud: Minnesota Studies in the Philosophy of Science, Vol. I: The Foundations of Science and the Concepts of Psychology and Psychoanalysis. Ed. by H. Feigl, M. Scriven. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1956, pp. 253–329.

Copyright ©1956 by the University of Minnesota.

Avaldame University of Minnesota Press'i nõusolekul.

I. MITMETÄHENDUSLIKKUS MEELEANDMETEORIIATES

Ma eeldan, et mitte ükski filosoof, kes on rünnanud filosoofilist antuse — ehk Hegeli terminoloogias, vahetu antuse — ideed, ei ole kavatsenud eitada erinevust selle vahel, kui *järeldatakse*, et miski on nii, ja selle vahel, kui näiteks *nähakse*, et miski on nii. Kui sõna “antud” osutaks vaid vaadeldule vaadeldavana või ehk pärisalamhulgale asjadest, mida me väidetavasti vaatluse teel kindlaks määrame, oleksid “andmed” sama vaieldamatult olemas kui filosoofilised kimbatused. Aga nii see kuidagi ei ole. Väljend “antu” kui osa professionaalsest — epistemoloogilisest — slängist kannab endas fundamentaalseid teoreetilisi sidumusi ja ilma tervet mõistust hülgamata saab eitada “andmete” olemasolu, või seda, et miski oleks selles mõttes “antud”.

Paljude asjade kohta on öeldud, et nad on “antud”: meeleanmed, materiaalsed objektid, universaalid, propositsioonid, tegelikud seosed, algprintsiibid, isegi antus ise. Ja tõepoolest on olemas teatud viis nende olukordade tõlgendamiseks, mida filosoofid analüüsivad neid mõisteid kasutades, mida võib pida antuse raamistikuks. See raamistik on olnud ühisjooneks enamikule peamistele filosoofilistele süsteemidele, kaasa arvatud — kui kasutada Kanti väljendit — nii “dogmaatilisele ratsionalismile” kui ka “skeptilisele empirismile”. See on tõepoolest sedavõrd valdav, et vähesed filosoofid, kui üldse keegi, on sellest täiesti vabad olnud; kindlasti mitte Kant, ja nagu ma loodan näidata, isegi mitte Hegel, too suur “vahetu antuse” vaenlane. Sageli rünnatakse “antuse” nime all vaid selle mõnd spetsiifilist vormi. Esimesena langesid rünnaku alla intuiitiivsed algprintsiibid ja sünteetilised paratamatud seosed. Ja paljud, kes tänapäeval ründavad “kogu antuse ideed” — ja nende arv üha kasvab —, ründavad tegelikult üksnes meeleanmeid. Sest nad kannavad “antuse” iseloomulikud jooned üle teistele asjadele, nagu füüsilistele objektidele või ilmnemissuhetele. Ent kui mina alustan oma argumenti rünnakust meeleanmeteooriatele, siis on see üksnes esimene samm terve antuse raamistiku üldisest kriitikast.

2. Meeleanmeteooriatele on iseloomulik teha vahet teadlikkuseakti ja näiteks värvilaigul, mis on selle *objektiks*. Seda akti nimetatakse tavaliselt *aistimiseks*. Teooria klassikalised esindajad on neid akte tavaliselt iseloomustanud kui “fenomenoloogiliselt lihtsaid” ja “mitte edasi analüüsitavaid”. Ent teised meeleanmeteoreetikud — kellest mõned samavõrd pretendeerivad “klassikalise esindaja” rollile — on pidanud aistimist analüüsitavaks. Ja kui mõned filosoofid näivadki olevat olnud arvamusel, et juhul kui aistimine on analüüsitav, ei saa see olla *akt*, siis ei ole see olnud üldlevinud aramus. Tõsi, kahtlusel, kas aistimine (kui selline asi on olemas) ikka on akt, on sügavamad juured, mis viivad tagasi üheni kahest klassikalises meeleanmeteoorias põimunud mõttekäigust. Esialgu ma aga lihtsalt eeldan, et ükskõik kui keerukas (või lihtne) ka on tõsiasi, et *x*-i aistitakse, on sellel vorm, mis iganes see täpsemalt ka oleks, tänu millele on *x*-i aistitud olemine selle olemine mingi akti objektiks.

Meeleanmeteks ehk *sensum*'iks olemine on aistitava asja relatsiooniline omadus. Osutamaks aistitud asjale viisil, millest ei tuleneks asjaolu, et see on aistitud, on tarvis mingit muud väljendit. *Sensibile*'l on see puudus, et ta implitseerib, nagu saaksid aistitavad asjad eksisteerida ka ilma, et neid aistitaks, ja see on meeleanmeteoreetikute seas vaidlusküsimuseks. *Meelesisu* on ehk vähemalt sama neutraalne väljend kui ükskõik mis teine.

Paistab leiduvat mitut laadi aistimist, mida mõned nimetavad *visuaalseks aistimiseks*, *taktiiliseks aistimiseks* jne, ja teised *otseseks nägemiseks*, *otseseks kuulmiseks* jne. Ent pole selge, kas need on aistimise liigid mingis täisverelises tähenduses või kas “*x*-i aistitakse visuaalselt” tähendab midagi enam kui “*x* on värvilaik, mida aistitakse”, “*x*-i kuulatakse otseselt” midagi enam kui “*x* on heli, mida kuulatakse” jne. Viimasel juhul oleks *visuaalne aistimine* või *otsene kuulmine* aistimisakti relatsiooniline omadus, just nagu meeleanmeks olemine on meelesisu relatsiooniline omadus.

3. Kui aga pidada meeles, et antuse kui epistemoloogilise kategoria mõte on eeldatavasti eksplitseerida ideed, mille kohaselt empiiriline teadmine tugineb tõsiasjade mittejärelalusliku teadmise “alusele”, võime kergesti üllatuda, märgates, et meeleanmeteoreetiku järgi me aistime *üksikasju* ehk *partikulaare*. Sest see, mis on teada — seda isegi mittejärelalusliku teadmise korral —, pole mitte partikulaarid, vaid *tõsiasjad*, s.t asjad, mille vormiks on *millegi nii-ja-nii olemine* või *millegi olemine teatud suhtes millegi*

muuga. Sel juhul paistab, et meelesisu aistimine *ei saa* moodustada teadmist, olgu siis järelduslikku või mittejärelduslikku; ja kui nii, siis on õigustatud küsimus: mis valgust heidab meeandmete mõiste "empiirilise teadmise alustele"? Paistab, et meeandmete teoreetik peaks valima järgmiste võimaluste seast:

(a) Aistitakse üksikasju. Aistimine ei ole teadmine. Meeandmete olemasolu ei implitseeri loogiliselt teadmise olemasolu. Või

(b) Aistimine on teadmise vorm. Aistitakse tõsiasi, mitte üksikasju.

Alternatiivi (a) korral oleks tõsiasi, et meelesisu aistiti, mitte-episteemiline tõsiasi meelesisu kohta. Siiski oleks liigne kiirustamine järeldada, nagu välistaks see alternatiiv *mis tahes* loogilise seose meelesisude aistimise ja mittejäreldusliku teadmise valdamise vahel. Sest isegi kui meelesisude aistimine ei implitseeriks loogiliselt mittejäreldusliku teadmise olemasolu, võiks vastupidine sellegipoolest kehtida. Nii võiks konkreetse tõsiasi mittejärelduslik teadmine loogiliselt implitseerida meeandmete olemasolu (näiteks *nägemine*, et teatud füüsiline objekt on punane, võiks loogiliselt implitseerida *punase meelesisu aistimise*), isegi kui punase meelesisu aistimine ise ei oleks kognitiivne tõsiasi ega implitseeriks mittejäreldusliku teadmise valdamist.

Teise alternatiivi, (b) korral implitseeriks meelesisude aistimine loogiliselt mittejäreldusliku teadmise olemasolu sel lihtsal põhjusel, et ta *oleks ise* see teadmine. Ent taas aistitaks tõsiasi, mitte üksikasju.

4. Võib paista, et kui meeandmete teoreetik seisab silmitsi selle valikuga, otsib ta võimalust süüa oma kook ära nii, et see ka alles jääks. Sest talle on iseloomulik rõhutada *nii* seda, et aistimine on teadmine, *kui ka* seda, et aistitakse üksikasju. Siiski pole tema positsioon sugugi nii lootusetu, nagu eelnevast sõnastusest paistab. Sest "allesjäämist" ja "sõmist" saab kombineerida ilma loogilise mõttetusega, juhul kui ta kasutab sõna *teadma* ja vastavalt sõna *antud* kahes tähenduses. Ta peaks ütlema midagi sellist:

Mittejärelduslik teadmine, millele tugineb meie maailmapilt, on teadmine, et teatud asjadel, nt punastel meelesisudel, on teatud iseloom, nt punasus. Kui selline tõsiasi on meelesisu kohta mittejärelduslikult teada, siis ma ütlen, et meelesisu aistitakse *olevana* näiteks *punane*. Ma ütlen siis, et meelesisu *aistitakse* (punkt), kui teda *aistitakse olevana* teatud iseloomuga, näiteks *punane*. Lõpuks

ütlen ma meelesisu kohta, et see on *teada*, kui seda aistitakse (punkt), rõhutamaks seda, et aistimine on *kognitiivne* ehk *episteemiline* tõsiasi.

Pangem tähele, et nende täpsustuste korral on loogiliselt paratamatu, et kui meelesisu *aistitakse*, siis seda *aistitakse olevana teatud iseloomuga*, ja kui seda *aistitakse olevana teatud iseloomuga*, siis *tõsiasi*, et see on *selle iseloomuga*, on mittejärelduslikult teada. Pangem samuti tähele, et meelesisu aistimine oleks *teadmine üksnes teadmise* kokkulepitud tähenduses. Öelda *meelesisu* — näiteks värvilaigu kohta, et see oli "teada", oleks sama mis öelda, et *mingi tõsiasi selle kohta* oli mittejärelduslikult teada, nt, et see oli punane. See *täpsustatud teadmise* kasutus saab seejuures tuge ja julgustust asjaolust, et tavakasutuses on sõnal *teadma* olemas tähendus, kus sellele järgneb nimisõna või kirjeldav fraas, mis osutab üksikasjale, nt

Kas sa tunnend* Johni?

Kas sa tunnend presidenti?

Kuna need on samaväärsed küsimustega "Kas sa oled tuttav Johniga" ja "Kas sa oled tuttav presidendiga", siis väljend "teadmine tutvuse kaudu" pakub end välja kasuliku metafoorina *teadmise* selle kokkulepitud tähenduse jaoks ja nagu teised kasulikud metafoorid, on see hangunud tehniliseks terminiks.

5. Oleme näinud, et tõsiasi, et meelesisuks on *andmed* (kui seliseid tõsiasi tüüpidele leidub), implitseerib loogiliselt selle, et kellelgi on mittejärelduslik teadmine *ainult siis*, kui ütlemine, et meelesisu on antud, on kontekstiliselt defineeritud selle meelesisu kohta käiva tõsiasi mittejäreldusliku teadmise kaudu. Kui sellest ei ole selgesti aru saadud või kui see kipub ununema, võivad meeandmete teoreetikud hakata kergesti pidama meelesisude antust meeandmeraamistiku *alus-* või *lihtmõisteks*, eirates niiviisi loogilist seost meeandmete ja mittejäreldusliku teadmise vahel, millega teooria klassikaline kuju on seotud. See seab meid silmitsi tõsiasiaga, et ülalloodud kaalutlustest hoolimata on paljud, kui mitte enamik meeandmete teoreetikuid pidanud meelesisude antust meeandmeraamistiku *alusmõisteks*. Mis saab sel juhul loogilisest seosest suunas *meelesisude aistimine* → *mittejäreldusliku teadmise omamine*? Kindlasti lõhuvad selle seose

*Ingl. k *Do you know John?* Eesti keeles ei saa siin ja järgmises lauses kasutada sõna "teadma", sest siis poleks järgnev väide tõene. *Toim.*

need, kes peavad aistimist ainuliseks ja analüüsimatuks aktiks. Teiselt poolt on need, kelle jaoks aistimine on *analüüsiv* tõsiasi, kuigi nad esmapilgul on selle seose lõhkunud (võttes meelelisude aistimist meeleanndmeraamistiku alusmõistena), selle ometigi mingis mõttes säilitanud, kui nad saavad *x on punased meeleandmed* analüüsimisel sellesama tulemuse mis *x-i punasus on mittejärelaluslikult teada* analüüsimisel. Eesuksest väljavisatud järeldus on sisse hiilinud tagauksest.

Sellega seoses on huvitav mainida, et need, kes meeleanndmeteooriate klassikalisel perioodil, ütlemine Moore'i "Idealismi kummutamisest"* kuni umbes 1938. aastani analüüsisid või viisandisid aistimise analüüsi, tegid seda *mitteepisteemiliselt*. Üldjuhul oldi seisukohal, et aistitud olemine on meelelisu jaoks elemendiks olemine meelelisude teatud laadi relatsioonilises jadas, kus jada moodustavaks relatsiooniks võib olla aegruumiline naabrus (või osaline kattuvus), püsiv konjunktsioon, mäluline põhjustamine — isegi reaalne seos ja kuulumine minale. Ent on olemas üks väljendiklass, mis torkab silma oma puudumisega, nimelt *kognitiivsed* väljendid. Sest neid nagu ka analüüsivat "aistimist" loeti kuuluvaks kõrgemale keerukuse tasemele.

Ent idee, nagu saaks episteemilisi tõsiasju lõpuni analüüsida — olgu või "põhimõtteliselt" — mitteepisteemiliste tõsiasjade kaudu, olgu need siis fenomenoloogilised või käitumuslikud, avalikud või privaatsed, puistates neile ükskõik kui külluslikult subjunktiivse ja konditsionaalse, on minu arvates radikaalne viga — sama laadi viga nagu nn "naturalistlik eksitus" eetikas.** Ma ei hakka siiski praegu seda ideed eriliselt esile tõstma, ehkki sellest saab minu argumentatsiooni hilisemas staadiumis keskne teema. Tahhan vaid rõhutada, et ükskõik, kas klassikalised meeleanndmetilosoofid on pidanud meelelisu antust analüüsivatiks mitteepisteemiliselt või on nad pidanud seda koosnevaks aktidest, mis on mingil kombel *niihästi* taandumatud *kui ka* teadmised, on nad eranditult võtnud seda fundamentaalsena ühes teises tähenduses.

*G. E. Moore. The Refutation of Idealism. — *Mind*, Vol. 12, 1903, pp. 433–453. *Toim.*

**Moore kutsus teoses *Principia Ethica* (1903) niimoodi viga, mida tehakse, kui samastatakse mingi eetiline mõiste (nt *hea*) mõne naturaalse (loomuliku) mõistega (nt *heaolu maksimeerimine*). *Toim.*

6. Sest nad on võtnud antust tõsiasjana, mis ei eelda õppimist, assotsiatsioonide moodustamist ega stiimul-reaktsioonseoste tekkimist. Ühesõnaga, nad on kaldunud samastama *meelelisude aistimist ja teadvusel olemist*, nii nagu pähe löögi saanud isik *ei ole* teadvusel, samas kui vastsündinud imik, elus ja siplev, *on* teadvusel. Nad muidugi mõönaksid, et võime teada, et keegi *isik*, nimelt nemad ise, tunneb *praegu*, kindlal ajahetkel valu, *on* omandatud ja eeldab (keerukat) mõistemoodustamise protsessi. Ent nad väidaksid kindlalt, et oleks tõepoolest väga veider oletada, nagu oleks lihtne võime *valu tunda* või *värvi näha*, ühesõnaga meelelisusid aistida, *omandatud* ja hõlmaks mõistemoodustamise protsessi.

Ent kui meeleanndmetilosoof ei võta meelelisude aistimist omandatuna, siis löikab ta ennast selgelt ära võimalusest pakuda *x aistib meelelisu analüüsi*, mis eeldaks omandatud võimeid. Siit tuleneb, et ta saaks analüüsida *x aistib punast meelelisu s* kui *x teab mittejärelaluslikult*, et *s on punane* ainult siis, kui ta on valmis tunnustama, et võime mittejärelaluslikult teada näiteks seda, et punane meelelisu on punane, ise pole omandatud. Ja see seab meid silmitsi tõsiasjaga, et enamik empiirilisel meelesstatud filosoofe kaldub tugevasti arvama, et kogu klassifitseeriv teadvus, kogu teadmine, et *miski on nii-ja-nii*, ehk loogikute kõnepruugis igasugune partikulaari viimine universaali alla, sisaldab endas õppimist, mõistemoodustamist, isegi sümbolite kasutamist. Eelnevast analüüsist on seega selge, et *klassikalised* meeleanndmeteooriad — ma rõhutan adjektiivivi, sest leidub ka teisi, "heterodokseid" meeleanndmeteooriaid, mida tuleb arvesse võtta — seisavad vastamisi mittekooskõlalise triaadiga, mille moodustavad järgmised kolm propositsiooni:

A. *X aistib punast meelelisu s* toob endaga kaasa *x teab mittejärelaluslikult*, et *s on punane*.

B. Võime aistida meelelisusid ei ole omandatud.

C. Võime teada tõsiasju kujul *x on φ* on omandatud.

A-st ja B-st tuleneb mitte-C; B-st ja C-st tuleneb mitte-A; A-st ja C-st tuleneb mitte-B.

Kui klassikaline meeleanndmeteoreetik tunnustab endale, et A, B ja C ei moodusta kooskõlalist triadi, siis millisest neist ta loobub?

(1) Ta võib loobuda A-st, ning sel juhul saab meelelisude aistimisest mitte-kognitiivne tõsiasi — selline tõsiasi, mis kaht-

lemata võib olla mittejärelalusliku teadmise tarvilik või isegi loogiliselt tarvilik tingimus, ent see on siiski tõsiasi, mis ei saa moodustada seda teadmist.

(2) Ta võib loobuda B-st, ning sel juhul tasub ta sellega, et lõikab meeleanndme mõiste ära meie harilikust jutust aistingute, tunnete, järelkujutiste, kõdide, sügeluste jne kohta, mida meeleanndmeteoreetikud tavaliselt peavad selle mõiste tavamõistuslikeks teisikuteks.

(3) Kuid C-st loobumine läheb vastuollu empiristliku traditsiooni valdavalt nominalistlike kalduvustega.

7. Kindlasti hakkab paistma, nagu oleks klassikaline meeleanndme mõiste ristsugutis kahest järgmisest ideest:

(1) Idee, et on olemas teatud sisemised episoodid, nt punase või C# aistingud, mis võivad aset leida inimestes (ja loomades) ilma mingi eelneva õppimise või mõistemoodustamise protsessita ja ilma milleta oleks teatud mõttes võimatu näiteks näha, et füüsilise objekti vastasolev pind on punane ja kolmnurkne, või kuulda, et teatud füüsiline heli on C#.

(2) Idee, et on olemas teatud sisemised episoodid, mis on mittejärelaluslikud teadmised selle kohta, et teatud asjad on näiteks punased või C#; ja et need episoodid on empiirilise teadmise tarvilikud tingimused, varustades tõenditega kõiki teisi empiirilisi propositsioone.

Ja ma arvan, et kui me selle ette võtame, siis on üsna lihtne näha, kuidas on juhtunud, et need ideed traditsioonilises epistemoloogias segunesid. Esimene idee kerkib selgesti esile katsetest seletada meeletaju tõsiasi teaduslikus stiilis. Kuidas saab inimestel olla kogemusi, mida nad kirjeldavad sõnadega "On nii, nagu ma näeksin punast ja kolmnurkset füüsilist objekti", kui tegelikult kas pole üldse mingit füüsilist objekti või on objekt, mis pole ei punane ega kolmnurkne? Jämedates joontes postuleerib seletus, et iga kord, kui isikul on seda laadi kogemus, olgu tõepärane või mitte, on tal "aisting" või "mulje" "punasest kolmnurgast". Keskeks ideeks on, et sellise aistingu vahetu põhjus on üksnes põhiosas esile kutsutud tajuja naabruses paikneva punase ja kolmnurkse füüsilise objekti poolt, ja et kui näiteks imikul võib olla "punase kolmnurga aisting", ilma et ta näeks või paistaks nägevat, et füüsilise objekti tema poole olev külg on punane ja kolmnurkne, siis täiskasvanule tavaliselt näib olevat füüsilise objekti temapoolne külg punane ja kolmnurkne, kui neil põhjustatakse

"punase kolmnurga aisting"; samas kui ilma sellise aistinguta ei ole vastav kogemus võimalik.

Oma edaspidises argumentatsioonis on mul tajumisolukorra seda sorti "seletuse" kohta palju rohkem öelda. Praegu aga tahan rõhutada vaid seda, et mis puudutab ülaltoodud formuleeringut, siis pole mingit alust eeldada, nagu oleks punase kolmnurga aistingu omamine *kognitiivne* või *episteemiline* tõsiasi. Muidugi on olemas kiusatus pidada "punase kolmnurga aistingu omamist" sarnaseks "taevases linnast mõtlemisega" ja omistada esimesele viimase episteemiline iseloom, "intentsionaalsus". Ent sellele kiusatusele saaks vastu panna, saaks olla seisukohal, et punase kolmnurga aistingu omamine on *sui generis* tõsiasi, ei episteemiline ega füüsiline, millel on omaenda loogiline grammatika. Õnnetuseks paistab idee, nagu oleksid olemas sellised asjad nagu punaste kolmnurkade aistingud — mis on, nagu peagi näeme, iseenesest üsna õigustatud, ehkki mitte ilma oma mõistatusteta —, nii hästi kokku sobivat ühe teise, palju vähem õnnestunud mõttekäigu nõuetega, et seda on peaaegu eranditult moonutatud viimase tugevdamiseks, mis ilma selleta oleks ammu kokku kukunud. See ebaõnnestunud, ent levinud mõttekäik on järgmine:

Nägemine, et füüsilise objekti vaatajapoolne külg on punane ja kolmnurkne, on ühe kogemusteklassi — nimetagem seda "näivaks nägemiseks" — tõepärane liige, kusjuures mitte kõik selle klassi liikmed ei ole tõepärased; ja pole olemas mingit vääramatut tunnust, mis garanteeriks, et *mis tahes* selline kogemus oleks tõepärane. Arvata, et mittejärelaluslik teadmine, millele meie maailmapilt tugineb, koosneb sellistest näivatest nägemistest, kuulumistest jne, mis juhtuvad olema tõepärased, tähendaks empiirilise teadmise paigutamist liiga ebakindlale alusele — õigupoolest ukse avamist skeptitsismile, tehes naeruks sõna *teadmine* väljendis "empiiriline teadmine".

Muidugi on võimalik piiritleda näivate nägemiste, kuulumiste jne alamklasse, mis on üha vähem ebakindlad, s.t üha usaldusväärsemad, määrates kindlaks nende asetleidmise tingimused ja tajuja valvuse. Ent võimalust, et suvaline antud näiv nägemine, kuulmine jne ei ole tõepärane, ei saa kunagi täielikult välistada. Arvestades seega, et empiirilise *teadmise* alus ei saa koosneda klassi tõepärastest liikmetest, mille mitte kõik liikmed pole tõepärased ja kust mittetõepäraseid liikmeid ei saa "ülevalt" teel kõrvaldada, ei saa see alus koosneda sellistest asjadest nagu *nägemine, et füüsilise objekti nähtav pind on punane ja kolmnurkne*.

Kui see järeldus on esitatud nii varjamatult, siis vaevalt et keegi sellega nõustuks. Pigem võetaks see argument kontrapositsiooni ja arutletaks, et *kuna* empiirilise teadmise alus on selliste tõsiasjade mittejärelduslik teadmine, siis koosneb see alus *tõepoolest* mittetõepäraseid elemente sisaldava klassi liikmetest. Ent enne nii varjamatut esitust põimitaks see kokku esimese mõttekäiguga. Välgatab mõte, et *punaste kolmnurkade aistingutel* on just need voorused, mis *punaste kolmnurksete füüsiliste pindade näival nägemisel* puuduvad. Alustuseks tõlgendatakse “punase kolmnurga aistingut” ja “taevasest linnast mõtlemise” grammatilist sarnasust tähendavana — või pigem see sarnasus ajendab eeldama —, et *aistingud* kuuluvad samasse üldisesse lahtrisse *mõtetega* — lühidalt, nagu oleksid nad kognitiivsed tõsiasjad. Seejärel märgatakse, et aistingud on *ex hypothesi* palju lähemalt seotud mentaalsete protsesside kui väliste füüsiliste objektidega. Paistab, et on kergem “jõuda” punase kolmnurgani, millest meil on aisting, kui “jõuda” punase ja kolmnurkse füüsilise pinnani. Ent kõige tähtsam asi, mis neid filosoofe rabab, on see, et on *mõttetu* rääkida mittetõepärasest aistingutest, ehkki selleks, et see rabaks, nagu ta rabab, peavad nad mööda vaatama asjaolust, et kui on mõtet rääkida kogemusest kui *tõepärasest*, siis peab vastavalt olema mõtet rääkida sellest ka kui *mittetõepärasest*. Lubage mul rõhutada, et mitte *kõik* meeleanndmeteoreetikud — isegi mitte klassikalist tüüpi — ei ole süüdi *kõigis* neis segiajamistes; ega ole need ka sugugi *kõik* segiajamised, milles meeleanndmeteoreetikud on süüdi. Mul on selle kohta hiljem veel üht-teist lisada. Ent seni mainitud segiajamised on traditsioonis kesksed ja nad sobivad mu praeguste eesmärkide jaoks. Sest kõigi nende koostisosade kokkusegamise taga on idee, et punase kolmnurga aisting on empiirilise teadmise paradigmaatiline juht. Ja ma arvan, et on lihtne näha, et see idee viib otsejoones ortodokssset tüüpi meeleanndmeteooriani ja selgitab kimbatusi, mis tekivad, kui katsuda asjad läbi mõelda.

II. TEINE KEEL?

8. Ma vaatlen nüüd põgusalt heterodokssset soovitus, mille on esitanud näiteks Ayer (1940, 1954) ja mille mõtteks on, et jutt meeleanndmetest on nii-öelda teises keeles, keeles, mille epistemoloog on leiutanud selliste olukordade tarvis, kus tavainimene kasutab väljendeid nagu “Praegu näib see raamat mulle rohelisena” ja

“Seal eemal paistab olevat üks punane ja kolmnurkne objekt”. Selle soovitusel tuumaks on idee, et meeleanndme-sõnavara ei kujuta endast kirjeldava jutu uut sisu, võrreldes tavainimese kõnega füüsilistest objektidest ajas ja ruumis ning omadustest, mis neil on ja näkse olevat. Sest selle seisukoha järgi on laused kujul

X esitab *S*-ile ϕ -meeleanndmed

lihtsalt *kokkuleppeliselt* sama jõuga kui laused kujul

X paistab *S*-ile ϕ .

Seega “Tomat esitab *S*-ile kühmulisi punaseid meeleanndmeid” oleks lause “Tomat paistab *S*-ile punane ja kühmuline” konstrueeritud vaste ja tähendaks täpselt sedasama mis viimane, sel lihtsal põhjusel, et nii on kokku lepitud.

Et seda soovitusi lahti seletada, võtan ma appi teatud pildi. Ma alustan *koodi* ideega ja hakkan seda mõistet rikastama, kuni koodid, millest ma räägin, pole enam *ainult* koodid. Küsimust — kas neid “rikastatud koode” enam üldse koodideks nimetada soovitakse — ma lahendada ei ürita.

Nüüsiis kood selles tähenduses, nagu ma hakkan seda sõna kasutama, on süsteem sümbolitest, millest igaüks esitab täielikku lauset. Seega, nii nagu me olukorda esialgu näeme, on koodil kaks iseloomulikku joont: (1) Koodi iga sümbol on ühik; koodisümboli osad ei ole koodisümbolid. (2) Loogilised suhted, mis kehtivad koodisümbolite vahel, on täiesti parasiitsed; need tulenevad täielikult loogilistest suhetest lausete vahel, mida nad esitavad. Tõepoolest, koodisümbolitevahelistest loogilistest suhetest rääkimine on rääkimisviis, mis tuuakse sisse loogiliste suhete kaudu, mis kehtivad nende lausete vahel, mida sümbolid esitavad. Näiteks kui “○” tähistab lauset “Iga pardalolija on haige” ja “△” tähistab lauset “Mõni pardalolija on haige”, siis “△” järelduks “○”-st selles mõttes, et lause, mida esitab “△”, järeldub lausest, mida esitab “○”.

Hakkame nüüd seda kasinat koodikontseptsiooni täiendada. Pole mingit põhjust, miks ei võiks koodisümbolil olla osasid, mis, ilma et nad oleksid omaette täisverelised sümbolid, etendaksid sellegipoolest süsteemis teatud rolli. Nii võiksid nad etendada *mälutehnilise võtte* rolli, meenutades meile mõnda selle lause joont, mida esitab sümbol, mille osad nad on. Näiteks võiks lause “Mõni pardalolija on haige” sisaldada tähte H, et meenutada meile sõna “haige” ja ehk ka tagurpidi E-d, et meenutada neile meie hulgast, kes on tuttavad loogikaga, sõna “mõni”. Seega

lipuke lause "Mõni pardalolija on haige" jaoks võiks olla " $\exists H$ ". Ettepanek, mille poole ma ilmselt tüürin, seisneb selles, et keegi võiks sisse tuua nn meeleanndmete laused kui koodisümbolid või "lipukesed" ja võtta kasutusele öeldavad või kirjutatavad, mida need sisaldavad, et meenutada meile nende lausete teatud jooni harilikus tajujutus, mida lipukesed tervikuna esitavad. Iseäranis seisneks öeldavate või kirjutatavate "meeleanndmete" roll selles, et viidata asjaolule, et sümboliseeritud lause sisaldab konteksti "... paistab ...", öeldav või kirjutatav "punane" viitaks sellele, et korreleeritud lause sisaldab konteksti "... paistab punane ..." jne.

9. Sellist kontseptsiooni meeleanndmete "lausetest" tõsiselt võtta tähendab muidugi võtta tõsiselt ideed, et ei leidu sõltumatuid loogilisi suhteid meeleanndmete "lausetel" vahel. *Paistab*, nagu oleksid sellised sõltumatud loogilised suhted olemas, sest need "laused" näevad välja nagu *laused*, ja nende osadeks on öeldavad ja kirjutatavad, mis *harilikus kasutuses* funktsioneerivad nagu *loogilised sõnad*. Kahtlemata, kui jutt meeleanndmetest on nagu kood, siis on see kood, mida on kerge päris keelega segi ajada. Las ma selgitan. Esmapilgul kahtlemata paistab, et lause

(A) Tomat esitab *S*-ile punased meeleanndmed
toob endaga kaasa nii

(B) On olemas punased meeleanndmed
kui ka

(C) Tomat esitab *S*-ile meeleanndmed, millel on mingi konkreetne punase varjund.

Ent praegu käsitletava vaate korral oleks see viga. (B) tuleneks (A)-st — isegi koodisümbolite jaoks kohases jutumärkides "tulenevise" tähenduses — üksnes seetõttu, et ta on lipuke lause

(β) Miski paistab kellelegi punane
jaoks, mis *tõepoolest* tuleneb lausest

(α) Tomat paistab Jonesile punane,
mida koodis esindab (A). Ja (C) "tuleneks" (A)-st, hoolimata näivusest, üksnes siis, kui (C) oleks lipuke *lause* jaoks, mis *tuleneb* (α)-st.

Mul on hetke pärast selle näite kohta veel midagi öelda. Praegu tuleb aga rõhutada seda, et selle vaate järjekindlalt

läbiviimiseks tuleb selliste öeldavate ja kirjutatavate puhul nagu "kvaliteet", "on", "punane", "värv", "karmiinpunane", "määratav", "määratu",* "kõik", "mõned", "eksisteerib" jne, jne, nii nagu nad esinevad meeleanndmete jutus, eitada nende hariliku kasutuse teisikute täisverelist staatust. Nad on pigem *vihjed*, mille ülesandeks on meenutada meile, millist meeleanndmete "lipukest" milliste teiste meeleanndmete "lipukestega" oleks sobiv koos lehitada. Nii näiteks meenutavad öeldavad, mis moodustavad kaks järgmist "lipukest"

(D) Kõik meeleanndmed on punased

ja

(E) Mõned meeleanndmed ei ole punased,

meile tõelist loogilist kokkusobimatust näiteks järgmiste lausete vahel

(F) Kõik elevandid on hallid

ja

(G) Mõned elevandid ei ole hallid,

toimides seega vihjena, et on sobimatu need kaks "lipukest" kokku panna. Sest laused, mida nad sümboliseerivad, on eeldatavasti

(δ) Kõik paistab kõigile punane

ja

(ϵ) Leidub punasest erinev värv, milline miski kellelegi paistab,

ning need *ei* sobi kokku.

Ent neid vihjeid kasutades tuleb olla ettevaatlik. Näiteks tõsiasiast, et on korrektne järeldada

(H) Mõned elevandid on spetsiifilise roosa varjundiga
sellest, et

*Eristus "määratav/määratu" (ingl. *determinable/determinate*) on eristus omaduste vahel, kus esimest liiki omadused (nt *punane*) on sellised, mida on võimalik veel täpsemini määrata, või mis võivad esineda veel konkreetsemal viisil (nt *karmiinpunane*). *Karmiinpunane* on näiteks *punase* kui määratava määratu. *Toim*.

(I) Mõned elevandid on roosad,
oleks ilmne viga järeldada, et õigus tähistuseks

(K) Mõned meeleanndmed on roosad
toob endaga kaasa õiguse tähistuseks

(L) Mõned meeleanndmed on spetsiifilise roosa varjundiga.

9. Ent kui meeleanndmete laused on tegelikult meeleanndmete "laused" — s.t koodi lipukesed —, siis tuleneb sellest muidugi, et meeleanndmejt ei *selgita* ega *seleta* tõsiasi kujul x paistab S -ile ϕ või x on ϕ . See tundub neid selgitavat ja seletavat seepärast, et on vaja peaaegu üleüldist jõupingutust, et hoiduda võtmast koodis esinevaid öeldavaid ja kirjutatavaid (ja lubage mul nüüd lisada oma varasemale nimekirjale "otseselt teada") sõnadena, mis, juhul kui nad on homonüümsed hariliku kasutuse sõnadega, on ka oma hariliku tähendusega, ja juhul kui nad on leiutatud, on nende tähendus määratud suhete poolt teiste sõnadega. See tähendab, et pidevalt on kiusatus käsitada meeleanndmete lipukesi, nagu oleksid need *teooria* laused, ja meeleanndmejt, nagu oleks see *keel*, mille ülesandeks on koordineerida meeleanndmete lauseid lausetega harilikus tajujutus, *nii nagu molekulijutu ülesandeks on koordineerida lauseid molekulide rühmadest lausetega gaasi rõhust anuma seintelele*. Lõppude lõpuks,

x paistab S -ile punane $\cdot \equiv \cdot$ leidub punaste meeleanndmete klass, mis kuuluvad x -ile ja mida S aistib

ja

g avaldab w -le rõhku $\cdot \equiv \cdot$ leidub molekulide klass, mis moodustab g , ja mis pörkavad vastu w -d

on vähemalt pealtnäha sarnased, ning see sarnasus saab veelgi rabavamaks, kui võtta arvesse, et esimene ei ole mitte x paistab S -ile punane meeleanndmetel põhinev analüüs.

Seega on alust arvata, et tõsiasi, et nii koodid kui ka teooriad on sepiusetud süsteemid, mida reguleerib nendega koordineeritud keel, on innustanud ettekujutust, nagu oleks jutt meeleanndmetest "teine keel" taju kohta käiva hariliku jutu väljendamiseks. Ent olgugi teoreetilise keele lausete vahelised loogilised seosed olulises mõttes juhitud vaatluskeele lausete vaheliste loogiliste seoste poolt, teoreetiline keel on sellegipoolest sellise juhtimisraamistiku piires *autonoomne*, mis läheb vastuollu koodi kui sellise ideega. Kui sellest teooria ja koodi olemuslikust erinevusest

mööda vaadata, võibki tekkida kiusatus süüa kook ära ja jätta see alles. Pidades meeleanndmejt *üksnes teiseks keeleks*, tuginetakse asjaolule, et koodil ei ole lisaväärtust. Mõeldes meeleanndmejtust kui "ilmnemise keele" *illustratsioonist*, tuginetakse asjaolule, et teoreetilisel keelel, olgugi see *sepiusetud* ja oma tähenduslikkuses sõltuv vaatluskeelega koordineerimisest, on seletav funktsioon. Kahjuks ei ole need kaks tunnust ühitatavad; sest just seetõttu, et teooriatel on "lisaväärtus", suudavad nad pakkuda seletusi.

Muidugi ei tahaks mitte keegi, kes arvab — nagu näiteks Ayer —, et meeleanndmete olemasolu toob endaga kaasa "otseste teadmise" olemasolu, öelda, et meeleanndmed on teoreetilised entiteetid. Vaevalt saaks olla teoreetiline fakt, et ma tean otse, et teatud meelelisi on punane. Teiselt poolt pole idee, et meelelisi on teoreetilised entiteetid, *ilmselgelt* absurdne — ta ei ole piisavalt absurdne, et välistada eespool toodud tõlgendus "teise keele" lähenemise usutavusest. Sest isegi neil, kes toovad sisse väljendi "meelelisi", lähtudes kontekstist "on otseselt teada, et ... on ...", ei tarvitse see kogu aeg meeles püsida, kui nad seda väljendit kasutama hakkavad — arendades näiteks ideed, et füüsilised objektid ja isikud on ühtviisi meelelisude mustrid. Sellises spetsiifilises kontekstis on võimalik unustada, et sel kombel sisse toodud meelelisi on põhiolemuselt meeleanndmed ja mitte lihtsalt asjad, mis kehastavad meelelisi kvaliteete. Õigupoolest võidakse isegi libastuda mõtteni, nagu oleks meelelisude *aistimine* ja meeleanndmete *antus* mõlemad *mitteepisteemilised* tõsiasiad.

Minu arvates oleks õiglane ära märkida, et need, kes pakuvad välja meeleanndmete "teise keele" tõlgenduse, leiavad, et valgustus, mida see pakub, seisneb eelkõige asjaolus, et meeleanndmekeeles on füüsilised objektid meelelisude mustrid, nii et selles raamistikus pole tunnetava vaimu ja füüsilise maailma vahel "raudset eesriiet". Suurem osa nende filosoofilisest leidlikkusest on suunatud sellele, et välja arendada füüsiliste objektide kohta käivate väidete usutavad (olgugi skemaatilised) tõlked meelelisude kohta käivateks väideteks, mitte sellele, et anda täpne mõte sellistele lausetele nagu "On otseselt teada, et meelelisi s on punane".

Olgu kuidas on, ühes võib olla kindel. Kui meeleanndmekeel oleks ainult kood, tähistuslik võte, siis filosoofiline selgituse väärtus, mida see võib pakkuda, ei saaks olla enam kui valgustada loogilisi seoseid hariliku füüsiliste objektide ja nende tajumise kohta käiva jutu *piires*. Seega oleks tõsiasi

(kui see oleks tõsiasi), et hariliku tajujutu jaoks saab konstrueerida koodi, mis "räägib" "identsusrelatsioonist" "vaimu" koostisosade ("meeleandmete") ja "asja" koostisosade vahel, väärtuseks taipamine, et harilikku juttu füüsilistest objektidest ja tajujaist saaks (põhimõtteliselt) konstrueerida lausete põhjal, mille kuju on "Seal paistab olevat füüsiline objekt, mille vaatajapoolne külg on punane ja kolmnurkne" (koodi alusväljendite vaste tavakeeles). Tavapärasemalt väljendudes seisneks selgitus selle tõsiasja esiletoomises, et isikud ja asjad on ühtmoodi loogilised konstruksioonid *paistmisest* või *näimisest* (mitte nähtumustest!). Ent iga niisugune väide kohtab õige pea ületamatuid raskusi, mis saavad ilmseks kohe, kui saadakse aru "paistmise" või "näimise" rollist. Selle rolli uurimise juurde ma nüüd asungi.

III. "PAISTMISE" LOOGIKA

10. Enne kõrvalepõiget, kus uurisime soovitus, nagu oleks meeleanndmekeel "teine keel" olukordades, mida kirjeldab nn "paistmise keel", jõudsin järeldusele, et klassikalised meeleanndmeteooriaid ilmutavad, kui neile peale käia, et nad on kahe kokkusobimatu idee paaripanemise tulemus: (1) idee, et on olemas teatud "sisemised episoodid", nagu punase kolmnurga või C# heli aisting, mis leiavad aset inimestes ja loomades ilma eelneva õppimise või mõistemoodustamise protsessita ja ilma milleta — mõnes mõttes — oleks võimatu näiteks näha, et füüsilise objekti vaatajapoolne külg on punane ja kolmnurkne, või *kuulda*, et teatud füüsiline heli on C#; (2) idee, et on olemas teatud "sisemised episoodid", mis on mittejärelaluslikud teadmised, et näiteks teatud asi on punane ja kolmnurkne või heli korral C#, ja need sisemised episoodid on empiirilise teadmise tarvilikud tingimused, kuivõrd nad varustavad tõenditega kõiki teisi empiirilisi propositsioone. Kui see diagnoos on õige, siis järgmine mõistlik samm oleks uurida neid kaht ideed ja teha kindlaks, kuidas oleks õigem teisega kokku sobitada seda, mis kummaski kriitikale vastu peab. Selgesti peame toime tulema *sisemiste episoodide* ideega, sest see on mõlemale ühine.

Paljud, kes ründavad antuse ideed, näikse mõtlevat, et keskne siin peituv viga on just nimelt ettekujutus, nagu oleksid olemas sisemised episoodid, kas siis mõtted või nn "vahetud kogemused", millele igal juhul meist on privilegeeritud ligipääs. Ma kavatsen näidata, et see ei ole nii ja et antuse müüti saab hajutada,

ilma et peaks piirduma jämedakoelise verifikatsioonismi või operatsioonismiga, mis on iseloomulik viimase aja empirismi dogmaatilistele vormidele. Siis on veel need, kes sisemiste episoodide ideest loobumata leiavad, et antuse müüti seisneb idees, nagu annaks nende episoodide teadmine *eeldused*, millele empiirilise teadmine alusena tugineb. Ent ehkki see idee on tõepoolest olnud kõnealuse müüdi kõige levinumaks vormiks, ei moodusta ta kaugeltki selle olemust. Kõik oleneb sellest, *miks* need filosoofid selle tagasi lükkavad. Kui see toimub näiteks sellel alusel, et keeleõppimine on *avalik* protsess, mis leiab aset *avalike* objektide sfääris ja mida reguleerivad *avalikud* sanktsioonid, nii et *privaatsed* episoodid — välja arvatud salapärase noogutuse nende poole — peavad vältimatult pääsema ratsionaalse jutu võrgust, siis, ehkki need filosoofid on immuunsed müüdi selle kuju vastu, mis on õilmitsenud meeleanndmeteoories, puudub neil kaitse müüdi vastu, mille kujuks on selliste tõsiasjade antus nagu *füüsiline objekt x paistab hetkel t isikule S punane* või *isikule S paistab hetkel t, et eemal on üks punane füüsiline objekt*. Enne üldisemate küsimuste juurde asumist on kasulik müüti selles suunas edasi vaadelda.

11. Filosoofidel on olnud kerge oletada, et selline lause nagu "Tomat paistab Jonesile punane" ütleb seda, et kehtib teatud kolmekohaline relatsioon, *paistmine* või *ilmnemine*, füüsilise objekti, isiku ja teatud kvaliteedi vahel,¹ lauset "A paistab S-ile ϕ " näha sarnasena lausega "x annab y-i z-ile" — või kuna andmine on rangelt võttes pigem tegu kui suhe —, siis sarnasena lausega "x on y-i ja z-i vahel", ja seda võetakse üldise kuju " $R(x, y, z)$ " juhuna. Pärast seda oletust pöörduetakse rohkem vaeva nägemata järgmise küsimuse juurde: "Kas see relatsioon on analüüsiv?" Meeleanndmeteooreetikud on valdavalt vastanud "Jah" ning väitnud, et tõsiasju kujul *x paistab X-ile punane* tuleb analüüsida meeleanndmete abil. Mõned neist, ilma et nad eelnevalt väitset tingimata loobuksid, on kinnitanud, et seda laadi tõsiasju tuleb vähemalt *seletada* meeleanndmete abil. Näiteks kui Broad kirjutab: "Kui minu vaimus poleks tõepoolest midagi elliptilist, siis on väga raske mõista, miks paistab münt pigem *elliptiline* kui mingi muu kujuga" (Broad 1923: 240), apelleerib ta meeleanndmetele seda laadi tõsiasjade *seletusena*. Vahe on muidugi selles, et kui *x paistab S-ile ϕ* õige *analüüs* tugineb meeleanndmetele, siis ei saaks keegi uskuda, et *x paistab S-ile ϕ* , ühtlasi uskumata, et *S-il*

¹ Kasuliku arutelu seda laadi vaadete üle võib leida: Chisholm 1950; Price 1932.

on meeleanndmed; aga see ei pea nii olema, kui x paistab S -ile ϕ meeleanndmete abil seletatakse, sest vähemalt mõnd tüüpi seletuse korral võidakse uskuda tõsiasja, uskumata selle seletust.

Teiselt poolt on neile filosoofidele, kes lükkavad tagasi meeleanndmeteooriad nn paistmisteooriate kasuks, iseloomulik olla seisukohal, et tõsiasjad kujul x paistab S -ile ϕ on lõplikud ja taandumatud ning et meeleanndmeid ei lähe tarvis ei nende analüüsiks ega seletamiseks. Kui küsida, "Kas osa väite " x paistab S -ile punane" tähendusest pole mitte idee, et S on mingis suhtes millelagi, mis on punane?", siis nende vastus on eitav, ja ma arvan, et õigusega.

12. Ma alustan oma " X paistab hetkel t S -ile punane" uurimist lihtsast, ent fundamentaalsest asjaolust, et "punase" tähendus, milles asjad paistavad punased, on pealtnäha seesama, milles asjad on punased. Kui keegi heidab pilgu objektile ja otsustab, et see paistab punane (mulle, praegu, siit), ja murrab pead, kas see tõepoolest ongi punane, siis kindlasti murrab ta pead selle üle, kas see värv — punane —, mis objektile paistab olevat, on seesama, mis tal tõepoolest on. Seda asjaolu võib ähmasutada selliste sõnaliste manipulatsioonidega nagu "paistmise" ja "punase" ühendamine sidekriipsuga ja väitmine, et relatsiooni puhul on tegemist "paistab-punane" lahutamatu ühtsusega ja mitte lihtsalt "paistmisega". Sedavõrd kui see manööver rajaneb läbinägelikkusel, nähakse läbi tõsiasja, et paistab ei ole relatsioon isiku, asja ja kvaliteedi vahel. Paraku, nagu me peagi näeme, ei paku selle tõsiasja põhjendus tuge ideele, nagu oleks relatsioon pigem paistab-punane kui paistab.

Õigupoolest olen ma väitnud, et punane olemine on loogiliselt esmasem, loogiliselt lihtsam mõiste kui punane paistmine; funktsioon " x on punane" esmasem ja lihtsam kui " x paistab y -ile punane". Ühesõnaga pole õige öelda, et x on punane on analüüsiv x paistab y -ile punane kaudu. Ent mida hakata sel juhul peale paratamatu tõega — ja muidugi see on paratamatu tõde —, et

x on punane $\cdot \equiv \cdot x$ paistaks punane standardsele vaatlejale standardsetes tingimustes?

Kindlasti on vähemalt mingi mõte ideel, et see on vähemalt skeem füüsilise punasuse definitsiooni jaoks punane paistmise kaudu. Gambiit, et punane-paistmine on lahutamatu ühtsus, hakkab paistma usutav, sest niipea, kui anda "punasele" (paremal pool) sõltumatu staatus, saab temast see, mis ta ilmselt on, nimelt "pu-

nane" kui füüsilise objekti predikaat, ning eeldatav definitsioon muutub ilmselt tsirkulaarseks.

13. Väljapääs sellest häirivast olukorrast koosneb kahest osast. Teine osa seisneb näitamises, kuidas " x on punane" ja " x paistaks punane standardsele vaatlejale standardsetes olukorras" saavad olla omavahel paratamatult ekvivalentsed, ilma et see oleks " x on punane" definitsioon " x paistab punane" kaudu. Ent esimeseks ja loogiliselt esmaseks sammuks on näidata, et " x paistab S -ile punane" ei väida ei analüüsivamat kolmekohalise relatsiooni kehtimist x -i, S -i ja punase vahel ega analüüsivamat kahekohalise relatsiooni kehtimist x -i ja S -i vahel. Aga mitte seepärast, nagu väidaks ta analüüsivamat relatsiooni kehtimist, vaid seepärast, et paistab pole üldse relatsioon. Või et asja tavalikult väljendada: kui keegi tahab, võib ta öelda, et paistab on relatsioon, kuivõrd laused, kus see sõna esineb, ilmutavad mõningat grammatilist sarnasust lausetega, mis on ehitatud sõnade ümber, mida me ei kõhkleks liigitamast relatsioonisõnadeks; ent kui antakse endale aru teatud teistest joontest, mis teevad need väga erinevaks harilikest relatsioonilistest lausetest, siis väheneb huvi näha oma ülesannet vastuse leidmises küsimusele "Kas paistmine on relatsioon?"

14. Et tuua välja "paistmise" kasutuse olemuslikud jooned, justustan ühe loo. Noor mees, keda ma kutsun Johniks, töötab lipsupoos. Ta on õppinud värvisõnade kasutamist harilikul viisil, ühe erandiga: ma eeldan, et ta ei ole kunagi vaadanud ühtki objekti mittestandardsetes tingimustes. Kui ta vaatab igal õhtul enne poe sulgemist oma kaupadele, lausub ta: "See on punane", "Too on roheline", "See on punakasvilla" jne, ja kohal olema juhtuvad temaga keeleliselt üheväärsed isikud noogutavad heakskiitvalt.

Edasi oletame, et loo selles punktis leiutatakse elektrivalgus. Ta sõbrad ja naabrid omandavad kiiresti uue valgustamisviisi ja maadlevad probleemidega, mida see endaga kaasa toob. Ent John on viimane, kes selle kasutusele võtab. Kohe pärast seda, kui ta on selle oma poodi sisse pannud, tuleb üks naabritest, Jim, endale lipsu ostma.

"Siin on üks kena roheline," ütleb John.

"Aga see ei ole roheline," ütleb Jim ja viib Johni välja.

"Hea küll," ütleb John, "sees oli ta roheline, aga nüüd on sinine."

"Ei," ütleb Jim, "sa tead, et lipsud ei muuda oma värvi paljalt seetõttu, et neid ühest kohast teise viia."

“Aga võib-olla muudab elekter nende värvi ja päevavalguse käes muutuvad nad tagasi?”

“See oleks üks imelik muutus, või kuidas?” ütleb Jim.

“Küllap vist,” ütleb hämmeldunud John. “Aga me nägime, et sees see oli roheline.”

“Ei, me ei näinud, et see seal oleks olnud roheline, sest ta ei olnud ju, ja ei saa näha seda, mida pole!”

“Nüüd olen ma küll jännis,” ütleb John. “Ma lihtsalt ei tea, mida öelda.”

Järgmine kord, kui John valib poes selle lipsu ja keegi küsib, mis värvi see on, on tema esimeseks reaktsiooniks öelda: “See on roheline.” Ta surub selle reaktsiooni maha, ja mäletades eelmisel korral juhtunud, tuleb välja väitega “See on sinine”. Ta ei näe, et see oleks sinine, ja ta ka ei ütleks, et ta näeb, et see on sinine. Mida ta näeb? Küsime ta käest.

“Ma ei tea, mida öelda. Kui ma ei teaks, et see lips on sinine — ja alternatiiv selle juurde jäämisele oleks tõesti veider —, siis ma vannuksin, et nägin rohelist lipsu ja nägin, et see on roheline. On nii, just nagu ma oleksin näinud, et lips on roheline.”

Kui me peame meeles, et sellistel lausetel nagu “See on roheline” on nii *tõsiasja sedastav* kui ka *raporteeriv* funktsioon, saan sõnastada mõtte, mida ma parajasti püüan väljendada, öeldes, et kui John õpib maha suruma *raportit* “See lips on roheline” seda poes vaadates, siis ei ole ühtki teist *raportit* värvuse ja lipsu kohta, mida ta oskaks teha. See, mis ta nüüd ütleb, on “See lips on sinine”. Aga ta ei kasuta seda lauset *raporteerivalt*. Ta kasutab seda kui järelduskäigu tulemust.²

15. Pöördume veidi aja pärast tagasi poodi ja leiame, et kui Johnilt küsida: “Mis värvi see lips on?”, väidab ta midagi sellist nagu “See paistab roheline, aga eks vii ta välja ja vaata”. Meile koidab, et võib-olla on ta, õppides poes olles ütlema “See lips paistab roheline”, õppinud tegema uut laadi raportit. Nii võiks paista, kuivõrd tema keelelised partnerid on aidanud tal märgata uut laadi *objektiivset* tõsiasja, mis on küll relatsiooniline tõsiasi,

²(Lisatud 1963.) Kui John on saanud selgeks paistmisjutu, ei omanda ta mitte üksnes võimet öelda “Lips paistab roheline”, vaid ka “Lips paistab olevat sinine”, kus viimase tähenduseks on “. . . paistab sellisena, nagu sellises olukorras paistavad sinised lipsud”. Eristus “paistab ϕ ” ja “paistab olevat ϕ ” vahel vastab Chisholmi eristusele mittevõrdlevate ja võrdlevate “ilmneb”-lausete vahel.

kuhu on juurde arvatud tajuja, kuid mis sellegipoolest ei sõltu loogiliselt tajuja uskumustest ega tema mõistelisest raamistikust, nagu ei sõltu nendest ka tõsiasi, et lips on sinine; see on aga *minimaalne* tõsiasi, mida on julgem raporteerida, sest eksimise oht on väiksem. Selline minimaalne tõsiasi oleks see, et lips paistab teatud puhul Johnile roheline, ja seda oleks õigem raporteerida, kasutades lauset “See lips paistab roheline”. Muidugi on see seda laadi käsitlus, mille ma olen juba tagasi lükanud.

Ent milline on alternatiiv? See tähendab, kui me ei kavatse omaks võtta meeleanndmetel tuginevat analüüsi. Lubage mul alustuseks märkida, et kindlasti tundub midagi leiduvat idees, nagu oleks lausel “See paistab mulle praegu roheline” raporteeriv roll. See näikse olevat koguni olemuslikult raport. Aga kui nii, siis *mida* ta raporteerib, kui mitte minimaalset objektiivset fakti, mida tuleks analüüsida meeleanndmete abil?

16. Lubage mul järgmisena pöörata tähelepanu tõsiasjale, et kogemine, et miski paistab teatud ajal roheline, sedavõrd kui see on kogemus, on ilmselt väga sarnane millegi rohelisena nägemisele, sedavõrd kui viimane on kogemus. Ent viimane pole muidugi mitte *ainult* kogemus. Ja selles ongi asja tuum. Sest ütlemine, et teatud kogemus on *nägemine*, et miski on nii-ja-nii, on midagi enam kui selle kogemuse kirjeldamine. See on selle iseloomustamine n-ö väidet või pretensiooni esitades ja — asi, mida ma tahan rõhutada — ühtlasi selle pretensiooni *toetamine*. Tõepoolest, nagu me peagi näeme, on palju lihtsam näha, et väide “Jones näeb, et puu on roheline” omistab propositsioonipretensiooni Jonesi kogemusele ja toetab seda, kui täpsustada, kuidas see väide *kirjeldab* Jonesi kogemust.

Ma saan aru, et kui ma räägin kogemusest, nagu sisaldaks see propositsioonipretensiooni, siis võin ma paista suletud uksele koputajana. Ent ma palun lugejal olla kannatlik, sest sellise rääkimisviisi õigustamine on üks mu peamisi eesmärke. Kui mul lubatakse seda keelelist valuutat praegu kasutada, siis ma luban, et enne oma argumentatsiooniga lõpule jõudmist tagan ma talle kulla katte.

16. On selge, et nägemiskogemus, et miski on roheline, ei ole *ainult* propositsioonipretensiooni “see on roheline” asetleidmine — isegi mitte siis, kui me lisame, nagu tarvis, et see pretensioon on tajuja nii-öelda äratatud või temalt välja pressitud tajutava objekti poolt. Siin asetab loodus — kui pöörata pea peale Kanti võrdlus (mida ta kasutab teises kontekstis) — meie

ette küsimuse. See midagi enam on selgesti see, mida filosoofid peavad silmas, kui räägivad "visuaalsetest muljetest" või "vahetutest visuaalsetest kogemustest". Milline täpselt on nende "muljete" või "vahetute kogemuste" loogiline staatus, on probleem, mis saadab meid kogu edasise argumentatsiooni jooksul. Hetkel pakub meile huvi propositsioonipretensioon.

Eespool ma osutasin, et kui me kasutame sõna "nägema", nagu lauses "*S* näeb, et puu on roheline", siis me mitte üksnes ei omista pretensiooni kogemusele, vaid ka toetame seda. Just seda toetamist peab Ryle silmas, kui kutsub nägemist, et miski on nii, *saavutuseks* ja "nägemist" *saavutussõnaks*. Ma eelistan nimetada seda "nii see on"- või "just nii"-sõnaks, kuivõrd juurideeks on *tõde*. *S*-i kogemuse kirjeldamine *nägemisena* on sobivalt laias tähenduses — mida ma edaspidi täpsustan — semantilise tõemõiste rakendamine sellele kogemusele.

Võimalus, mille ma nüüd tahan välja pakkuda, seisneb kõige lihtsamalt sõnastatuna selles, et väide "*X* paistab Jonesile roheline" erineb väitest "Jones näeb, et *x* on roheline" selle poolest, et kui viimane lisaks Jonesi kogemusele propositsioonipretensiooni omistamisele *ka toetab seda*, siis esimene üksnes omistab pretensiooni ilma seda toetamata. See on olemuslik erinevus nende kahe vahel, kuivõrd on selge, et kaks kogemust võivad olla identsed *kogemusena*, ja ometi võib ühele õigusega osutada kui *nägemisele*, et miski on roheline, ja teisele *pelgalt* kui juhule, kus miski *paistab* roheline. Muidugi, kui ma ütlen: "*X pelgalt paistab S*-ile roheline", siis ma mitte üksnes et loobun pretensiooni toetamisest, vaid ka eitan seda.

Niisiis kui ma ütlen "*X* paistab mulle praegu roheline", siis ma *raporteerin* tõsiasi, et mu kogemus on nii-öelda seesiselt, *kogemusena*, eristamatu tõepärasest kogemusest, nägemisest, et *x* on roheline. See raport hõlmab pretensiooni "*X* on roheline" omistamist minu kogemusele; ja tõsiasi, et ma teen just sellise raporti ja mitte lihtsa raporti "*X* on roheline", näitab, et teatud kaalutlused on kergitanud nii-öelda ülemkohtus küsimuse "toetada või mitte toetada". Mul võib olla alust arvata, et *x* ikkagi ei tarvitse roheline olla.

Kui ma teen ühel hetkel raporti "*X* paistab roheline" — mis ei ole ainult raport, vaid ka toetusest loobumine —, siis võin ma hiljem, kui algne alus toetusest loobumiseks on ära langenud, alget pretensiooni toetada öeldes "Ma nägin, et see on roheline, ehkki esialgu olin kindel vaid selles, et see paistab roheline". Paneme tähele, et ma ütlen "Ma näen, et *x* on roheline" (mitte aga

"*X* on roheline") ainult siis, kui on tekkinud küsimus "toetada või mitte toetada". "Ma näen, et *x* on roheline" kuulub nii-öelda samale tasemele kui "*X* paistab roheline" ja "*X* ainult *paistab* roheline".

17. On palju huvitavaid ja peeni küsimusi "paistamisjutu" dialektika kohta, mille ettevõtmiseks mul napib ruumi. Õnneks piisab meie praegusteks eesmärkideks eespool tehtud eristustest. Oletagem seega, et ütlemine "*X* paistab hetkel *t* *S*-ile roheline" on õigupoolest ütlemine, et *S*-il on seda laadi kogemus, et kui ta oleks valmis toetama selles sisalduvat propositsioonipretensiooni, siis kirjeldaks ta seda kui *nägemist*, et *x* on hetkel *t* roheline. Seega kui meie sõber John õpib kasutama lauset "See lips paistab mulle roheline", õpib ta ühe viisi oma seda laadi kogemuse raporteerimiseks, mida, niivõrd kui ta peab hakkama saama kategooriatega, mille kasutamist olen talle lubanud, ta saab iseloomustada üksnes sõnadega, et kogemusena ei erine see millegi rohelisena nägemisest ja et tõendid propositsiooniks "See lips on roheline" on *ipso facto* tõendid propositsiooniks, et kõnealune kogemus on *nägemine*, et lips on roheline.

Selle seletuse üks peamisi voorusi on, et see lubab näimise või paistamise paralleelselt "kvalitatiivset" ja "eksistentsilist" käsitlust. Kui ma näiteks ütlen "Puu paistab olevat kaldu", siis toetan ma oma kogemuses sisalduva pretensiooni seda osa, mis puudutab puu olemasolu, ent hoidun toetamast ülejäänut. Kui ma aga ütlen "Seal paistab olevat üks kaldus puu", siis keeldun ma toetamast kõiki oma väite aspekte peale kõige üldisema, nimelt et on olemas "seal" vastandatuna "siinsele". Teine selle seletuse voorus on, et ta seletab, kuidas näiteks lips võib paista hetkel *t* *S*-ile punane, ilma et see paistaks sarlakpunane või karminpunane või mingi muu konkreetse punase varjundina. Lühidalt see seletab, kuidas asjadel saab olla *pelgalt geneeriline* ilme, mis oleks tõepoolest mõistatuslik tõsiasi, kui punasena paistmine oleks *naturaalne* ja mitte *episteemiline* tõsiasi objektide kohta. Seletuse tuum on muidugi selles, et kogemuses hõlmatud propositsioonipretensioon võib olla näiteks määratavam "See on punane" või määratum "See on karminpunane". Tervikuna on lugu keerukam ja nõuab mõningat seletust, milline roll on nendes kogemustes "muljetel" või "vahetutel kogemustel", mille loogiline staatus tuleb alles kindlaks määrata. Ent isegi ilma nende lisadetailideta saame ära märkida sarnasuse tõsiasi vahel, et *x* saab paista *S*-ile punane, ilma et ühegi punase varjundi kohta kehtiks, et *S*-ile paistab, et *x*-il on see punase varjund, ja tõsiasi vahel, et *S* saab

uskuda, et Kleopatra nõel* on kõrge, ilma et ühegi kindla arvu jalgade kohta kehtiks, et *S* usub, et see on nii mitu jalga kõrge.

18. Ent praegu tahan ma rõhutada hoopis seda, et *roheline paistmise* mõiste, võime ära tunda, et miski *paistab roheline*, eeldab *roheline olemise* mõistet ja et viimane mõiste sisaldab endas võimet öelda objekte vaadates, mis värvi need on — mis omakorda sisaldab endas teadmist, millistesse tingimustesse tuleb objekt asetada, kui soovitakse seda vaadates kindlaks teha selle värvi. Las ma arendan seda viimast mõtet edasi. Sedavõrd kui meie sõber John saab üha targemaks iseenda ja teiste inimeste visuaalsete kogemuste alal, õpib ta selgeks, millistes tingimustes on nii, et lipsu nähakse olevat üht värvi, kui see tegelikult on teist värvi. Oletame, et keegi küsib temalt: “Miks see lips mulle roheline paistab?” John võib väga hästi vastata nii: “Sellepärast, et see on sinine ja sinised asjad paistavad sellises valguses rohelised.” Ja kui keegi esitab sama küsimuse selges päevavalguses, võib John vastata: “Sest see lips on roheline” — millele ta võib lisada: “Me oleme selge päevavalguse käes ja *päevavalguses paistavad asjad nii, nagu nad on.*” Seega me näeme, et

x on punane $\cdot \equiv \cdot x$ paistab standardsele vaatlejale standardsetes tingimustes punane

pole paratamatu tõde *mitte* sellepärast, nagu oleks parem pool “ x on punane” definitsioon, vaid sellepärast, et “standardsed tingimused” tähendavad tingimusi, kus asjad paistavad nii, nagu nad on. Ja muidugi see, *millised* tingimused on antud tajumisviisi jaoks standardsed, on tavamõistuse tasemel määratud tingimuste nimekirjaga, mis ilmutab harilikule jutule iseloomulikku hägusust ja avatud tekstuuri.³

(Järgneb)

*Kolme Vana-Egiptusest pärit ning Londonis, Pariisis ja New Yorgis püstitatud obeliski rahvapärane nimi. *Toim.*

³(Lisatud 1963.) Standardsed tingimused on tööpoolest tingimused, kus asjad paistavad nii, nagu nad on. Ent selle vormeli mittetriviaalne iseloom tuleb välja siis, kui me “standardsete tingimuste” asemel mainime kindlat laadi tingimusi (näiteks päevavalgust) ja lisame, et päevavalgus on taju standardne tingimus, s.t tingimus, kus värvussõnadel on nende esmane tajuline kasutus.

